

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1976 — Ч. 7-8 (187-188)

**Р. БАБОВАЛ: З ЦИКЛУ
"ДЕРЕВА ПРОХОДЯТЬ"**

В. ВОЙНОВИЧ: ІВАНЬКІЯДА

**С. МАЛЛЯРМЕ: ПОПОЛУДЕНЬ ФАВНА
НА ПОШАНУ СОНІ ДЕЛЬОНЕ**

**М. ДРАГОМАНОВ: ЛІТЕРАТУРА
УКРАІНСЬКА, ПРОСКРИБОВАНА
РЯДОМ РОСІЙСЬКИМ**

**І. КРІСТОЛ: В ЧОМУ ПОЛЯГАВ
УСПІХ АМЕРИКАНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ?**

**ПРОГРАМА ПОЛЬСЬКИХ
САМОСТІЙНИКІВ**

**З. ЖЕНІН: ПРО СУЧАСНЕ
СТАНОВИЩЕ НА УКРАЇНІ**

**"SUČASNIST" — JULI-AUGUST 1976
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ІВАН ДМИТРИК

У ЛІСАХ ЛЕМКІВЩИНИ

Спомини вояка УПА

Мюнхен, 1976, 304 стор. Передмова Юрія Лопатинського-Калини. Редакція Ніни Ільницької. Мапи Йоахима Вишневецького. Оформлення Якова Гніздовського.

Спомини Івана Дмитрика, які він записав зараз після переходу на Захід — це розповідь про дії УПА на Лемківщині від 1944 аж до 1947 років. Вони написані щиро, безпретенсійно й живо, повні зворушливих, героїчних, трагічних і деколи майже пригодницьких моментів.

"У своїх споминах, — каже Ю. Лопатинський-Калина в передмові, — Іван Дмитрик нічого не замовчує, нічого не прикрашує. Він описує правдиві події і правдивих людей. Український повстанець у споминах І. Дмитрика це передусім людина. Людина свідомо та повна віри у справу, задля якої готова була покласти життя і безстрашно йшла у бій, але також людина, яка відчувала страх, холод, голод і біль. Людина, яка вміла радіти, але рівночасно і плакати. Цим розповідь І. Дмитрика якраз відмінна від тих небагатьох споминів, які дотепер появились про УПА".

Ціна 8.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США:
Nina Ilnytskyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, NY 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1976
Ч. 7-8 (187-188)
РІК ВИДАННЯ ШІСТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор), Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (заступник головного редактора).

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції. •

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

З ЦИКЛУ "ДЕРЕВА ПРОХОДЯТЬ"

Роман Бабовал

■
блискавицями розорана
земля докраю, тиша —
пошита в срібло і загублена
у сіні — твоя цнота.
послухай як дзижчить
в горісі щастя як по
стеблах вітер випікає
літо. цить! не говори
тебе бджола учує!
ріками — перегороджена

земля. чи чуєш як
комахи стережуть
границі ранку (я
люблю тебе коханко
невідома) чуєш? як
траву скубе загнuzданий
дощ. не лякайся: перед
нами ключ і вічність.
хоч земля уся докраю
блискавицями розорана.

■
двері тріскають: то вечір
прокрадається в мою кімнату
між книжки де множаться щораз
густіше порошинки часу між книжки
яких вже не читаю. літо никне трохи:
то ти відходиш передчасно
то я не пізнаю тебе. вогонь
великий — переплигуючи із-за
дерева у папороть — турбує
духи лісові.

земля бунтується: то
гриб плянує безконечні
подорожі, то поспішно трави
шепотять слова магичні.
хіба мені забути все що
пережив на дні твоїх очей. хіба
найкращих відректися споминів
ім'я запроднуючи. прилипає
спека до душі. я засинаю
під лушпинням апельсина.

по книжках замешкали
водяники нахабні, поселились
мавки боязкі. удосвіта
дошукую ключів до
істини до спраги. спомин
розкладає серце на дрібну
крупинку для птахів. під самим
дощем я сплів тобі
здавалось найвигідніше гніздо.
як дощ ущух — тебе не стало.

шкода сліз, молитви шкода.
з горіхової шкаралущі вилуцилася
самотність сіла на плече: нашіптує
тривожні розповіді. нині
я читаю вірші літеплі не
довіряючи проклятому поетові,
не довіряючи собі. моя хатина
грузне в осінь мов у болота.
соломою забита трухла пам'ять
і зуб огню не розкусив душі.

чигає за дверми година
смутку і чигає за покосами
мить щастя. розгорілось
знову небо у запамороченні
жуків; і чорний птах
віщує закоротку старість
огонь проходить

кульгаючи. огонь проходить крізь
предмети дотикаючись
красунь і щуплих лицарів.

огонь проходить серед жнив
зганяючи комах у світ
рослинності у розмір
порошинок. за дверми пшеничну
стеблину пильно доїть вітер
посвистуючи
крізь зуби. десь чекає кінь
що поза час що поза дощ каміння
заведе мене.
позаду нас: огонь проходить.

опівночі складаю тимчасові
вірші вижидаючи гудіння
джмелів. коли у трави падають
грушки. коли палить свята вода.
качається у попелищі літа
місяць, місяць нишпорить
по закутках моєї пам'яті.
птахам невдячним я латаю
гнізда. у бляшану скриньку
свої настрої свої літа складаю.

вижидаючи відчай комахи що вмирає
на моїм порозі. виглядаючи купців
що продають снотворні амулети
за три шаги. за крихітку
розради. я складаю тимчасові
казки про тебе хоч як слід
тебе забути!
хто ти — я не знаю. вже не знаю.
вижидаючи години стукіт об чоло
я з тобою розминувся.

коли повернешся не буде
у селі привітної криниці.
птахів ніде

не знайдеш. гнізда
погоріли, гнізда згнили.
коли
повернешся мене
не буде. як повернешся.
сюди зійшлися упирі
опівночі зійшлися відьми

і виткали із кропиви безмежну
самоту розлогий розпач. як
повернешся в селі не буде й
крихітки черствого хліба
найменшої краплиночки
цілющої води. сюди вже
конокради прибули і
ми осиротіли.
коли повернешся.
коли повернешся.

коли повернешся напевно
не любитиму тебе.
мабуть вже не пізнаю.
налетіла сарана сюди
і вигризла жита й
надію, розгризла моє
ім'я мою хатину. од-
цурається тебе земля
коли повернешся
тебе заманить спека

розшматує самота.
сюди на сизому коні
примчало божевілля:
джерела потруїло.
як повернешся
мене ти не
пізнаєш і тебе
я не пізнаю
бо вже надто пізно
бо вже надто пізно.

■
дівчата за плечима дзеркала
навшпиньки ходять.
дівчатам сниться голуб
щастя за плечима
дзеркала. стривайте!
розкажіть нам казку
про коханців нещасливих.
за плечима дзеркала
літа проходять греблі
розриваючи й птахи —

такі несміливі. дівчатам
неможливе обіцяю серед жнив
за крихітку запаморочення
стривайте! за
плечима дзеркала гудуть
джмелі немов плянети:
захмелілі. сонце розкидає
зрадницькі стежки під ноги.
за плечима дзеркала хтось
самоті границю визначив.

ІВАНЬКІЯДА

або

Оповідання про вселяння письменника
Войновича в нове помешкання

Володимир Войнович

Комуніст Іванько

Для вивчення життя не треба їздити у творчі командировки і даремно витратити казенні гроші. Вивчайте життя там, де живете, це багато продуктивніше й дешевше. Загляньте хоча б і в наш двір. Подивіться, які люди, які типи, які долі! Напевно на КАМАЗі чи на БАМі* теж трапляються цікаві люди, але не в такій пропорції.

Дім наш не те, щоб якийсь особливий, але й не можна сказати, що звичайний. Мешкають тут інженери людських душ, члени житлово-будівельної кооперативи *Московський письменник*. Є на світі немало людей, які в житті не бачили ні одного живого письменника. А в нас понад сотню. Відомі, маловідомі і невідомі зовсім. Багаті, бідні, самобутні, бездарні, ліві, праві, середні і ніякі. Знають один одного десятки років. За колишніх часів їли один одного, тепер мирно живуть під одним дахом і ті, хто їв, і ті, кого їли, але не доїли.

Он бачите, підскоком поспішає по двору старенький, жалюгідний, немічний, тонкий, як кульбаба. З кульбаби, правда, весь пух уже здуло — маленька голівка хилитається на тонкій шийці-стеблині. Шкода вам старенького? А от кажуть, був він колись генеральним прокурором України, носив чотири ромби в петлицях. Не кожен, кому трапилося зустрітися з кульбабою у ті славні часи, дожив до такого поважного віку, щоб його треба було шкодувати. А отой, котрий тепер підтримує кульбабу під ліктик, носив шпали, але не в петлицях, а на плечах, там, куди кульбаба, тоді ще не обдмухана, його свого часу спровадила.

Що й казати, різні люди живуть у нашому домі, люди з найдивовижнішими біографіями. Нашадки аристократичних родин, колишні більшовики, меншовики, чекісти, троцькісти, ухильники, лавреати Сталінських премій, космополіти, ортодокси, ревізюністи, секретарі Спілки письменників, — кого тільки немає.

*КАМАЗ — Камський автозавод; БАМ — Байкальсько-Амурська магістраля (залізниця). — Прим. перекладача. Де це не позначене — примітки автора.

Ще недавно з гітарою в чохлі ходив від брами до брами Галіч. "Ну, що говорять про мій роман?" — питав кожного зустрічного Бек.

Одних нема вже, ті ж далеко.

Аркадій Васильович, чекіст, письменник, обвинувач Синявського і Данієля, теж жив у нашому домі. Тепер не живе. Тепер він лежить на Ново-Дівичому кладовищі між Кочетовим і Твардовським, недалеко від Хрущова.

Усе перемішалось.

Але ще не всі померли і не всі виїхали. Є й тепер у нашому домі цікаві люди. Потинявшись у нашому дворі, самого Сімонова ви можете зустріти.

А ось іще персонаж: біжить по двору тітонька не першої молодости, курить довгу цигарку, хизується вимовлянням нецензурних слівцець і несе в "авосьці"... — ніколи не відгадаєте... вимовити страшно... дух забиває... *Архипелаг ГУЛаг*. І всім зустрічним пропонує, зовсім не криючися, прочитати. Ой леле, що ж це в нашому дворі діється, коли тягають відкрито підривну літературу? Та де ж наш свисток? Чи не пора свиснути кому слід? Не поспішайте, тітонька й сама вас відпровадить принагідно куди слід, бо саме там вона книжку й узяла. І вам вона пропонує її не задурно, а за те, що ви, ознайомившись з окремими абзацами стосовно генерала Власова, напишете в газетку відгук, розуміється, не позитивний.

Припустімо, ви відмовляєтеся. "Знаєте, з насолодою б, але от саме тепер їду до Новосибірська..." — і починаєте доватися по кишенях, ніби в пошуках квитків, яких ви не купували. Ну, ні так ні, наша тітонька не ображається і біжить навздогін другому товаришеві, можливо, у того потяг ще не прибув. А он і за нею біжить чоловік, дайте йому почитати або хоч підписати відгук без читання... він давно не друкується, йому бодай би прізвище своє десь утиснути, а ні, не доріс ще, тут потрібні письменники авторитетні, з іменами.

Але коли вже хочеться публічно виступити і заявити "ось який я", для цього треба лише дочекатися чергових зборів пайовиків. Там майже повна демократія. Хочеш висловитися, тягни яквище руку, зауважать — дадуть слово, не те що в Спілці письменників.

Збори ці відбуваються, за звичаєм, бурхливо. Киплять непогамовані громадські пристрасті, схрещуються списи, виникають і розпадаються угруповання, що ворогують між собою.

На одних з таких зборів, а саме 27 січня 1973 року я вперше почув прізвище людини, якій пізніше судилося стати героєм цих нотаток. Збори ці запам'яталися мені перш за все тому, що на них вирішувано, кому буде належати звільнене двокімнатне

помешкання. Претендентів було двоє — автор цих рядків і такий собі Павло Ліпатов, син дружини письменника Воробйова. Виступали уболівальники з обох боків. Один з тих, що виступали на мою користь, закликав зібраних врахувати помилки минулого і турбуватися письменниками, поки вони живі. А що той, хто виступав, був людиною емоційною, він несподівано для всіх, а можливо, навіть для самого себе, порівняв те, що відбувалося, з подією куди більшого масштабу:

— Я пам'ятаю, — сказав він, — страту Пастернака... — Мабуть, страта Пастернака була тут ні до чого. Збори в основному були по моєму боці і потім, коли дійшло до голосування, надали помешкання мені переважною більшістю голосів. Я від помешкання відмовився на користь Ліпатова, що був перший на черзі, але попросив збори ствердити моє право на наступне двокімнатне помешкання. Збори моє прохання підтримали одностайно, що й було занесене до протоколу.

Я не згадував би цієї незначної події, якби вона не мала значення для дальшого розвитку нашого сюжету.

А тепер повернімося до виступу мого уболівальника. Отож, він сказав:

— Я пам'ятаю страту Пастернака...

Договорити фразу до кінця йому не дали. У задньому ряду підвівся добре вгодований чоловік середніх літ у білій водолазці з нудним обличчям, яке трудно запам'ятати. Рідке волосся було зачесане з боку на бік й акуратно розподілене на тім'ї, якого все таки повнотою не покривало.

— Я, як комуніст, — сказав він, ні на кого не дивлячись, — протестую проти от оцих слів "страта Пастернака".

Сказавши це, чоловік сів на своє місце і байдуже відвернувся до вікна. Схоже було, що його заява зроблена ним була без жодного ентузіазму і не в пориві дійсного обурення, а щоб ніхто не міг закинути йому, що він був, чув такі слова і промовчав.

Присутні на зборах здивовано повернули голови до цього чоловіка, зайшла невелика затримка, а далі все пішло в своїй черговості.

Після зборів я когось запитав, хто був той пильний комуніст. Мені сказали: якийсь чи то Іванько, чи то Іванько, член правління нашої кооперативи. З цієї відповіді я був цілковито вдоволений і про чоловіка з заднього ряду тут таки й забув.

Я не знав, що не мине й місяця, як доля зведе мене з цим чоловіком і протягом довгого часу він буде панувати над моїми думками і розпалювати моє зацікавлення.

Арон Купершток виїжджає на історичну батьківщину

Гурра! Гурра! Письменник Андрій Кленов, він таки ж й Арон Купершток, одержав дозвіл на виїзд до Ізраїлю. Він лишає двокімнатне помешкання. Кажуть, це чудове помешкання. Кімнати по сімнадцять квадратних метрів з вікнами на два боки, з двома балконами... Наше з дружиною терпіння буде винагороджене. П'ять років ми жили в однокімнатному помешканні, п'ять років чекали своєї черги. Наше однокімнатне помешкання в домі — єдине. Ми довше від інших чекали, ми більше від інших потребуємо, ми це помешкання одержимо. Наше право на нього незаперечне і стверджене останніми зборами. Тепер у мене буде своя кімната, де в благодатній тиші я зможу творити свої безсмертні чи які вийдуть твори. Ви уявляєте, окрема кімната! От хай би з'явився якийсь добрий чарівник і запитав би, яке моє єдине бажання, я сказав би: хочу окремої кімнати.

Ідучи подвір'ям, зустрів одного мудреця (прізвище його промовчу). Він каже:

— Вам треба бути пильним, щоб не втратити помешкання Кленова.

— Пошо ж мені бути пильним, — питаю, — коли окрім мене на це помешкання немає реальних претендентів?

— Ви так гадаєте? — посміхається він. — Я помешкання Кленова знаю. Це дуже хороше помешкання. Хочете точної прогнози?

— Ну?

— Ви це помешкання одержите, але з великими труднощами.

— Ви знаєте якісь факти?

— Я знаю один факт: це дуже хороше помешкання, і не може так бути, щоб хтось не зазіхнув на нього.

Іду далі. Киваючи головою, біжить назустріч перекладач Яків Козловський. У нього, як завжди, вигляд пса, який поспішає щось винохати, але при тому й побоюється, щоб хтось з перехожих не огрів його дрюком. Говорить звичайною для нього манерою, присідаючи, оглядаючись і пошепки:

— Чоловіче, не сподівайся даремно, цього помешкання ти не дістанеш.

— Чому?

Він знову оглядається (чи ніхто не стежить?).

— Чоловіче, я тобі сказав усе, що міг.

І, лишивши мене у здивуванні, біжить далі.

Мимоволі починаю хвилюватися. Навколо помешкання, що має звільнитися, щось діється, плетуться якісь інтриги. На кожному кроці зустрічаю доброзичливців, які перестерігають.

— Вам доведеться бути пильним, ви мусітимете боротися.
Чому боротися і проти кого? Де той ворог, якого я маю покласти на лопатки?

3 щоденника

13 лютого

На завтра призначене правління кооперативи. Іду до одного з членів правління, прошу, коли що, мене відстоювати.

— Ви знаєте, — кажу, — мені покищо незручно про це повідомляти всіх, але коли ви на правлінні будете роз'язувати цю справу і постануть якісь ускладнення ви вже, будьте ласкаві, майте на увазі, що, попри все інше, моя дружина вагітна, правда, усього лише на третьому місяці, але що в мене й інших прав вистачає, на всякий випадок хай це буде одним аргументом.

14 лютого

Увечорі дзвінок у двері. Появляється член правління, до котрого я звертався.

— От що, діти мої, — сказав він мені і моїй дружині. — Щойно ми засідали. Я змушений завдати вам жалю. Видимо, кленовського помешкання вам не дістати. Але нічого, вам дадуть помешкання Бажової. Воно, правда, дещо гірше — кімнати маленькі і на один бік, але все таки двокімнатне.

Нічого не можу зрозуміти. Хто така Бажова? Чому я маю одержати її помешкання, в якому вона живе, а не кленовське, котре вільне?

Наш гість пояснює. Виступив голова кооперативи Турганов. Він сказав, що при проектуванні дому була припущена помилка. У домі лише одне однокімнатне помешкання. А тим часом підрастають діти, дехто хоче ділитися, роз'їжджатися. Наприклад, Бажова хоче відділитися від сина і розміняти своє двокімнатне помешкання на двоє однокімнатних. Так от, як від помешкання Куперштока (справжнє прізвище Кленова Турганов вимовляє старанно і з явним підтекстом) відокремити одну кімнату, то лишиться ще кімната з кухнею, лазничкою й туалетом, тобто однокімнатне помешкання. Далі все просто: Войнович в'їжджає в помешкання Бажової, Бажова одержує помешкання Войновича і те, що лишиться від помешкання Куперштока.

Слухаючи це, я, як і перед тим, не можу нічого зрозуміти. У чому справа? Чому з двокімнатного помешкання треба робити однокімнатне? А що буде з тією кімнатою, яка лишиться без кухні, лазнички і туалету?

Виявляється, навколо цієї кімнати і вся справа. Сергій

Сергійович Іванько просить поліпшити його житлові умови і приєднати цю кімнату до його помешкання.

Знову не легше. Що ж, цей Іванько дуже потребує? У нього погане помешкання? Ні, у нього на трьох трикімнатне помешкання, одне з ліпших у нашому домі. Можливо, він довго стояв на черзі? Ні, він живе в нашому домі менше від інших, з 1969 року, у жовтні минулого року вносив якусь заяву на поліпшення житлових умов, просив четверту кімнату. Чому він просив четверту кімнату? На якій підставі? Просити можна чого хочеш, я теж можу попросити чотири кімнати, але мені ж їх ніхто не дасть.

— Ви сказали, що в мене дружина в такому становищі?

— Так, звичайно, — говорить мій співрозмовник. — Більше того, я сказав: "Я все розумію, можливо, нашому шановному Сергієві Сергійовичеві дійсно потрібна ця кімната, алеж Войнович живе в однокімнатному помешканні, дружина вагітна. Сергію Сергійовичу, невже вам не буде незатишно у розкішному чотирикімнатному помешканні, знаючи, що ваш товариш, письменник, тулиться з дружиною й дитиною в одній кімнаті?"

— А він що на це? — не витримав я.

— А він? А він мило усміхнувся і говорить: "Ну, через це я якраз можу переступити".

Тут я навіть руками розвів.

— Просто так і сказав?

— Так, — відповів наш гість зніяковіло, — просто так і сказав.

— Ну, а ви, — запитав я, — ви, звичайно, обурилися, ви сказали, що він занадто багато собі дозволяє?

— Ні, — зніяковів наш гість ще більше, — я нічого не сказав. Я очманів.

Очманієш.

Приходить на думку ще питання:

— А що ж ця Бажова, вона розуміє, що в нашому домі двоє однокімнатних помешкань будуть коштувати удвоє дорожче від її одного двокімнатного? Може, вона мільйонерка?

— Ні, вона досить бідна жінка, але Іванько говорить, що він їй допоможе.

— Тобто купить для неї одне з цих помешкань?

— Імовірно.

— І за цю кімнату, якої він хоче, теж заплатить?

— І заплатить ще за те, що проб'ють капітальну стіну.

— Значить, він мільйонер?

— У всякому разі перед видатками не зупиниться.

— Алеж довбати капітальну стіну архітектурні норми суворо забороняють.

— Він говорить, йому дозволять.

— Та хто ж він такий?

— Я не знаю, хто він такий. Письменник, імовірно. Кажуть, член Спілки.

— А я хто, на вашу думку?

— Володню, ну що ви до мене причепилися, — розгнівався наш гість. — Я вам говорю те, що було. Раз він так висловився, значить вважає, що може собі дозволити.

— Ну, а інші ж члени правління що говорять? Таж там, крім вас, є ще якісь пристойні люди. Ну ви очманіли, а вони що?

І вони очманіли.

Гість пішов, ми з дружиною лишилися у цілковитій розгубленості. Що за напасть! Звідки взявся цей письменник? Письменник Іванько. Усе таки маю якийсь стосунок до цього діла, стежу за новинками літератури, і — побий мене сила Божа — коли я хоч колинебудь чув таке прізвище. Хапаю довідник Спілки письменників, відкриваю на потрібній літері, Іванович, Івантер, Івасюк, немає тут і згадки про Іванька. Як не потрапив до довідника, значить, недавно прийнятий. Виходить, молодий письменник. Чому ж молодому такі потурання? Щоб він жив у чотирьох кімнатах, а я лишився в одній. Звичайно, ми піклуємося нашою літературною зміною, але не аж настільки!

І як накажете розуміти слова його, що через це він якраз може переступити?

Колись першого повоєнного голодного року автор цих рядків набував у ремісничій школі теслярського фаху. У нас було безкоштовне триразове харчування. Звичайно сніданок й обід з'їдали всі, але вечеря діставалася не кожному. На кельнерку з тацею налітали, як шуліки, і хапали хто дві, хто три порції, хто жодної. Така система розподілу громадського продукту мала назву "на хап". Але так робили голодні діти, коли не було поблизу майстра чи іншого начальства.

А тут у білий день, на очах письменницької громадськості. Та що ж це таке діється? Негайно дзвонити в усі дзвони! Де там телефон нашого голови?

Постать районного масштабу

Я не ставив собі завдання зображувати Бориса Олександровича Турганова, але, на жаль, у цьому оповіданні без нього годі обійтися. Тому дозвольте бодай побіжно представити вам і його. Він, як я вам уже повідомляв, — голова нашої кооперативи. Перекладач з української. Вік — під чи за сімдесят. Голова гола, як яйце. Ходить по двору статечно, говорить поважно, усім своїм

виглядом показуючи, яка він велика людина, які великі проблеми доводиться йому розв'язувати в повсякденному житті. Кажуть, у приватній розмові він якось зауважив:

— Що не кажіть, а в районі голова письменницької кооперативи — постать.

Прізвища службових осіб і самі назви їх посад Борис Олександрович вимовляє з юнацьким захопленням. Про себе воліє говорити в третій особі.

— А що ви хочете, щоб за вас Голова думав?

— Я прошу вас добирати вислови. Перед вами — Голова.

Назву посади Бориса Олександровича я написав з великої літери, згідно з уживаним у нього правописом. Усі посади, починаючи з своєї власної і вище, він означає лише з великої літери.

Один мій знайомий славний з доброї пам'яті і з того, що знає чи не всіх у Москві, хто має хоч абиякий стосунок до літератури, любить давати кожному, про кого зайде мова, коротку характеристику. Характеристики його, як правило, прихильні. Наприклад, ви питаєте його, хто такий Іванов.

— Іванов? — перепитає він. — Дуже талановита людина.

Або: дуже добра людина, симпатична людина, людина не без здібностей і т. д.

На моє питання про Турґанова він сказав, не замислюючися:

— Дуже багата людина. — І трохи подумавши, додав: — І дуже погана людина.

До портрета цієї людини ми, либонь, ще повернемося, а покищо лише повідомлю вам, що тоді ж таки, 14 лютого увечері, я йому подзвонив телефоном. Слухальце взяла дружина. Дізнавшись, хто питає за чоловіком, вона сказала:

— Зараз подивлюся, він, здається, вже ліг. — І, витримавши павзу, додала: — Так, він уже ліг.

Дзвоню ранком.

— Борис Олександрович ще спить.

Дзвоню за якийсь час.

— Він щойно вийшов.

— Я так і думав, — кажу. — Нічого, я його однаково розшукаю.

У другій половині дня телефонний дзвінок.

— Володимире Миколайовичу, це Турґанов. Я вам дзвоню, щоб ви не думали, що я від вас ховаюся. Чому ви вважаєте, що правління не може обговорювати якісь варіанти?

— Правління може обговорювати все, що захоче, як у нього є час. Але помешкання 66 мусить належати мені. Тим більше, що, як ви пам'ятаєте, так ухвалили останні збори.

— Ніякої ухвали не було. Була рекомендація.

Борисе Олександровичу, ви добре знаєте, що рекомендувати може правління. Збори не рекомендують, а вирішують. Я розумію, чим продиктовані ваші дії, але вам усе ж не варто заходжуватися коло такого діла, воно у вас не вийде. Через збори ви його не проведете, а без зборів у вас і поготів нічого не вийде, я вам обіцяю. Коли ви — тверезо мисляча людина, ви повинні це зрозуміти. — Мовчанка. — Ви згодні зі мною?

На це питання він не відповідає. Подумавши, він говорить:

— Я знаю, хто вам розповів про правління.

З цих його слів я зробив висновок, що Турганов розглядає правління нашої кооперативи, як таємну організацію, яка всі справи повинна тримати в таємниці від рядових пайовиків.

Він не чинуша

Я був звільнений від конечности збирати відомості про особу Іванька, відомості про нього сипалися на мене на кожному кроці. Різні особи доставляли мені ці відомості, хто з погрозами, а хто просто так. Врешті-решт я дізнався, що Іванько Сергій Сергійович, 1925 року народження:

а) родич колишнього голови КГБ Семичастного;

б) найближчий друг колишнього представника СРСР в Організації Об'єднаних Націй, тепер головного редактора журналу *Иностранная литература* і секретаря Співки письменників СРСР Миколи Т. Федоренка;

в) сам собою він теж велика цяця. Завідував якимось видавничим відділом в ООН, тепер член колегії в Держкомвидавї*, командує всіма видавництвами Радянського Союзу, у кожному з них може зарізати кожну книжку; а крім того — так говорили — посідає дуже помітний пост у тій самій установі, в якій його родич Семичастний був головою, і не те що книжку зарізати, а й автора звести з світу не становить йому великої трудности.

Тверезі люди радили поступитися.

Дещо прояснилося, але дещо лишалося ще не зрозуміле. Коли він така велика людина, то чому ж йому не дадуть помешкання казенне і такого розміру, який йому потрібен?

— Йому дадуть усе, чого він захоче, але він не може звідси виїхати.

— Чому?

— Тому що він це помешкання, як він сам каже, устаткував. Він привіз з Америки кухонний комбайн, унітаз до туалети, кондишен,

*Скорочена назва Державного комітету у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі Ради Міністрів СРСР.

якісь особливі шпалери, особливе щось ще, усе це вмуроване в стіни, в підлоги, у стелі. Устаткування коштує колосальні гроші, а вирвати його, значить зіпсувати. Він нікуди не може виїхати, він може лише поширюватися чи пробиватися угору або вниз.

— Володимире Миколайовичу, — говорить мені ліфтерша з брами Іванька, — ви бачили, як отой о (вона уникає називати мого сперечника на прізвище) переїжджав? Ні? А ми бачили. Два вантажники з контейнерами і все американське. І унітаз до туалети, і кухонний комбайн, і ще чорти-батька зна що. Санчата, навіть санчата дитячі, і ті привіз з Америки! — чомусь саме ті санчата справили на неї найбільше враження. — Та йому, Володимире Миколайовичу, і п'ятьох кімнат мало.

— Так, — каже письменник М., — я теж бачив, як він переїжджав. Для наших географічних умов видовище вражаюче. Маса якихось предметів невідомого призначення, кожен обгорнений фольгою і на кожному великими буквами IVANCO (він так і вимовив на англійський спосіб без знака м'якшення — Іванко).

Але, кажуть, у жовтні, коли про від'їзд Кленова ще не було й мови, він уносив заяву на покращення. На що ж він розраховував тоді?

— Тоді він розраховував на одну з кімнат Козловського.

— Як? — Я ще не втратив здібности дивуватися. — Алеж Козловський у своєму помешканні живе.

— Зрозумійте, чудій-чоловіче, для Іванька це не має жодного значення.

Оце так так. Ніщо для нього не має значення!

— Слухай, — спитав хтось Козловського, — що думав Іванько, вносячи заяву на твою кімнату?

— Не говори і не питай, — сказав Козловський, злякано присідаючи. — Мабуть, він хоче мене вислати до Ізраїлю або розстріляти.

Ось перші штрихи до портрета Сергія Сергійовича Іванька.

Але ось той таки образ в іншому навітленні. Каже літня дама, дружина одного з впливових членів правління нашої кооперативи:

— Дорогенький, ви даремно так висловлюєтеся про Сергія Сергійовича. Це дуже хороша, дуже мила людина. Я розумію ваше становище, але й ви зрозумійте його. Він привіз з Америки все устаткування, йому пропонують п'ять кімнат хоч зараз на Новому Арбаті, але він же не може. Так, він дуже симпатична людина. Дехто каже, що він чинуша. Він письменник. Так, він письменник. А в нього немає навіть свого кабінету.

Боже мій, просто хоч плач над нещасною долею письменника Іванька. Навіть якимось незручно робиться. Так наче б у мене є

кабінет, сальон, спальня, їдальня і наче б не він у мене, а я в нього намагаюся щось відібрати.

— Алеж у нього, — говорю я, дещо сторопівши, — три кімнати на трьох. Чому ж він не може з однієї кімнати зробити собі кабінет?

— Дорогенький, та як же ви не розумієте? — вона просто спантеличена моєю тупістю і безсердечністю. — Я ж вам кажу: у нього помешкання устатковане. Йому дослівно повернутися ніяк. Ви ж людина. Чому ви не можете увійти в становище іншої людини? Так, я вас розумію, ви живете в одній кімнаті, й у вас теж немає кабінету, і ваша дружина... до речі, ви їй скажіть, що їй тепер не можна хвилюватися. І самі не нервуйтеся. Ми вам обов'язково щось підшукаємо. Мій чоловік говорить, що вам потрібне лише хороше помешкання, ні про яке помешкання Бажової не може бути навіть і мови, що ви! Віра Іванівна Буніна... Ви її знаєте? Ні? Вона, між іншим, до вас дуже добре ставиться. Вона обіцяла вам підшукати хороше помешкання. Потерпіть два дні, Віра Іванівна вам щонебудь підшукає. Кленовське помешкання належить вам, воно вже ваше, але тільки два дні. Адже Сергій Сергійович така мила людина, я його мало знаю, але він дуже симпатичний. І зовсім не чинуша. Ідіть, дорогенький, додому, заспокойтеся самі і заспокойте дружину. Їй тепер не можна хвилюватися.

Цей монолог виголошено (у мене записане) 15 лютого.

А ось ще один відгук:

— Іванько письменник? Та що ви кажете! Скорше оцю каструлю можна назвати письменником. Звичайний Акакій Акакійович. Я його знаю як облупленого, працював з ним разом у *Лижі**. Його потім вигнали. За часів нашої великої дружби з Китаєм він написав про цю дружбу передову і припустився політичного "ляпу". У газеті було надруковане: "великого піднесення досягла економіка США і Китаю".

І ще погляд:

— Що ви, він не Акакій Акакійович, він — визначна особа. Хоч дійсно колись був дуже милий і привітний. А от потім поїхав до Америки і вже повернувся звідти надутий.

Кого вважати письменником?

Тієї ночі я спав погано. Мені снилася біла з довгим держакком каструля на молоко, і я намагався розв'язати питання — чи можна її вважати письменником. І чомусь я вирішив для себе, що вважати письменником її, далєбі, й не можна, але прийняти до Спілки можна. Снилось мені засідання приймальної комісії і виступ одного

*Так називали письменники газету література и жизнь.

з членів комісії, що прийняти каструлю просто конечно, тому що вона не бездарна — нічого бездарного покищо не написала.

— Це правильно, — глибокодумно погоджувалася одна визначна особа, роздуваючися, наче повітряна куля.

Звичайно, приснитися людині може все, що завгодно. У тому числі й така абракадабра. Але подібна абракадабра часто-густо трапляється і навіч. Коли я був — три терміни — членом бюро секції прози Спілки письменників, я неодноразово був свідком таких приблизно відгуків при прийнятті нового члена:

— Книжку, яку подав товариш Такий то, не назвеш, звичайно, талановитою. Так, вона сіра книжка, але у нас же не спілка *талановитих* письменників, а спілка *радянських* письменників.

Ви гадаєте, що це говорено з гумором? Ні, це поважно твердив звичайно такий самий радянський, але не талановитий.

Попервах я заперечував проти такого формулювання, твердячи, що професія письменника від усіх інших тим саме й відрізняється, що припускає в носії її наявність *письменницького таланту*. Я вважав, що визначення талановитий письменник є тавтологія. Неталановитий письменник — це взагалі не письменник. Признаюся, за того часу я навіть перешкодив деяким неписьменникам вступити до Спілки, а пізніше визнав свій принцип несправедливим. Я побачив, що 90%, а то й більше членів Спілки і є неписьменники. Тобто вони обписують, звичайно, якусь кількість паперу текстом, який потім складається, друкується, оправляється в тверду чи м'яку обкладинку і перед тим, як здати в макулятуру, виставляється на полицях крамниць. Але він, цей текст, найчастіше не має ніякого змісту. Ні морального, ні естетичного, ні навіть політичного. Я перестав присікуватися до неписьменників. Я подумав, що коли таких неписьменників у Спілці переважна більшість, то чому не прийняти ще й цього, який покищо не числиться, але він нічим не гірший від тих, що вже числяться. (Становище тут безвихідне: неписьменник, прийнявши посаду письменника і намагаючись закріпити за собою право на цю посаду, досить вправно використовуючи обставини, починає пізніше доводити, що він і є письменник, що лише такі письменники і потрібні, а от ті, кого визначали письменниками за старими мірками, вони й є неписьменниками).

Вищенаведені міркування стосувалися лише осіб, що не досягли на час вступу до Спілки письменників високих чинів. Але коли вступає Хтось, хто посідає десь високу посаду, про нього не кажуть, що його треба прийняти, хоч він і погано пише. Про нього відразу рубають, що він не якийнебудь, а просто Великий Письменник. На цій темі ми ще зупинимось, а покищо повернімося до нашого шановного.

Легендарний унітаз

Отож, з Америки він повернувся надутий. І було з чого. Він прожив там шість років і навіть під час відпустки не завжди відвідував рідний край. Іноді з родиною відпочивав у Ніцці (ви, читачу, відпочивали колинебудь у Ніцці?). З далеких мандрів повернувшись, на свої трудові сертифікати придбав "волгу" нового зразка, поміняв помешкання мале двокімнатне на велике трикімнатне, обставив його привозними меблями й устаткував "їхньою" технікою, до числа якої входить і якийсь унітаз, який годі описати, про нього в середовищі літературної громадськості творилися легенди.

Здавалося б, чого ще людині треба? Але людина, особливо людина творча, як відомо, ніколи не зупиняється на досягнутому. Поставив один унітаз, хочеться поставити другий, а куди?

Отож то воно й воно...

Віра Іванівна Буніна

Мені радили звернутися до Віри Іванівни Буніної. Вона в нас у кооперативі Голова (теж, гляди, треба з великої літери) Ревізійної комісії. Тобто тієї самої комісії, яка зобов'язана пильнувати, щоб правління вершило свої діла відповідно до волі більшості пайовиків і діючого законодавства. Набираючи число її телефона, я сподівався знайти в неї управу на Турганова і його шановного протеже. Тим більше, що вона, як говорили, до мене дуже добре ставиться.

— А чого ви хочете? — запитала вона зовсім не по-дружньому. Я навіть дещо спасував.

— Як? Я хочу одержати помешкання.

— Ну так і одержуйте, вам же пропонують помешкання Бажової.

— Я не хочу помешкання Бажової, я хочу те, яке звільнилося.

— Тобто ви хочете помешкання хорошого, — упіймала вона мене тут таки.

— А ви хочете поганого? — поцікавився я.

— Зараз не про мене мова, а про вас. Давайте говорити одверто: ви хочете помешкання хорошого. — Вона так підкреслювала інтонаційно це слово "хорошого", ніби в цьому було видно весь ступінь мого падіння.

— Так, — змушений був я признатися, — я хочу помешкання хорошого.

— Отак ви й скажіть.

— Я так і говорю.

— Гм... — виглядало, що вона розгубилася. Вона розраховувала, що я буду доводити, що хочу одержати саме погане помешкання або, на крайній випадок, якенебудь, тоді вона могла б зо мною сперечатися. А тут зайшла в безвихідь. — Так, але ви поводитесь неправильно, ви чогось вимагаєте, ви вередуете.

Дещо про птицю-тройку й Альфреда Мюссе

Поклавши слухальце, я замислився. Я почав думати, чому ці люди так вороже сприймають кожне моє слово? Можливо, я дійсно поведжуся якось не дуже порядно? Ні, ви не подумайте, що я намагаюся говорити дотепи. На якихось там попередніх сторінках я намагався здобутися на якийсь гумористичний ефект, але тут ні. Тут я намагаюся говорити зовсім серйозно. Я розгубився. Я думав, що всі права не лише юридичні, але й моральні настільки по моєму боці, що мене відразу ж усі підтримають, і по боці Іванька не лишиться нікого, крім Турганова. Ну, припустімо, знайшли вони ще якогось Кулешова. Але ось, наприклад, Козловський. Здається, він не погано ставився до мене. І взагалі ніби непоганий би чоловік. Потім мені, правда, сказали (і сам я в тому переконався), що він мерзотник, але тоді я ще не був певний цього. Ну, а той самий впливовий член правління, про котрого я згадував вище, йому пощо Іванько знадобився? Старий (70 років) з колишніх дворян, пише про добрі манери, дружина, теж з колишніх, грає на піаніно. Хіба це добрі манери: намагатися догодити чиновникові? Може, я справді чогось не зрозумів, може, в Іванька якісь особливі обставини, а я прую робоем, засліплений жадобою розширення площі?

Між іншим, у подібну моральну ситуацію я вже потрапляв. Коли в 1970 році мене у Спілці письменників проробляли за першу частину *Чонкіна*, серед тих, що проробляли, були не лише Грібачов чи, наприклад, якийсь Винниченко, ні, серед них були люди з репутацією порядних, а з одним з них я навіть був у якійсь не дуже тісній дружбі. Але ось вони встають і говорять. Ну, гаразд, Грібачов і Винниченко — ясно, що вони говорять і пощо. Але ось вступає в хор один з "порядних". Він читав обговорюваного письменника раніше. Він цінував його творчість, але тепер він не вірить своїм очам. Він зазнав гіркого розчарування, на подобу того, якого зазнають, коли в такого тонкого естета, як Альфред Мюссе, трапляються явні брутальності. Я сиджу, я слухаю, я думаю. Ну, гаразд там, ну Грібачов, ну Винниченко. Алеж цей чоловік порядний. І говорить він не кризь зуби, не вимушено. Він схвилюваний, він наводить літературні паралелі, він *художньо* говорить. Не встиг я спам'ятатися від Альфреда Мюссе, під-

водиться другий, той, з котрим я товаришував. Він говорить глухим голосом. Він Володю (щоб підкреслити колишню близькість) знає давно. Знає, як письменника чесного, вдумливого. Але, розумієш, Володю (це вже безпосередньо до мене), письменник може і повинен критикувати все, він може піддати найгострішій сатирі усі наші хиби, кожного бюрократа (при цьому він розмахує кулаком, ніби цими словами і громить якраз ті самі хиби і того самого бюрократа), але є один герой, якого критикувати ніколи не вільно — це народ. Цього не дозволяли собі навіть такі велетні, як Салтиков-Щедрін і Гоголь, який нещадно висміював багато вад колишньої Росії, написав потім: "Птиця, тройка!.."

Мені було б морально багато простіше, якби я думав, що всі наволоч і негідники, а тут ніби говорить людина, яка поділяє мої погляди. Одверто кажучи, я був пригноблений. Бувши не дуже самовпевненим, я засумнівався. Мої друзі Чонкіна хвалили. Але може бути, що вони хвалили по-дружньому, бо ніяково було сказати щось інше?

Адже я й сам інколи, не бажаючи образити товариша, можу похвалити річ, яка мені не дуже сподобалася. Але потім я подумав, що все це виглядає дещо дивно. Ні, я не претендую, щоб річ моя обов'язково сподобалася кожному. Я її раніше показував різним людям. Комусь вона сподобалася більше, комусь, може бути (так уже мені все таки не говорили, можливо, із ввічливости), зовсім не сподобалася. Але тут, у кабінетах, вона не подобалася всім і не подобалася нічим. Жодному не сподобалася жодна сцена і жодний рядок. І Грібачов, і мій колишній старший друг у цьому були однакові. Про останнього я думав, намагався його зрозуміти. Тим більше, що й потім він мене запевняв, що в кабінеті говорив щиро. Я собі уявив: ось йому, як членові кабінету, запропонували прочитати мій твір. Він зрозумів, для чого йому дали це прочитати. Коли, припустімо, це йому сподобається, тоді, як чесна людина (а щодо своєї чесности він не сумнівається), він повинен буде сказати, що це йому сподобалося. А як він це скаже, то тим самим накличе на себе неприємності, аж до вигнання з кабінету. А в нього десь там якісь угоди, книжки, сценарій, висунення з нагоди наступного ювілею на орден чи на премію. Усе завалиться, як йому сподобається ця річ. Йому буде багато зручніше, коли ця річ виявиться поганою. Він починає читати і при цьому думає. От написав ледве одну частину і тут таки пропхнув на Захід. Поспішає. І заради такої нісенітниці... Ну написав би вже все, так було б бодай за що каратися. А то одна частина. Та ще говорить, що не знає, як *туди* потрапило. Сам пропхнув, а відповідати не хоче. Хоче викрутитися. Хоче, щоб я за нього відповідав. Звичайно, коли щось починаєш читати з такими думками, сподобатися це

щось не може. Але він читає: "Було це чи не було, тепер уже точно сказати не можна..." Він кривиться. Чому точно сказати не можна? І що це таке — було чи не було? Як не знаєш, було чи не було, то не оповідай. Потім йому ще трапляється якийсь невдалий рядок, а може, і сцена, він роздратовується, під впливом роздратування він бачить лише самі вади і не бачить ніяких абсолютно позитивів. Після прочитання у нього і зовсім псується настрій. Те, що він прочитав, не викликало в нього жодного разу ні задоволення, ні усмішки. А от деякі наші ліваки подумують, що він так думає через боягузство. Але він же не боягуз. Це всі знають. В інших випадках він когось боронив, з кимось воював. Але не може ж він, *ризикуючи собою*, хвалити річ, яка йому щиро не подобається...

Він іде до кабінету і говорить про пtiцю-тройку. Говорить з патосом і цілком щиро.

І це жахливе.

"Зачекайте, я скоро помру"

А ось ще телефонний дзвінок. Переривчастий через ридання старечий голос:

— Володимире Миколайовичу, це говорить така то. Я вас дуже прошу почекати, мені вже небагато лишилося, я скоро помру.

Яксь дурна розгра. Я кидаю слухальце. Знову дзвінок.

— Володимире Миколайовичу, я вас благаю, не кидайте слухальця, вислухайте. Я розумію, у вас таке становище, вам немає терпцю, але в мене цироза печінки, загальна атеросклероза, запевняю вас, вам довго чекати не доведеться.

Я, здається, починаю сердитися.

— Та чого ви до мене причепилися, — кажу я. — З якої речі я маю чекати на вашу смерть?

— Володимире Миколайовичу, — здається, вона теж сердиться, — мені про вас говорили як про порядну людину.

— Ну і що з того, що вам говорили? Чому ж я при цьому повинен чекати на вашу смерть?

— Значить, ви не хочете чекати?

— Ні, не хочу.

— Так, тепер я бачу (знову в її голосі сльози), ви не порядна людина... Ви... ви... ви...

Цим разом слухальце кинула вона.

— З ким це ти так дивно розмовляв? — питає дружина здивовано.

— Та ну її до біса, якась божевільна.

Знову дзвінок. Цього разу дзвонить наш спільний з

старенькою знайомий. Вона йому дзвонила, ридала, нарікала, і він хоче з'ясувати, в чому справа, чому я її образив. Вияснюю, що я її не ображав, я взагалі не зрозумів, чому вона дзвонила і чому я повинен чекати її смерті. Вияснюється: до старенької приходила Віра Іванівна Буніна. Старенька по смерті чоловіка живе сама у трикімнатному помешканні. Віра Іванівна запропонувала їй на заміну однокімнатне помешкання. "Ваше помешкання, — сказала вона, — потрібне Войновичеві".

— Боже мій! — хапаюся я за голову. — Чому ця Буніна так за мене турбується? І взагалі хто вона така? Дочка того Буніна?

— Ні, вона дружина нашого Ейдліна.

Ну й ну! Либонь, пора діяти.

Збирання підписів

До Правління ЖБК *Московський письменник*
від Войновича В. М.

Заява

У зв'язку з виникненням фантастичних проєктів стосовно помешкання ч. 66, що звільняється, я змушений нагадати, що Правління є лише виконавчим органом кооперативи і розподіляти житлоплощу на свій розгляд не має права.

Бувши, на відміну від інших претендентів на помешкання ч. 66, у гострій потребі на поліпшення житлових умов, я категорично наполягаю на тому, щоб це помешкання, відповідно до рішення загальних зборів, було надане мені. Будь-які спроби таємно скасувати чи змінити ухвалу загальних зборів вважаю незаконними і самоправними.

17 лютого 1973

— Нахабна заява, — сказав комусь член правління А. Кулешов.

А Ейдлін, чоловік Віри Іванівни Буніної, схарактеризував цю заяву як бандитську.

Оцінки заяви самі з себе не цікаві, але мені хотілося знати, як відповість правління, а воно не відповіло ніяк.

Чекаю день-другий-третій — відповіді немає. Дістав статут кооперативи, озброївся знаннями. З'ясував, що в конфліктних випадках на вимогу однієї третини членів кооперативи можуть бути у шестиденний термін скликані позачергові загальні збори.

22 лютого укладаю новий твір:

"Відповідно до статуту кооперативи вимагаємо протягом шестиденного терміну скликати загальні збори пайовиків".

Дружина пішла по помешканнях збирати підписи. Зібрати підписи виявилось легше, ніж під листом на захист Синявського і Даніеля, але трудніше, ніж під Стокгольмським закликом. Я.

Козловський сказав, що він підписати не може, бо він член ревізійної комісії. Його колега Н. зник у невідомому напрямі і не з'являвся до того часу, поки збір підписів був закінчений. Т. підписалася, але потім просила "зняти" її підпис, хоч почувала себе ніяково і пояснювала свій вчинок тим, що їм передбачається обмін помешкання і вона боїться, щоб не зірвалося.

Але в основному підписувалися охоче. Одні з почуття справедливості, інші з хорошого ставлення до автора цих рядків, треті з ненависти до Турганова й Іванька. Одна дама сказала, що проти Турганова вона підпише все, що хочеш. Вона сказала, що він недавно головував у гаражній кооперативі, звідки був вигнаний за крадіж. Його навіть хотіли судити, але потім вирішили, що це принизить в очах народу повагу до письменницького звання. Останнє повідомлення здивувало мене ще більше, тому що бережного ставлення до письменницького звання я останнім часом якось не дуже помічав. Зрештою, я пригадав, що коли напередодні процесу Синявського і Данієля вияснилося, що Купріянов з товариством тримали таємне кишло розпусти, то справу прикрито за тими ж приблизно мотивами. Тодішній секретар ММК* Єгоричев сказав, що партія не повинна сваритися з інтелігенцією.

23 лютого, зібравши півсотні підписів, несу листа секретареві правління і копію голові ревізійної комісії Бунінін.

Невдовзі з'ясовується, що я не лише бандит. Віра Іванівна обдзвонює підписаних, соромить, загрожує, вимагає зняти підписи під підкидним листом. Крім того, вона запевняє, що багато підписів не дійсних, тому що жінки підписувалися за чоловіків, чоловіки за жінок, а дехто й зовсім не знав, під чим підписується. Це мені вже дещо нагадувало. Це нагадувало мені кампанію проти "підписантів". Та ж система: шантаж, залякування підписаних. На нижчому рівні, з меншими можливостями здійснення погроз, але те ж саме. До речі, і мої підписи на оборону засуджених Буніна і Турганов тут таки пригадували. І далі в всіх інстанціях райвиконкомівських і мосрадівських цей факт буде мати значення.

— А ви знаєте, що він підписував листи на оборону антирадянщиків? А ви знаєте, що він надрукував за кордоном антирадянську повість і взагалі він сам відомий антирадянщик?

Як же після таких повідомлень райвиконкомівський чиновник може не відмовити помешкання! Адже він теж мусить бути пильним.

Але що ж робити? Поступитися Сергієві Сергійовичу? Тоді то вже напевне я буду визнаний патріотом. Аж до появи нового помешкання.

*ММК — Московський міський комітет партії. — Перекл.

Письменник Іванько

Поки діється вся ця веремія, по двору ширяться нові чутки. Кажуть, що в Держлітвидаві, де наш шановний Сергій Сергійович повний господар, готується до друку збірник (а дехто запевняє — двотомник) оригінальних віршів нашого голови. Там таки готується і збірка віршів Козловського. Там таки заплановано і китайський роман у перекладі Ейдліна. Нагадаю, Ейдлін — чоловік Віри Іванівни. Але виявляється, у цієї шановної родини з Сергієм Сергійовичем давні відносини. Ейдлін — відомий китаїст, тобто фахівець з китайської літератури. І Сергій Сергійович китаїст, учень Ейдліна. Крім того, як ви пам'ятаєте, Сергій Сергійович особистий друг Миколи Т. Федоренка. А Микола Т. Федоренко теж, окрім усього іншого, китаїст. І як ви дістанете збірку *Восемнадцять стихотворений* Мао-Цзе-Туна (Москва, 1957), то там ви прочитаєте "переклад за редакцією М. Федоренка і Л. Ейдліна". От який тісний світ! Там таки вміщені переклади Ейдліна і передмова Федоренка. А що ми вже взяли в руки цей фоліант, я не можу стриматися (а ви вже, будьте ласкаві, потерпіть), щоб не зацитувати один абзац передмови. Ось він: "Прочитавши на сторінках журналу *Поезія* вірш 'Люпаньшань', один з героїв китайської визвольної війни розповів, як під час бою невеликого загону революційних військ з переважаючими силами ворога майже всі бійці загинули, лишилося лише два-три чоловіка. Надхнені почуттям вірності партії й народові, вони приготувалися до загибелі. В останню мить вони захотіли послухати 'голос Центрального комітету партії'. Зазвучав радіоприймач, і до слуху донеслася деклямація вірша 'Люпаньшань'. О, що то за вірші були! Вони хвилювали, наснажували мужністю, впевненістю. Люди відчули приплив нових сил і вирішили пробитися з оточення. І їм це вдалося".

Про цей епізод автор передмови дізнався з статті китайського поета, але відчуваєте, скільки особистого захоплення й особистої любови до великого керманіча уклав він у свій переказ! Просто хоч відразу на сторінки *Жень минь-жибао*. Але не будемо пересмикувати. Я не думаю, що Микола Т. Федоренко будь-коли любив голову Мао чи його творчість. Найправдоподібніше, наведений уривок — зразок найчистішого лицемірства (я пропоную авторові передмови спростувати сьогодні це мое твердження).

Ми дещо відхилилися. Тим більше, що в мене немає достатніх підстав вважати товариша Федоренка учасником битви за помешкання свого особистого друга. Але як ми вже заторкнули китайську тему, додаю ще один штрих до портрета нашого героя,

штрих, який я хотів накласти в кінці свого оповідання. Як ви побачите пізніше, у боротьбу за четверту кімнату Іванько втягнув вельми потужні сили. Його оборонці вимагали для нього особливих привілеїв на тій підставі, що він великий державний діяч і великий письменник. За нього дбали видавництва і дехто у Спілці письменників, де він, недавно туди вступивши, вважається вже не просто рядовим членом, а входить до всіляких керівних органів. І якось я поцікавився: а що ж він написав, цей письменник? У ленінській бібліотеці я з'ясував, що там зареєстрований один твір письменника: *Тайвань — споконвіку китайська земля*. Москва, 1955, 44 стор. з картами.

З цих даних трудно скласти уявлення про ступінь обдарування нашого письменника, але зате можна з певністю твердити, що стосовно територіальних претенсій він зовсім не новачок.

Іванько за океаном

Повернімося, одначе, до нашого сюжету. Хоч і як трудилася Віра Іванівна Буніна на ниві дискредитації наших доморослих підписантів, вони затялися і ні за що не хочуть знімати свої підписи. Один з членів правління поніс листа голові, але Турґанов відмовився прийняти листа, і члена правління. Він, Турґанов, утомився, він не лише Голова, але й людина, при тому ж радянська людина і, як усі радянські люди, має право на відпочинок. А сьогодні 23 лютого — день Радянської армії, а завтра субота, а післязавтра неділя...

— Двадцять шостого, у понеділок, приходьте, тоді з'ясуємо.

А двадцять шостого новий клопіт — наш шановний терміново полетів до Сполучених Штатів, за висловом одного мого знайомого, "шурувати в справі авторської конвенції".* Ви уявляєте собі становище Голови? Поки він тут з Вірою Іванівною тримає оборону, стоїть насмерть, його високопоставлений протеже мчить через Атлантийський океан у країну жовтого диявола і нічим не може допомогти Голові. А уявіть становище самого протеже. От він летить у цьому "Боїнгу". Справа, звичайно, не погана. Чому ж зайвий раз не змотатися до цитаделі імперіялізму, не підбарахлитися на заощаджену валюту. Але поки він летить, той антирадянщик, бандит, підписант, дивись, уже вдирається в помешкання Куперштока і розставляє свої убогі меблі. І що ж тепер робити? Лишатися в своїх трьох кімнатах? Без кабінету? Таж навіть зайвий унітаз, вибачте на слові, і то поставити нема

*Саме Іванько був одним з тих, хто вів за кордоном переговори про приєднання СРСР до згаданої конвенції.

куди. І дружина нашого героя, слаба, беззахисна жінка, теж хвилюється. Чоловік, можна сказати, ризикуючи собою, поліз просто в пашу до акул імперіялізму, а тут говорять про якісь там збори. Мадам Іванько пристає до контори заяву з проханням відкласти розгляд їх житлового питання до повернення чоловіка з закордонної командировки.

Хіба Турганов може відмовити слабій жінці?

І він тягне час.

2 березня він скликає правління, на якому з гіркотою повідомляє, що в кооперативі за останній час витворилася дуже нездорова ситуація. Тим часом, як наш шановний Сергій Сергійович виконує відповідальне державне завдання, деякі особи бомбардують правління загрозливими заявами і збирають підписи під підкидними листами.

Ви зрозуміли натяк? Деякі особи через підкидні листи намагаються зірвати відповідальне державне завдання, тобто виступають проти політики партії й уряду.

— І уявіть собі, — веде свою лінію Віра Іванівна, — що більшість підписів належать не членам кооперативи, а їх родичам. При чому багато хто говорив мені, що вони навіть не бачили, що підписали.

Природно, члени правління здивовані, тому що дехто з них сам підписував цього листа.

Тим не менше, Турганов призначає загальні збори на 11 березня.

3 щоденника

5 березня наш шановний повернувся на Батьківщину.

Не зважаючи на труднощі, на погрозливі заяви, на підкидні листи, він з честю виконав завдання партії. Пора подумати і про влаштування особистого побуту.

6 березня зустрічаю на подвір'ї Галіча.

— Ти чув? — говорить він мені. — Іванько відмовився від своїх домагань.

— Та де!

— Абсолютно точно. Приїхав, дізнався, що тут такий скандал і тут таки відмовився. Ти ж розумієш, він чиновник, на випадок чого пришиють зловживання владою, у них з цим суворо.

— Раніше було суворо, — сумніваюся все таки я. — А тепер це, можливо, так прийнято.

— Та що ти, що ти! Ти не розумієш психології чиновника, він відкрито на таке діло ніколи не піде. Точно тобі кажу: він відмовився.

7 березня усім цікавим я говорив, що Іванько більше мені не сперечник.

8 березня, у міжнародний жіночий день, сиджу дома, говорю з кимось через телефон. Дзвінок у двері. Сусідка.

— Вас просять до контори, там відбувається правління.

Лечу як на крилах: невже дадуть ключі?

У невеликій півпідвальній прокуреній кімнаті засідає високий суд. Ось сам Голова, ось сама Віра Іванівна, інші члени правління і серед них зовсім скромно наш шановний у водолазці.

— Володимире Миколайовичу, — урочисто, як на ювілеї, звертається до мене Турганов, — ми хочемо запропонувати вам варіант, який, імовірно, буде для вас сприйнятний. Чи не погодитесь ви взяти помешкання Садовських у вашій брамі?

Знову тієї самої.

— Не погоджуся.

— Чому?

— Тому, поперше, що це помешкання мітичне, Садовські міняти його не мають наміру...

— Це не ваш клопіт, — вигукує Буніна.

— Подруге, — продовжую я свої заперечення, — не як претендент на помешкання 66, а як член кооперативи, як проти того, щоб Іванько одержував без черги те, що йому не належить за законом.

Підскакує наш шановний, підскакує зовсім не солідно.

— А-а-а-а, чому ви думаєте, що я хочу одержати більше, ніж ви?

І справді, чому я так думаю? Він хоче додати до свого помешкання одну кімнату, і я хочу того самого.

— Я не лише не маю наміру допомагати вашим зусиллям прислужитися товаришеві Іванькові, але, навпаки, буду всіляко їм перешкоджати. У нас є черга, ті, що більше потребують...

— А ви думайте про себе! — знову вискакує Віра Іванівна.

— Вам не належить мене вчити, про кого я мушу думати.

— А чому ви, — говорить Турганов, — думаєте, що помешкання Куперштока ви одержите раніше, ніж помешкання Садовських?

— А тому, — говорю я, — що помешкання Куперштока вільне й у вас немає жодних підстав затримувати передачу його мені.

Моє висловлювання сприймається як найбільше зухвальство.

— Шануйте Голову, — вимагає Турганов, — шануйте членів правління.

На цьому переговори закінчені.

Кажуть, після мого відходу Іванько, засуджуючи мою неподатливість, сказав:

— У нас у Комітеті щодня відбуваються сотні неподобств, алеж я проти них не протестую!

Он як! Він не лише не ніяковіє від свого непротивлення неподобствам, але й трактує таку позицію за зразок громадянської звитяги. І пропонує іншим наслідувати його приклад, тобто не протестувати проти неподобств, які вони чинять.*

10 березня, напередодні зборів, знову засідає правління. До цього засідання я виготовив юридичну довідку, яку для ілюстрації наводжу повністю.

Невелика порівняльна аналіза прав двох претендентів на одне помешкання

(укладене лише на основі закону без урахування морального фактора)

ІВАНЬКО

1. Утръох мають право на помешкання площею $27 + 20 = 47$ кв. м. Посідають помешкання площею 50,5 кв. м. За законом, не належить до тих, що *потребують* улiпшення житлових умов.

2. Хочє приєднати до свого помешкання кімнату від помешкання ч. 66 площею 17,5 кв. м. 50,5 + 17,5 = 68 кв. м. Стосовно цього існує засада: "По закінченні будівництва дому (домів) кооперативи кожному членові кооперативи надається відповідно розмірові його паю і кількості членів родини на постійне користування окреме помешкання житловою площею *не більше 60 кв. метрів*". (Зразковий статут ЖБК, пункт 16).

3. У черзі на поліпшення житлових умов числиться (припустімо) з жовтня 1972 року, хоч дивно, що досі про це ніхто не знав.

ВОЙНОВИЧ

1. З урахуванням очікуваної дитини має право на ті ж самі 47 кв. м. Має *однокімнатне* помешкання житловою площею 24,41 кв. м. Належить до *гостро потребуючих* поліпшення житлових умов.

2. Стоїть у черзі на поліпшення житлових умов з 1969 року.
3. Загальні збори 27 січня ц. р. *ухвалили* (а не рекомендували, як запевняє Б. Турганов) надати Войновичеві *перше* з тих, що звільняться, помешкання, яким і є помешкання ч. 66.

РЕЗЮМЕ

1. У відповідності до ухвали загальних зборів, помешкання ч. 66 мусить бути надане Войновичеві.

2. Іванько взагалі не має права на поліпшення житлових умов.

*Висловлення Іванька нагадало мені лист з провінції одного переслідуваного від влади баптиста. Начальник місцевої міліції висловив йому чудове міркування: "Толстой, — сказав він, — теж був баптистом (!). Але він не противився злу, а ви противитесь".

"Ми його боїмося"

10 березня увечері надходить переможна реляція. Знайомий член правління повідомляє через телефон:

— Володю, як у вас є що випити, ви можете це зробити. З цієї нагоди можете дозволити трошки й Ірочці. Правління більшістю, правда, лише на один голос (чотири проти трьох) проголосувало за вас. Турганов сказав: "Ну от, був би Кулешов, і наслідок голосування виглядав би інакше". Але ми домоглися головного: завтра правління буде доповідати погляд більшості.

Одверто кажучи, який погляд буде доповідати правління, мене мало цікавило.

Я був певен, що збори — а вирішувати питання розподілу житла управлені були тільки вони — будуть по моему боці. Тут уже вступить у силу і моральний фактор, тобто щось таке, чому мій сперечник даремно не надає жодного значення.

Але того ж таки 10 березня авторові цих рядків переказали слова дружини письменника Воробйова. "Ми, — сказала вона, — звичайно, всією душею за Войновича, але голосувати будемо так, як захоче Іванько, бо ми його боїмося".

Уранці 11 березня перед зборами хтось запропонував Іванькові відступитися. "Ні, — сказав він, — це помешкання я Войновичеві відступити не можу. У мене це єдина шанса, і я її не попущу".

Він виглядає, не мав сумніву, що розв'язання питання залежить лише від його волі.

Перша поразка шановного

І ось збори. Обговорюються поточні справи. Стан фінансів, озеленення подвір'я, уточнення списку тих, що на черзі і т. д. Нарешті, переходять до того, заради чого, власне, й зібралися. Голова зборів повідомляє: минулого разу, урахувуючи потребу Войновича в поліпшенні житлових умов, тримаючися принципу черговості і т. д. і т. п., збори ухвалили надати йому перше, яке звільниться, двокімнатне помешкання. А що тепер таке помешкання є, правління вважає, що, порядком виконання попередньої ухвали, воно і мусить бути надане Войновичеві. Чи є в когось заперечення?

— Є! — шановний конкурент підносить ручку. Він підносить її дещо дивним чином — усі пальці зігнуті і лише один висувається таким якимось зневажливо-в'ялим гачком.

— Прошу, — Голова усім своїм виглядом висловлює повну прихильність до нашого шановного Сергія Сергійовича.

Шановний пояснює ліниво, розуміючи, що це порожня

формальність, ніби передвиборча промова. У нього трикімнатне помешкання, але дві кімнати суміжні, а одна маленька, тому йому потрібна ще одна кімната. Якраз є можливість відокремити кімнату від помешкання 66 і приєднати до його помешкання. Тут виступав один товариш і говорив, що 13 років чекає можливості поліпшити свої умови. Що ж, і йому тепер чекати тринадцять років? Що? Не можна ламати капітальну стіну? Він не сумнівається, що дозвіл на це він дістане. Є заперечення, що його помешкання перевищить законні норми, хай і про це товариші не турбуються, у відповідних інстанціях, — мимовільний рух пальця в напрямі стелі, — усе буде погоджене. У підтексті: ваша справа — лише піднести кінцівки, а далі вже й без вас якось полагождать.

Голова зборів — весь втілення об'єктивності — просить голосувати: хто за те, щоб надати помешкання Войновичеві? Хто проти? За — 75, проти троє: сам шановний (знову тримає вказівний палець гачком), Бажова і ще одна дама, яка, розхвилювавшись, як піднесла руку "за", так і не опустила її, коли голосували "проти". Турганов смикнув рукою: — Я утримуюся.

Після цього почалася невелика склока, яку й не переказував би, якби вона не була пов'язана ще з одним штрихом до портрета нашого героя. Виступили деякі з присутніх і почали висловлювати свій подив з приводу того, що відбувається. І почали говорити, що дехто з членів правління, голова кооперативи і голова ревізійної комісії поведуться занадто дивно і чи не варто їх на наступних зборах переобрати. З місць пролунали вигуки, пощо ж на наступних, коли можна тепер. Витворилася, на думку Турганова, зовсім уже нездорова атмосфера. І тут знову на сцені появився наш шановний улюбленець і повідомив, що в такій нездоровій атмосфері працювати не бажає і заявляє про свій вихід з правління.

— Я не хочу брати участі у ваших чварах, — сказав він.

Ридань з цього приводу не було, були апльодисменти. З божевільним виглядом і шапкою в руках рвонув на поміст перекладач Козловський. Він не розуміє, чому тут апльодують, вважає захоплення з приводу виходу Сергія Сергійовича з правління недоречним і на знак протесту залишає ревізійну комісію. І цю заяву зустрінута апльодисментами. Тряслася губа в нашого Голови, коли він підвівся. Почали були апльодувати і йому, але, як виявилось, поспішили. Виявляється, він залишати свого місця не хоче. Він хоче лишитися Постаттю у масштабі району. Товариші, можливо, не знають, але він дуже багато часу витрачає на працю в кооперативі. У нього є червоний зошит. У ньому докладно відбита вся його діяльність. Наступного разу він цей зошит обов'язково принесе і покаже товаришам. Володимир Миколайович (найнижчий уклін у мій бік) даремно турбується.

Коли така воля зборів, то він, голова, зобов'язаний і буде її виконувати. Він докладе всіх зусиль, щоб ухвалена постанова була без затримок.

На цьому збори були закінчені. Залишаючи їх, я зіткнувся в коридорі з своїм переможеним сперечником. Вигляд у нашого шановного улюбленця був жалюгідний, розгублений. На обличчі нічого, крім страждання. Ще б ні! Щойно він зазнав повного фіяско. Йому ж не просто не дали того, що хотів. Йому плюнули в обличчя, його не визнали достатньо великою людиною. І от що ще дивне: жоден з його клеветів — ні Буніна, ні Кулешов, ні Козловський — не піднесли руки на його захист. Чому? А тому, що своя сорочка ближча до тіла. Вони за шановного лише до того часу, поки сила по його боці. Ледь шановний похитнувся, вони — в куці. Крім того, вони реалісти, вони розуміють — три-чотири голоси зайвих нічого не вирішать. Треба затаїтися, вичекати і потім виважити удар. Кому? Залежно від обставин. А раптом з шановним щось трапиться, і в нього не буде ворогів, страшніших від цих. А як з ним нічого не трапиться, то друзі лишаються друзями.

Таким чином, Іванько зазнав поразки, і ви, читачу, імовірно, вважаєте, що на цьому кінець усієї історії. Алеж ви бачите, що це не остання сторінка нашої оповіді. Значить, було щось іще? Що саме? Одержання ордера, радісний переїзд і галасливе новосілля? Заради опису таких буденних особистих урочистостей автор не став би витрачати часу свого і вашого. Описане вище лише одна частина історії. Перша частина. Друга частина буде куди цікавіша, заради неї й написана перша.

Переклад Івана Кошелівця

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Як бачить читач з останніх рядків перекладу, це лише перша частина розповіді Володимира Войновича про його довготривалу війну за помешкання, яке йому законно належало. Повністю ця розповідь надрукована в книжці, що вийшла в США у видавництві "Ардіс". Її назва в оригіналі: *Иванькиана, или Рассказ о вселении писателя Войновича в новую квартиру*.

Щодо автора, то він відомий уже нашим читачам з перекладу уривків з його роману *Життя і надзвичайні пригоди солдата Івана Чонкіна в Сучасності* (1975, ч. 10, 11). Там є й біографічна нотатка про нього.

ПОПОЛУДЕНЬ ФАВНА

Еклога

Стефан Маллярме

ФАВН

Цих німф назавжди б я зберіг.

Поглянь, які
Тіла спливають їх рожеві і легкі
В повітрі приспанім.

Чи покохав я мрію?
Мій сумнів, жмут нічний, простежити я вмію
В легкім гіллі, що, хай звело лісів стіну,
Доводить, як троянд облесливу ману
Я вибрав за тріюмф — його дари єдині.
Зміркуємо...

або, коли жінки, що нині
Ти згадував — жага твоїх чуттів-казок!
Облуда, Фавне, лле, немов смутний струмок,
З холодних синіх віч тії, що вкрай цнотлива.
А цю, роззідхану, твоя, ти кажеш, грива
Вчуває, наче бриз у літній день жаркий?
Та ба! Крізь млости лінь і супокій тривкий,
Що холод здушує, над ранок як постане,
Тут вільги шепоти, крім тих, що в листя п'яне
Моя флюяра шле, не прийдуть, а вітрів,
У намірі з дудок вилунювати спів
І не розсіятись дощем безводним доли,
Побачиш ти хіба на змовклім виднокопі
У штучнім подиху надхнення, що спішишь
Назад вернутися, в небес ясну блакить.

О береги боліт Сіцилії погожі,
Де, заздрісний, топтав я в сонця гойні рожі,
У світлім спокою, скажіть хоч раз один,
*"Що різав я дудки з гінких очеретин,
Підлеглих спритові, як на зеленім злоті
Далеких зарослів за водами в дрімоті
Відбилась хвилию істоти білина
І що, як дудка ледь вродилась голосна,*

*Ці лебеді, не так! наяди полетіли
Чи подались на дно..."*

В ту мить доквілля тліли,
Без мови, де подівсь, неначе вільга трав,
Надмірний шлюб тому, хто *ля* допіру брав.
Тоді прокинувся я у перших мрій напливі
Під вічним сявом, о лілії знадливі!
Відвертий, сам, як ви — простіший від усіх.

Не те, що на устах — солодка цяцька їх,
Цілунок виявом чуттів легкої злуди,
Якоїсь рани біль мої потвердять груди,
Що зуб лишив її, вельможний далєбі.
Та годі! Вірником секрет узяв собі
Комиш роздвоєний, що ним до неба граєм,
Який, збудивши пал щоки своїм розмаєм,
В тривалій пісні снить, мовляв, красу б могли
Ми втішити, коли б різниці не знайшли
Між нею й співами — довір'ям без вагання;
І, як любовної мелодії звучання,
Прогнати голосний, спустошений рядок
Од мрій про сяво спин і полиски литок,
Що я в дрімоті зрів, на стовбур сперши плечі.

Понад озерами квітуй, знаряддя втечі,
Зла Сірінкс, і чекай мене, де їхня синь.
Я ж, гордий з власних слів, розмову про богинь
Провадитиму ще на славу їм безкраю,
Допоки й пояси з їх тіней поздіймаю.
Так, смокчучи нектар іскристого вина,
Щоб жалю збутися, неначе він мана,
Хмільний, підношу я порожнє гроно вгору
І, надимаючи шкірки його, в прозору
Далєнь гляжу, аж тьми впаде густий покров.

Та нумо в спогадах, о німфи, жити знов!
*"Мій зір кузу пройняв і бачить кожну шию
Безсмертну, що пливла б і в лоно чортоторію,
Аби згасити шал — даремна гра зусиль.
Там пишна злива кіс пропала серед хвиль!
О діамантів сплеск! Рої зірок стожарі!
Я вглядів, зблизившись, як необачно в парі
(Тим щастям здолані, що гріх плекає двом)
Сонюги розляглись, міцним прибиті сном.
До цього закутка я їх приніс обнятих,*

*Де тіней навкруги немає пелехатих,
А запах рожж пропав на сонці без слідів,
І буде втіха нам, як день, що відгорів”.*
О як люблю тебе, дівочий гніве, щастя
Святої наготи — моїм устам причастя,
О тягарю в борні за звільнення своє!
Твій потаємний страх загара їхня п'є:
Від стіп жорстокої до серця боязкої,
Хоч віддалась би вся в невинності, слизької,
Бо мокра від плачу і менш гірких нестям.
”Здолавши хитрий страх, не до смаку богам
Радів я в запалі, неначе справді святу,
Що китицю розняв цілунків їх кошлату:
Як тільки сміх жадань я заховати встиг
На щасну груди одній (тримав я меншу з них,
Ту, що з наївності не вміла червоніти,
За пальця, щоб жага сестри її, мов квіти,
Бліде її тіло все зафарбила огнем),
Коли із рук моїх, ледь зморених, мигцем
Невдячний цей улов подався поміж лози
Без думки про мої п'янки для мене сльози”.

Що ж! Інші виведуть мене в щасливу путь
За коси, що в рогах у мене заплетуть.
Ти знаєш, пристрасте, як стиглі вже й червоні
Гранати тріскають у бджіл голоднім дзвоні,
І наша кров палка, полон зачувши свій,
Тече, щоб стрінуги бажання вічний рій.
У час, як золотом цей гай стає й золою,
Знялись веселощі за смертю листяною.
То, Етно, в окіл твій Венери спритний хід:
Вона й на ляві скрізь лишити може слід,
Коли дрімотний сум грозиться й жар конає.
Скажу їй!

Хай провчить...

Та ні, бо слів немає
В душі, і тіло все моє тяжке тепер,
Здалось пополудню, що спокій розпростер.
Тож годі — заснемо й забудем про зневагу,
Розлігшись на піску, і, щоб згасити спрагу,
Я рот розкрию свій для вин, зірки рясні!

Прощайте, двійко, з вас я тіль побачу в сні.

Переклад *Олега Зуєвського*

ВОЛОДИМИР СВДІЗІНСЬКИЙ

Еммануїл Райс

Улітку 1975 року в українській літературі сталася значна подія: по багатьох роках чекання вийшла нарешті повна четверта збірка поезій Володимира Свідзінського *Медобір*, (в-во "Сучасність"), збережена і вивезена на Захід поетом Олексом Веретенченком. У ній зібрані поезії зрілого періоду творчості В. Свідзінського, приблизно за тридцять роки нашого століття. Більшість цих поезій появилися в друку вперше.

Таким чином загадкова досі постать визначного поета окреслюється чіткіше, ніж досі, хоч справа публікації його спадщини ще далеко не доведена до кінця.

Свідзінський почав друкуватися пізно: на тридцять сьомому році життя, тобто у віці, коли його особистість уже цілковито оформилася, і з першої збірки (*Ліричні поезії*, 1922) він відразу засвідчив високу досконалість. Молодечого в нього не було, а як було — то лишилося нам не відоме.

Конечне було б не лише зібрати всі його твори, розкидані по журналах, частково провінційних (справа майже непереборної трудности в еміграційних умовах), а й видати його попередні збірки: уже згадану *Ліричні поезії*, а також *Вересень* і *Поезії*, що вийшла в 1940 році у Львові і містить останні твори поета.

Мабуть, є й рукописний матеріал, який бодай частково, можливо, пощастило б дістати з УРСР, навіть оминаючи згоду начальства.

Нарешті, конечно потрібно було б видати бодай головні його переклади. Насамперед Арістофана й особливо *Слово о полку Ігореві*, яке (припускаємо априорі, бо не доводилося його бачити) імовірно буде найліпшим словесним втіленням великої середньовічної поеми сучасною мовою, у всякому разі рівним класичному перекладові в російській літературі Заболоцького, тобто одним з шедеврів модерної української поезії.

Не маю жодного сумніву, що по виконанні такої великої праці, що вимагала б не лише великих зусиль, а й не абияких матеріальних видатків, образ Свідзінського постав би перед нами у всій його величі, як зірка першої величини, що не поступається яскравістю жодному з світових поетів нашого століття.

А вже й тепер я можу привітати зусилля моїх колег — О. Веретенченка, І. Дзюби і Б. Кравцева, які зауважили велику мірку Свідзінського у найпершій шерензі постатей української літера-

тури. Лишається чекати на перекладачів, які могли б гідно віддати його поезію поширеними мовами світу.

Але покищо повне видання всіх творів Свідзінського було б тим більше конечне, що тільки воно (чи бодай загроза його видати) могло б змусити начальство в УРСР видати збірку поезій Свідзінського, як в останні роки, явно супроти своєї волі, воно змушене було видати Плужника, Зерова чи Антонича. З престижних міркувань радянські верховоди бояться "відстати" від еміграційних публікацій. І в російській літературі вже не раз траплялося, що вихід закордонних видань Пастернака, Мандельштама і Цвєтаєвої немало сприяв появі їх творів в СРСР, іноді все таки корисних навіть для нас за кордоном.

Але зважитися на видання Свідзінського для радянських володарів найтрудніше. Є письменники особливо одіозні для КПРС, більш несприйнятні, ніж інші. До найгіршої категорії належать ті, з кого, не зважаючи ні на тиск, ні на погрози, не пощастило витиснути жодного рядка, приємного для начальства, найнепримиренніші, що не пішли ні на який компроміс, непохитні у своєму несприйманні будь-чого радянського, люди, органічно неспроможні на жодну форму плазування

Плужника можна було розглядати як жертву т. зв. "перекручень". Промовчавши причини й обставини його загибелі, можна було видати його вибрані твори.

У Зерова довелося виключити його чисто антирадянські поезії, але багато чого з решти, зокрема з перекладів його з античної поезії, було надруковано. Крім того, можна було використати його ворожість до модернізму. У Влизька десь знайшовся *Ленін*.

Нарешті, збірка поезій Мандельштама в *Бібліотеці поета*, надто вже неповна, носить на собі відбитку великої нехоті радянського начальства. Ясно, що ця збірка вийшла у світ виключно під сильним тиском світової громадської думки, що стала на оборону загиблого поета.

Випадок Свідзінського важчий від усіх попередніх. Як і Мандельштам, він твердо відмовлявся, до самої смерті, бодай одним словом схвалити чи виправдати те зло, що коїлося в СРСР. До того ж, те, що в Мандельштама було найменш примітне — його світогляд, виявилось у Свідзінського не лише ніяк не сполучним з марксизмом, а просто таки йому діаметрально протилежним. Вільше того, цей світогляд становить майже єдину *тему* більшості його поезій. У самому центрі життєвих зацікавлень Свідзінського стоїть свідоме і послідовне прагнення досягнути високої духовності і відкрити власним досвідом метафізичну сторону буття. Для нього потойбічний світ реальніший від матеріального. Прикладів на це скільки хочете, не лише в самому

Медобори. Узяти хоча б повнотою весь цикл, навіяний смертю дружини поета, і мотиви в решті збірки, не включені до циклу, але з ним вони перегукуються:

Усе вмирає, ладо моє.
Не в одні двері приводить нас вечір,
Не в одному вікні вітаєм ми ранок.

(“Пам’яті З. С.-ської”, III)

Або взяти б яскраву картину потойбічного світу у п’ятому вірші циклу: “І довго шукав я живущої води...” Або повне гіркоти з приводу неминучості долі — “В текучім блиску стигне жито...”

Можливо, поетові властиве було справжнє ясновидіння, що стверджується також його глибокою стриманістю, таємничістю, за якою він приховував багато чого йому приступного й відкритого. В його поезіях панує якась недовомовленість, сполучена з глибоким відчуттям загадковості і невлаштованості у всесвіті. Це особливо відчутне в його циклі “Зрада”, можливо, вершині його творчості. Поет відчуває себе обдуреним самою природою, самою світобудовою.

Ця основна властивість усієї творчості Свідзінського виявляється в формі не лише прямого ствердження, але й заперечення протилежного, як, наприклад, у “Така мальована хата”, де він явно висміює техніку і зло, яке вона приносить у життя

Його світ повний фантастичних візій з казкового фолкльору і натяків на якісь загадкові істоти, що одушевляють природу: “чаклун-полудень”, “німий пестун ночей”, “хтось”, хто “ночами жито моє ніс крізь завалений снігом ліс”, або “голубі чашечки”, що вирости на горі і ранком спускаються до моря з невідомими дорученнями для поета. Приклади ці легко помножити.

Цей світ, бурхливий, тривожний, неясний — доказ справжності духового досвіду поета. Він з власного досвіду знає, якою високою ціною здобувається мить високого духового злету, як, наприклад, у чудовій медитації “Холодна тиша. Місяцю надламаний...” або в циклі, написаному на смерть його дружини, де “повіяв подих тиші великої”. У всій же решті, перейшовши через великі зусилля, сумніви, боротьбу, він лишається загубленим у страшному, небезпечному, до кінця не зрозумілому, оманному, ілюзорному, а все ж прекрасному світі.

Поступово, під впливом наполегливої внутрішньої праці над собою, ця невиразна тривога прояснюється, досягає глибокого душевного спокою і прозорості, утихомирюється до кристалності самоопанування, як це видно в багатьох його роздумах про смерть, особливо багаточисленних у другій половині тридцятих років — у період його найвищого дозрівання. На місце попередньої розгубленості приходить спокійний сум,

свідомість людської безсилости перед нерозв'язними таємницями природи і світобудови.

Те, що мене особливо вразило за першого читання теперішнього повного видання *Медобору*, — це *простота* поета. При всій глибині і неповторній новині свого світосприймання, при всій яскравості і сміливості його метафорики — стиль поета вражає своєю простотою і природністю.

Його складність — якщо вона десь і виявляється — ніколи не навмисна. Вона неминучий наслідок своєрідности його думки і витончености його відчужань, а також його безнастанного прагнення до максимальної точности викладу. Але нормально він простий:

Там заблукана вічність
Спочити лягла,
Одпочити лягла,
Як пастух при долині.

· ("У степу, по дощі...")

Або:

Прочитав я казку
Та й забув,
Вітер, вітер
Тужно загув.

("Оточили небо...")

Або:

Нема тебе на землі!
Ніхто ніколи не скаже мені,
Що стрів тебе тут або там...

("Пам'яті З. С.-ської", IV)

За цією простотою відчуваються величезні таємниці світобудови:

О чиста святість самоти!
Слова дзвенять, як комиші
Понад просвітчастим затоном,
І сонце світу незборонно
Сіяє в дзеркалі душі.

("Із мурованого покою...")

Або:

... та співати жальливих пісень,
Що зграбували тебе,
Що ти не можеш забути,
Що як же недобрим бути,
Коли небо таке голубе...

("Зрада", I)

І, можливо, в цій простоті таємниця новизни Свідзінського:

Вийду, гляну на гай,
Бачу — берест і клен,
Тут, і далі, і там,
Коливають руками,
Голуби́нь розвіваючи...

(“Вийду, гляну на гай...”)

Свідзінський володіє рідкою в наші дні таємницею метафоричної новизни. Йому не властиве нагромадження метафор як самоціль, що становить істоту такої впливової тепер поетичної школи, як сюрреалізм. Вони в нього завжди відіграють лише службову роль, але ніщо не може зрівнятися з їх сміливістю і точністю. Вони — ніколи не прикраса, а лише пояснення й уточнення: “Як дві нерідних сестри, вербова віта цвіте і жовта свіча горить”. Або: “І сонце, як легкий птах, перелітає з дерева на дерево”. І багато інших.

Але хоч би й що сказати про Свідзінського — усе буде “не те”. Його справжній образ — невловний. Його треба читати. А читаючи, не можна не полюбити. Кожного разу, повертаючися до нього, відкриваєш нове, навіть несподіване. Таким чином він робиться потрібним. Думаю, що це максимум того, що можна вимагати від поезії. Свідзінський цього максимуму не лише досяг, але навіть перепис.

ЄВГЕНІЯ ЯРОШИНСЬКА: ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ (II)

Марта Тарнавська

ФОЛКЛЬОРИСТИЧНА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Євгенія Ярошинська мала б своє невеличке місце в історії української культури навіть і тоді, якби вона і взагалі не була письменницею. Її збірка етнографічних матеріалів є великим вкладом у дослідження українського фолкльору, її педагогічна праця не лише спричинилася до виховання цілого покоління свідомих свого українства буковинців, а й залишила тривалі сліди в публіцистиці.

Уже на чотирнадцятому році життя, за намовою етнографа Григорія Купчанка, Євгенія почала записувати з уст народу українські народні пісні. Коли в 1886 році літературне товариство "Руська бесіда" в Чернівцях проголосило конкурс на народні пісні, Ярошинська вислала їм свою збірку, що на той час нараховувала 150 пісень. Праця Ярошинської одержала найвищу оцінку, проте на друк її забракло фондів. Однак Ярошинська продовжувала збирати й записувати усну словесність. Коли збірка мала вже 450 пісень, Ярошинська звернулася до Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, щоб воно надрукувало збірник. "Но не получила-м навіть відповіді", — нарікала Ярошинська в одному з листів до Павлика і, неначе виправдуючися, писала: "Тепер я удалась до д. Купчанка, котрий подав мені адрес "Географического общества" в Петербургу, котре не лише що мій збірник прийняло, но і заплатило за него добре. Незадовго вийдет він в друку. Я би була его туда не післала, но скажіть самі, що мала-м учинити?".²⁷ Купчанко, був москвофілом, і після перших ранніх контактів Ярошинська з політичних міркувань зв'язків із ним не підтримувала. Російське географічне товариство в грудні 1888 року нагородило збірку Ярошинської срібною медалею і грошевою премією у сумі 500 карбованців. Але і тут збірці не пощастило: до друку і цим разом не дійшло, і, всупереч твердженням Ярошинської, що петербурзьке товариство

27. Тут і далі всі цитати з листів Ярошинської взяті з односторонника: Євгенія Ярошинська, *Твори* (Київ: Дніпро, 1968), 466 стор.

заплатило за збірник, дослідники стверджують, що премії авторка не дістала.

Попри перепони, попри брак розуміння серед найближчого свого оточення, Ярошинська продовжувала свою фолклористичну роботу й далі. "Кілько раз мене мої подруги висміяли за мою демокрацію, як вони з мене кепкували, що я селян тримаю за людей, що я з ними розмовляю по-людськи, що восхищаюсь їх піснями і шаную їх обичаї". Ярошинська любила і високо цінувала народну творчість. Народні пісні вона часом вплітала і в свої літературні твори (наприклад, у повісті "Понад Дністром", *Перекинчики*). Подаючи біографічні дані про себе в листі до Івана Левицького, Ярошинська писала:

"Між тим займала-м ся збиранем народних пісень буковинсько-руського народу. При сій нагоді відкрився мені весь скарб народної словесності, вся краса народної мови і поезії. Я пізнала, що сей наш народ, котрий другі народи називають некультурним, має великі інтелектуальні здібності, котрі нема кому розвивати, бо ледве хто єму сприяє".

У 1892 році Ярошинська мала готову вже нову збірку народних пісень і вислала її до Товариства "Просвіта" у Львові. Ця збірка, як і попередні, не мала щастя бути надрукованою. Нагороджений в Петербурзі у 1888 році збірник Ярошинської появився друком щойно в 1972 році в Києві, у видавництві "Музична Україна". Він має 324 сторінки друку і називається *Народні пісні з-над Дністра у записах Євгенії Ярошинської*. Ця книжка, що її редактором був Михайло Гуць, не включає всіх 450 пісень збірки Ярошинської, бо виявилось, що "деяких сторінок бракує" і що "встановити, які пісні відсутні у збірці, неможливо, оскільки змісту не збереглося, а порядкова нумерація пісень не збігається з нумерацією пісень інших збірок письменниці".²⁸ Напрошується, саме собою підозріння, що, може, ці сторінки не просто загубилися, а що їх свідомо виключено з рукопису, бо, як і сам упорядник підкреслює: "Зважаючи на те, що книжка має науково-популярний характер, до неї ввійшли лише кращі записи Ярошинської..." Збірник включає загальні пісні, коломийки, весільні пісні, колядки, щедрівки, новорічні пісні, як і колискові, обжинкові та пісні про горілку. Поділ запропонувала сама Ярошинська. Ми не бачили, на жаль, цього видання, але дослідник Чирко твердить, що книжка видана зразково, за мистецьке оформлення її художники М. Грох та Б. Тулін, що використали народні орнаменти, зібрані самою Ярошинською, отримали "всесоюзні дипломи"

28. Дем'ян Чирко, "Євгенія Ярошинська і український фолклор", *Наша культура* (Варшава), ч. 2 (лютий 1974).

Крім народних пісень, Ярошинська збирала й інші етнографічні матеріали: вишивки, писанки, народні малюнки й орнаменти, зразки народного одягу, записувала народні легенди, народний календар свят тощо. З листування Ярошинської з чеським етнографом і фолкльористом Франтішком Ржегоржем знаємо, що Ярошинська надсилала йому для музею Напрстків у Празі вишивки, писанки, різні вироби домашнього промислу, а Ржегорж домовлявся з чеськими видавцями в справі друкування буковинських народних орнаментів. Вона посилала йому, мабуть, і деякі етнографічні статті, бо в одному з листів читаємо: "Дуже мені приємно, що моя післана допись Вам сподобалась, буду старатися вчинити Вашій просьбі і прислати Вам опис о вірованях нашого народу о місяцю, сонцю і т. д.". Деякі етнографічні матеріали Ярошинської були використані в журналі *Wiener Mode* в 1890-их роках, у праці О. Манастирського про Буковину, що була надрукована у великому ілюстрованому виданні *Österreich im Wort und Bild* та у буковинському альбомі Е. Кольбенгайера.

У календарі Товариства "Просвіта" на 1892 рік появилася етнографічна розвідка Ярошинської "Весільні обичаї буковинсько-руського народу в наддністрянських околицях". Цю працю передруковано у двотомовому виданні *Vesilja*, що появилася в Києві, у видавництві "Наукова думка" (1970).

А що ми знаємо про Євгенію Ярошинську як педагога? Учительська праця, як відоме з біографії письменниці, дала їй право на самостійне життя, на особисту незалежність. Але одночасно ця зарібкова праця утруднювала їй літературну діяльність. "... маючи в класі 80 дітей, не виджу світа з-за порохів та духоти, а все те, що я пишу, то пишу лиш в вільних від тяжкої праці хвилях, чуючи ще не раз фізичне умученє..." — писала вона Маковеєві. Проте Ярошинська любила свій фах, і робота в школі приносила їй чимало вдовolenня. Пишучи Павликові в одному листі про те, що шкільні обов'язки забирають у неї весь час, Ярошинська додала: "... може, то і ліпше так, що зникне лиха писателька, а постане добра учителька. Яко послідна, можу бодай в однім селі щось путнього зділати, а если не лишу по собі голосної слави, то мені байдуже, бо я не честолюбива..." Ярошинська була практичною людиною і реалістом, а крім того вона з власного досвіду і з щоденного спостереження знала й розуміла простолюддя та його потреби. Вже на початку своєї вчительської кар'єри Ярошинська звітує про своє учительовання: "Ходячих до школи 80 дівчат учу всего, що їм до практичного житя потрібно. У мене не сміє ніхто дармувати. Вже 7-літні дівчатка вишивають прекрасні взори. Старші вчаться гачкувати та панчохи плести. Натурально, знає кожда читати, писати і рахувати. Спочатку, як я зачала дівчат учити, поглядали їх матері дуже

скоса на мене, але як мої учениці поприносили свої перші роботи додому, то вже жінки приходили самі до мене і просили, щоби я їх дітей вчила”.

Після того, як Ярошинська сама відбула вишкіл у Фройденталю, вона почала вчити і нової ткацької техніки. Свої погляди на методуку вчителювання, свої переконання в потребі впровадження у навчання виробничої практики Ярошинська висловлювала у статтях і виступах на педагогічні теми, українською та німецькою мовами. Знаємо, що 19 липня 1904 року Євгенія Ярошинська разом з своїм батьком-учителем брала участь у вчительській конференції у Чернівцях і виголосила там доповідь під назвою: "Плян науковий для шкіл народних всіх категорій". Біо-бібліографічний словник українських письменників, що не є вичерпним навіть для літературних творів письменниці, подає два її дописи німецькою мовою до буковинського педагогічного журналу. Крім того, в газеті *Bukowiner Schule* була надрукована стаття Ярошинської "Про виховання дівчат серед нашого сільського населення". У ній авторка обстоювала думку про те, що вчитель повинен бути батьком-товаришем своїх вихованців, що він має поширювати свою діяльність і поза мури школи і співпрацювати у вихованні дітей з їхніми родинами. Ярошинська заступалася за право українців Буковини вчити дітей рідною мовою та зокрема за право дівчат на всебічну освіту нарівні з хлопцями. У 1904 році Ярошинська була в групі ініціаторів учительської газети *Промінь*, і її обрано до редколегії цього видання.

Крім звичайної учительської роботи в школі і крім фахової роботи в педагогічних товариствах і публікаціях, Ярошинська несла просвіту в народ, засновуючи читальні, навчаючи селян нової ткацької техніки тощо. "Видко, що селяне мають мене за якусь людину, бо вибрали мене почетом членом своєї читальні, коло отвореня котрої я також трохи заходилась", — хвалилася вона Павликові.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ СВИТОГЛЯД І ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Євгенія Ярошинська була людиною ліберальних поглядів, що близько стояла до програми радикальної партії та співпрацювала як журналістка, у пресі радикального напрямку. Михайло Павлик, що понад десять років підтримував дружній і діловий листовий контакт з Ярошинською, називав її "різносторонньою невсипущою робітницею-громадянкою рішуче поступового напрямку". У листопаді 1890 року в листі до Павлика Ярошинська заявляла: "Я

годжусь зо всім в програмі радикальній. Хотячи викоренити зло, муситься брати до раціональних средств, котрі одні помочи можуть". Ба більше, вона навіть роздавала людям надіслані Павликом програми радикальної партії. Ярошинська високо цінувала і гаряче підтримувала Михайла Павлика. Дякуючи Павликові за його працю *Про русько-українські народні читальні*, що вийшла окремою книжкою у Львові в 1887 році, Ярошинська писала:

"Найщиріша прихильність до народа, воля помочи єму осягнути самостійність і просвіту пробиваються в сім Вашім творі, а суть то два фактори, котрі всім народодлюбивим людям до серця проговорять".

Коли Павлик був змушений залишити редакцію газети *Батьківщина*, Ярошинська і собі відмовилася у ній співпрацювати:

"... як Ви не будете більше до неї належати, то, кажу Вам правду, не напишу я ніколи і рядочка туди, хоть би мене як просили. Єсли їх ідеї суть клерикальні, то не потребують вони дописей від ліберальних людей".

У 1890 році Ярошинська писала Павликові про свої враження від редагованого ним тоді часопису *Народ*:

"Я подивляю тую відвагу, з якою Ви всім правду в очі кажете. Коби-то межі нами було много таких людей, котрі без боязні правду говорять, та й таких, що без обиди тую правду слухали б, то цілком інакше у нас виглядало б".

Михайло Павлик теж високо цінував Євгенію Ярошинську, зокрема за її культурно-освітню та публіцистичну діяльність. Він був їй дорадником та критичними заувагами допомагав їй письменницькому зростанню. Павлик (вже по смерті письменниці, в 1906 році) підготував був до друку листування Ярошинської з українськими культурними діячами. Ця книга листування не появилася, на жаль, друком. Вона зберігається в Центральному державному історичному архіві у Львові. У передмові до цього листування Павлик схарактеризував Ярошинську такими словами:

"Євгенія Ярошинська одинока побіч Ольги Кобилянської руська письменниця на Буковині. Нерівна Кобилянській письменницьким талантом, Ярошинська стоїть зате міцніше на буковинсько-руській землі, себто (ближче до) мас українського народу, особливо єго жіночої половини, котрим прихильна з усєї душі." ²⁹

Ярошинська співпрацювала з Павликом в обох редагованих ним періодичних виданнях (*Батьківщина*, *Народ*), підписуючи

29. Погребенник, цит. праця, *Твори*, стор. 10.

свої статті часом власним прізвиськом, часом криптонімами В. Н. або Н. К. У *Батьківщині* Ярошинська надрукувала серію дописів п. н. "Образки з життя наших селянок". Для цієї ж газети Ярошинська написала статтю "Буковинський православний митрополит і его 'Апологія'"; але з уваги на цензуру ця стаття не могла бути надрукована. Ярошинська дивувалася, чому її стаття підлягає конфіскації: "прецінь в ній нема нічого неправдивого", і виясняла, що про православного владику та безправства православних священиків на Буковині писала вже польська і німецька преса, і саме у відповідь на закиди цієї преси митрополит видав свою *Apologie der griechisch-orientalischen Kirche*. У *Народі* були надруковані статті Ярошинської "Ще про руську інтелігенцію та про нарід на Буковині", "Як ведеся нашим селянкам на Буковині, коло Вікна" та "Святковане Великодня в Бідку на Буковині".

Статті про інтелігенцію та про селянок передруковані в київському виданні *Творів*. Перша з них закликає до згоди поділену на москвофілів та українофілів буковинську інтелігенцію. Ярошинська вірила, що до згоди прийде, "коли і в одних і в других буде на думці тільки нарід і его просвіта. Нехай же ж усі чесні москальфіли та й українофіли з інтелігенції, мов за тою крицею, що притягає залізо, за магнесом, звертають свої очі і своє серце до простого народу, то ніхто з них ніколи в своїм житю не заблудить. Завше виведе їх на просту дорогу той нарід, що від віків гине в біді та темноті".

Стаття про життя селянок в околиці буковинського села Вікно цікава зокрема тим, що вона має не так соціальне, як феміністичне спрямування. "Жиючи в якнайбільшій залежності від свого чоловіка, селянка тратить з часом охоту до мислення та здаєся цілком на его прикази" — стверджує Ярошинська і висловлює жаль з цього приводу, "бо сміло сказати можна, що тутешні жінки, якби їм дозволили вільно розвиватися, то перевищили би за якийсь час чоловіків". Вона говорить про великі духові здібності буковинських селянок, про пісні, що їх вони складають, про оригінальні взори вишивок, писанок тощо. Ярошинська з критичним співчуттям висловлювалася про "фальшивий встид" чоловіків, що не дозволяє їм порадитися із своїми жінками у всяких господарських справах, а особливу увагу звертала на потребу справедливішого трактування вдів у майнових записах, щоб запевнити їм хоч трохи незалежності від дітей.

Євгенія Ярошинська була переконаною феміністкою. "Ідея визволення женщин єсть дуже великою і, як кожда новість, декотрим людям неприємною, но з часом пізнають всі, що під

теперішніми суспільними обставинами годі жінщинам бути”, — писала вона в 1888 році Павликові. У 1891 році Ярошинська брала участь у перших жіночих зборах в Стрию. Цього ж року в газеті *Правда* за підписом Н. Кобринської та Є. Ярошинської появилася “відозва руського жіноцтва” — “З Брідок”. У збірнику *Наша доля*, що вийшов за редакцією Наталії Кобринської та Олени Пчілки в 1893 році, появилася стаття Ярошинської “Чого нам боятись?” Проте, емансипаційні погляди Ярошинської тісно пов’язані з її суспільно-політичними переконаннями, з її постійною увагою і турботою за простолюддя, з її вимогами до інтелігенції присвятити себе повністю службі народів. “Доля селянок єсть в нашого руського народа дуже сумна, вони суть, правду сказавши, невільницями своїх чоловіків. Давно вже було час займитись їх сумним положенєм”, — писала Ярошинська Павликові. Але вона не бачила тих, хто ладен був присвятити себе цій справі: “Самі інтелігентні жінщини мало займаються своєю самостійністю... Їх народна мова нічо їх не обходить, вони навіть встидаються нею говорити. Нарід єсть для них на то, щоби за них всі тяжкі роботи робив, всі їх злі слова слухав і щоби мали над ким посміятись”. Пишучи статті про селянок, Ярошинська вважала, що такі статті про права жінок треба читати в тих селах, де є читальні, щоби селянки довідались, “що і їм належиться хоть одробиночка рівноправности”. Але вона критично ставилася до тих нібито емансипованих жінок, що були емансиповані тільки своєю зовнішністю, поведінкою, одягом, що були вільнодумними хіба “щодо публічної моральности”, але що не були насправді емансиповані “у серцю”, ані “перейняті тою великою ідеєю, котра їх маєт спасти”.

“Лише спокоем і достойністю можуть жінщини дійти до рівного права з мужчинами, но єсли вони емансипацію употребляють до того, щоби можна вільніше обходитись і кокетувати... то ніколи не дійдуть до цілі”. Не зважаючи на свою співпрацю з Кобринською та участь у збірнику *Наша доля*, Ярошинська дуже критично і невдоволено сприйняла появу цього збірника: “... нащо було видавати сю книжку, котра не то що нікому не заімпонує, але лише мусить викликати сміх, бо, судячи цілком безсторонньо, ціла книжка і січки торби не варта. До чого було братись за полеміку, до котрої не має-сь ані 'вчутя, ані вдатку' і котра вийшла так, як проста лайка баби перекупки”. Факт, що українські жінки в 1894 році в петиції до австрійської Державної ради домагалися жіночих гімназій та права на університетські студії, не знайшов схвалення Ярошинської. Вона вважала, що з цього права могли б скористати хіба багатші жінки, бо бідні і так не матимуть спроможности вчитися у гімназіях чи в

університетах.³⁰ "Мало тим жіноцтву ся поможе, если вижде з-помежи него кілька або кільканадцять докторок, котрі потому відвернуться від народу". Чи зневірилась Ярошинська в жіночому рухові? Чи політичний світогляд взяв верх над феміністичними переконаннями? Чи, може, це були просто гіркі слова, написані в хвилину зневіри й песимізму? Вони звучать дивно й непереконаливо, зокрема коли зважити, що писала їх людина, яка вірила у велику ролю освіти, письменниця, центральною темою творчости якої була передусім інтелігенція.

Визначне місце в публіцистичній спадщині Ярошинської посідають її "Спомини з подорожі до Праги", надруковані вперше в газеті *Буковина* у грудні 1891 року і передруковані в київському виданні *Творів*. Подорож до Праги на чеську промислову виставку, як уже згадано в біографії, відбула Ярошинська в липні 1891 року в товаристві Н. Кобринської, О. Кисілевської та інших галицьких культурних діячів. У Празі Ярошинська зустрічалася з давніше вже їй знайомим чеським етнографом Франтішком Ржегоржем, гостювала в родині Напрстків та захоплювалася їхнім етнографічним музеєм, відвідувала в товаристві Кобринської чеську письменницю Кароліну Светлу.³¹ Ця подорож була для буковинської письменниці вікном у культурний світ. Ярошинська була захоплена і промисловою виставкою, і високою особистою та побутовою культурою чехів.

Свій репортаж про цю подорож Ярошинська закінчила описом від'їзду потягу вночі із ясно освітленого празького перону. Найкращою ілюстрацією свого душевного стану вона вважала момент, "як потяг рушив і завіз нас з веселого сіяючого світла до темноти".³² Це, як добре зауважила Марія Фуртак, було для Ярошинської символом повороту від світла чужої культури до темноти рідної безпросвітности.

Саме для того, щоб у цю рідну темряву нести світло,

30. *Твори*, стор. 399; теж Марія Фуртак, "Евгенія Ярошинська", *Нова хата*, жовтень 1929, стор. 2. Л. Бурачинська у статті "Одна з подвижниць", *Наше життя* (липень-серпень 1968), стор. 3, подає, що Ярошинська підписала "звернення до міністерства освіти у справі допущення жінок до вищої освіти". Можливо, що негативна реакція Ярошинської прийшла пізніше. Сама вона у вищезитованому листі до Павлика писала: "Я перемінила мій погляд на жіночу справу..."

31. Кароліна Светла (1830-99) — авторка багатьох романів і новель. Її *Дзвінкова королева* появилася в українському перекладі у Львові (1955). *Українська радянська енциклопедія* подає таку характеристику творчости чеської письменниці: "У своїх творах боролась проти феодальних пережитків, проти міщанства, за рівноправність жінки, але не піднялася вище ідей буржуазного лібералізму".

32. "Спомин з подорожі до Праги", *Твори*, стор. 368.

трудилася все своє недовге життя Євгенія Ярошинська. Просвіта й національна свідомість, що їх так бракувало в нашому народі, були найвищими вартостями її життя. Вона дбала про поширення цих найвищих цінностей не лише на близькій їй Буковині. У привітанні українським жінкам в Америці, що було надруковане в ювілейному числі *Свободи* (26 травня 1904) з нагоди 10-ліття Українського Народного Союзу, Ярошинська залишила своїм заокеанським сестрам заповіт, що досі не втратив своєї актуальності:

"... Перше мусите старатись, щоби ваші діти просвіщалися. Просвіта є велика сила, перед котрою никнуть темнота, недостаток, злі звичаї, обичаї... Але крім просвіти маєте все чувати также над найдорожчим скарбом кожної людини, а то над народністю ваших дітей. Ви маєте уважати на то, щоби ваші діти не винародовилися... Ви мусите вчити їх рідного слова, ви мусите зашепити їм горячу любов до тої бесіди, котра була їх першим виразом, ви мусите наставати на те, щоби они уживали єї, дорожились нею. Ви мусите говорити їм, що там за морем в старім краю є цілий народ, котрий розмовляє тою самою бестією, що то є чесно належати до того народу, бо він був колись великим, славним, а не власна провина, лиш вороги спорядили єму єго теперішню залежність. Ви мусите розбудити в них сильну віру, що той нарід колись двигнеться, що добуде собі власною силою волю, бо це нарід сильний, витревалий, перебув вже не одно лихоліте, не одні злидні, а не упав таки".

КРИТИКА І САМОКРИТИКА

Євгенія Ярошинська не була письменницею світового масштабу; не належить вона до стовпів-клясиків української літератури; прізвище її ледве чи потрапило б у список кільканадцятьох першорядних письменників України. Одначе, навіть за суворо критичної настанови, список першої сотні другорядних українських письменників був би неповний без прізвища Євгенії Ярошинської.

Ярошинська — реалістка не переоцінювала свого значення в літературі. "Если би обставини життя завели мене були межі освічених людей, то я стала би-сь була доброю писателькою, а так, сидячи на селі, де нема з ким розмовитись, думками поділитись, порадитись, то й не диво, як мої писаня де в чім невдатні".

Критика була для Ярошинської сувора, може, й надмірно сувора. Маковей закидав їй "солонку", сантиментальні теми Павлик критикував її стилістику, а взагалі їй закидали нахил до мелодраматизму, сантиментальної розчулености, моралі-

заторства, прямолінійної публіцистики. Двадцять п'ять літ по смерті письменниці Марія Фуртак вважала, що Ярошинська значно цікавіша як поступова й передова жінка 19 століття, ніж як письменниця, бо "її писання мають більше характер фотографій, чим мистецьких картин. До цього ж вони все нав'язні якоюсь тенденцією і впливають на читача не як мистецькі твори, а як педагогічні морали".

Ярошинська вміла сприймати доброзичливу критику й користати з неї. "Я Вам вдячна за те, що Ви показуєте мені мої блуди, но чи я з них потрафлю вилічитися, се аж час покаже", — писала вона Маковееві. Самокритичного її ставлення не виводили з рівноваги навіть і похвали поклонників її таланту: "Если б я могла статися зарозумілою, то хіба через ті компліменти, яких Ви не щадили моему писательству, але бачите, я дуже добре знаю свою вартість та беру Ваші слова за вирази чемності...", — писала вона Сильвестрові Яричевському.

Взагалі цікаві думки письменниці про ролі літературної критики. В одному з листів до Михайла Павлика знаходимо:

"... Ви писали, що галицькі писателі гніваються на смерть за яке-небудь критиковане їх творів. Я над тим роздумовала, що если такі обставини панують межі галицьким письменством, то ж воно не может ширше розвиватись, і не дивниця тому, що русини самі між собою їдяться, бо хто не хочет правди чути, той і сам не будет єї розширяти. Предцинь генії, якими були Шіллер, Гете, Гайне, слухали також критики своїх приятелів, а навіть і чужих людей, хоть не оден був межі тими критиками, що не стояв одного пальця поета. Но між нашими писателями хоть нема і одного Шіллера, то, відай, кождий думаєт ним бути і ображується, що світ такий дурний та не хочет розпізнати его таланту, але просто через заздрість (певне, вони собі так думають) критикуєт висоту его ідей".

Сьогоднішня критика бачить Ярошинську з перспективи трьох чвертей століття. Факт, що найкраща частина її творчости не втратила своєї актуальности, що письменниця ще й сьогодні викликає зацікавлення читача і дослідника, говорить дуже багато. Ярошинській — письменниці підкреслено національної орієнтації — присвячує *Українська радянська енциклопедія* двадцять два рядки. Хочемо вірити, що словникова частина еміграційної *Енциклопедії українознавства* направить зроблену попередніми двома своїми виданнями кривду і присвятить Ярошинській не менше місця. Занадто бо велику ролі відіграла Євгенія Ярошинська в національному й культурному відродженні України, щоб заслужити собі на непам'ять. Занадто живою і важливою була її функція в українському літературному процесі. А велика література потребує і малих письменників.

З ПРИВОДУ VII З'ЇЗДУ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

Іван Кошелівець

Він відбувся 14-16 квітня ц. р. у залі засідань Верховної ради УРСР. Ця остання подробиця, як бачитимемо далі, не позбавлена значення.

Щиро сказавши, про цей з'їзд можна говорити як про з'їзд літераторів за званням, які одначе обговорювали наче б не літературні справи, а якісь чисто партійні. З другого ж боку, ніби негоже оминати його й мовчанкою: як-не-як на з'їзд від 922 членів Спілки письменників обрано 309 делегатів, з них узяло участь у з'їзді 295. Цей великий загін мав обговорювати важливі питання розвитку української літератури на поточну п'ятирічку (письменницькі з'їзди, за прикладом партійних, відбуваються раз на п'ять років).

Слово *загін*, вжите вище, може, й не зовсім личить до письменницького товариства: воно більше пасує до гурту озброєних людей — партизанський, військовий загін. Але духові радянської літератури окреслення Спілки письменників словом загін цілком відповідає. Ось ілюстрація. У статті Миколи Шамоти "Про гуманізм соціалістичного режиму", що була надрукована в пресі, а потім увійшла до п'ятого випуску неперіодичного збірника *Питання соціалістичного реалізму*, є таке місце:

"Кожен, хто входить нині в літературу, повинен чітко уявляти собі, що він входить не в храм, де дзвенить тиша і пахне ладаном, а в лави бійців, яким не буде демобілізації. І доля цього солдата — нелегка, але щаслива доля".

Хоч би й яка була різниця в доборі слів, дух цієї тиради дивовижно нагадує передовиці з геббельсівського тижневика *Дас Райх*. Так тоталітарні деспотії можуть виходити з діаметрально протилежних позицій, а сходяться неминуче в одній точці.

Ніби й говорено на з'їзді про літературу: у доповіді Василя Козаченка і в промовах делегатів серіями перелічувано письменників і їх твори, говорено про успіхи. А загальне враження таке, ніби це була одна з видозмін (якщо такі можна б уявити) партійного з'їзду, сказати б, з літературним ухилом. До речі, якщо мова про числа, то й склад з'їзду майже повністю партійний: на 305 делегатів — 246 членів КПРС.

Щоб зрозуміти своєрідність VII з'їзду письменників України, треба нагадати, як еволюціонувало за останні десять-п'ятнадцять років розуміння соціалістичного реалізму. Десь на початку цього періоду закружляла в обігу формула (зрештою, не нова, але з при-

тиском лянсована), що істота соціалістичного реалізму в "партійності" і "народності". Потім, щоб було ще ясніше, формулу спрощено: мовляв, "народність" і "партійність" — поняття тотожні. "Народність" і є "партійність". Так у кінцевому ефекті з соціалістичного реалізму й лишилася сама партійність. Саме це й демонстрував з'їзд різними деталями, симптоматичність яких самим його організаторам, може, й лишалася не поміченою. Зацитую з щоденника з'їзду, надрукованого в *Літературній Україні* від 16 квітня:

"Під оплески присутніх у президію з'їзду обираються керівники Комуністичної партії і уряду республіки товариші В. В. Цербицький, М. М. Борисенко, О. П. Ботвин, О. П. Ляшко, І. З. Соколов, В. О. Сологуб, О. А. Титаренко, В. В. Федорчук, В. Ю. Маланчук, а також заступник завідуючого відділом культури ЦК КПРС А. А. Беляєв, перший секретар Спілки письменників СРСР Г. М. Марков, перший заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченко, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, завідуючий відділом культури ЦК Компартії України М. Г. Іщенко, визначні літератори України".

Цікаве в цій довгій цитаті — поіменний перелік самих партійних достойників, обраних до президії з'їзду, а всі "визначні літератори України" лишилися безіменні, хоч це ж і був їхній з'їзд. У списку одне-єдине ім'я літератора — Г. Маркова, неукраїнського письменника, який, зрештою, й виступає тут не як письменник, а в якості московського боярина.

Літературна Україна присвятила з'їздові троє чисел, щедро ілюстрованих. Варто вдивлятися і в знятки: у них підтекст, бо вони розповідають про речі, яких немає ні в доповіді, ні у виступах промовців. У числі газети від 16 квітня знятка залі засідань разом з заголовком покриває півсторінки. Фотограф знав своє діло: він схопив у найефектнішому ракурсі трибуни і перші ряди залі. Але які трибуни! Вони наче відлиті з важкого металю чи рублені з вічного дуба і навічно вбудовані. Це апотеоза могутності партійної номенклатури. Невтаємниченому навіть годі збагнути, за якими номенклатурними градаціями розміщається по тих трибунних лабіринтах президія (і вона ділиться на "рівних" і "рівніших"), на яких трибунах сидять почесні й почесніші гості. Дотримання ієрархії стало самоціллю. Це складна галузь партійного будівництва, докладно опрацьована в неписаних статутах.

Я не даремно повів мову про номенклатуру і залю Верховної ради УРСР. У ній ульоквано з'їзд письменників, щоб прикрити порожнечу зовнішньою помпезністю. Зрештою, вся Спілка письменників становить якусь частину всепартійної номенклатури. Хто дістав від неї членський квиток, той не лише запису-

ється "в лави бійців", як каже Шамота, а й дістає номенклятурний пайок: залежно від заслуг перед партією, кому ікра, "москвич", кому "жигулі", а кому й дача. Але напевно всім "закритий розподільник", до якого немає вступу простим смертним.

Виталій Коротич, спасибі йому, — майстер точної дефініції. "У нас — державна професія", — сказав він у промові на з'їзді, очевидно ж, надаючи словам іншого значення, ніж вони насправді мають. Удержавлення літератури дало номенклятурний пайок майже тисячному загонові літераторів, але вбило літературу, перетворило тих, що мали бути творцями живого непідкупного слова, на льокаїв партії.

"Ми — починає своє слово інший промовець, Олександр Ільченко, — завжди входимо до цього залу (функція залі, видно, не абияка — І. К.), як до храму. Але сьогодні в ньому світла більше за всі тут наші роки попередні, бо довіра до радянської літератури, що з новою силою звучала на партійних з'їздах, сяє. Ця довіра партії — в очах, які зараз я бачу в цьому залі".

Якої творчості (далебі, й слово це тут не підходяще) вимагати від цієї людини, для якої сервілізм — найвища цнота письменника.

Вимовлено на з'їзді багато голосних слів. "Любов до слова", "безкомпромісне, найсуворіше піднесення справжніх талантів", "одностайне збуджене дихання нашої літератури і те сяяння очей", "трепетна любов до влади слова" — це лише маленька дешифрація з промови цитованого Ільченка, а в інших те саме насичення витворними загальниками. Десь не менше як п'ятигодинна доповідь Козаченка і виступи всіх промовців плавають у таких пишнотах стилю. Їх призначення — прикрити порожнечу і фальш, і звичайно ж цієї функції вони неспроможні виконати. Доповідач і промовці наподоблюють стиль партійних з'їздів, і їх словеса так цілево спрямовані повз усі справжні проблеми сьогоденської літератури, що їх ледве можна переглядати для орієнтації, про що там ідеться, але неможливо нормально прочитати: мозок відмовляється сприймати порожню тарабанщину.

За п'ятиліття від шостого з'їзду в літературі сталося багато подій, які мусіли бути предметом обговорення на цьому з'їзді, а їх блискуче промовчано. Ось кілька таких проблем.

Був поет Василь Симоненко, який користувався такою любов'ю читачів, що номенклятурники від літератури довгий час не мали сміливості піти проти течії, фальшиво вдаючи, ніби й вони шанують його. Надія була підчистити й видати за свого ("мертвим не болить"), але не пощастило. Пустили в забуття. Хіба не проблема: яким чином українська література дійшла до сьомого з'їзду без Симоненка?

Правління Спілки письменників між з'їздами декого позбавило

письменницького звання тим робом, що виключало з членів Спілки: як було з Іванисенком, Дзюбою і ще деким іншим? Чому зникли з літератури Микола Руденко, Олесь Бердник, Борис Антоненко-Давидович? І доповідач і промовці пишалися успіхами перекладництва. А де ділися Григорій Кочур і Микола Лукаш, яких ще кілька років тому називали першими, коли мова заходила про переклади, — про це ніхто не обмовився жодним словом. Якими "успіхами" Козаченко може перекрити виведення з української поезії Ліни Костенко і ще інших з покоління шестидесятників?

Такі питання можна ставити без кінця. На них немає відповіді ні в доповіді Козаченка, ні в промовах письменників. Висловившись так категорично, я все ж мушу скорегувати себе: сказати, що про ці речі не говорено на з'їзді, буде не зовсім точно. Про дещо говорено, але з перетранспонуванням на такий регістер діялектики, що коли я наведу одну цитату з виступу Леоніда Новиченка, читач зрозуміє, чому матеріяли цього з'їзду абсолютно "неудобочитаємі". Ось вона:

"Своїми, без сумніву, значно складнішими шляхами йшло формування певної частини літераторів того покоління, яке виступило в 60-их роках, хоч відразу ж треба сказати, що воно було не бідне талантами, з якими варто було працювати.

"Але не будемо вдаватися в спогади. Цікавить і радує сьогодні інше — той ступінь зрілості ідейної, громадянської і творчої, який засвідчує праця переважної більшості літераторів цього покоління. Різниця між серединою 60-их і серединою 70-их років, навіть між нашим VII і попереднім VI з'їздами (1971 рік), у цьому розумінні надзвичайно наочна. Відразу ж скажемо, що головна заслуга в ідейному вихованні й загартуванні вчорашньої молоді, як і всіх нас, належить уважному і вдумливому, принциповому й чуйному партійному керівництву процесами розвитку української радянської літератури".

Як перекласти це на людську мову, воно означатиме: над цим поколінням, "попрацювали" так, що зникли всі талановиті критики з нього; Іван Дзюба перестав існувати в критиці не менш ґрунтовно, ніж заслані в концентраційні табори Іван Світличний і Євген Сверстюк; Ліна Костенко, Борис Мамайсур, Василь Голобородько, Микола Холодний і ще не один зникли безслідно, а Ігор Калинець, Василь Стус і знову ж ще дехто — в ув'язненні. Зате Іван Драч, що пише тепер, "як усі", і не шкодує кріпких слів, щоб плямувати "буржуазних націоналістів", сидів, удекорований якоюсь бляшаною медалькою, серед делегатів з'їзду. Оце конкретний результат, як висловився Новиченко, "уважного і вдумливого, принципового й чуйного партійного керівництва процесами розвитку української радянської літератури".

Так треба перекладати все мовлене на з'їзді своєрідним

партійним кодом, щоб зрозуміти, як саме трактовано животрепетні проблеми сьогоднішньої літератури.

Ще про числа. Директор видавництва "Дніпро" Олександр Бандура з нагоди з'їзду опублікував у *Літературній Україні* від 14 квітня звіт, в якому подав, що за минуле п'ятиріччя у цьому видавництві вийшло 911 назв книжок. Голова ревізійної комісії СПУ Василь Минко доповів, що у видавництві Спілки "Радянський письменник" вийшло за той самий час 632 назви. Є ще інші видавництва, що видають художню літературу. Якби скласти все до купи, вийшло б імпозантне число. Але воно нічогісінько не говорить про стан літератури. За числами не видно якості.

Російський письменник Володимир Войнович, уривок з найновішого твору якого друкується в цьому ж числі нашого журналу, стверджує про всю Спілку письменників СРСР наступне:

"Я побачив, що 90%, а то й більше членів Спілки і є письменники. Тобто вони описують певну кількість паперу текстом, який потім складається, друкується, опрацюється в тверду чи м'яку обкладинку і перед тим, як здати в макулятуру, виставляється на полицях крамниць. Але він, цей текст, найчастіше не має ніякого змісту. Ні морального, ні естетичного, ні навіть політичного".

Якщо зважити, що це сказане про московську організацію письменників, де справи все ж куди кращі, ніж на українській провінції, тоді буде ясно, що такими голосними словами, як "безкомпромісне, найсуворіше (!) піднесення справжніх талантів", прикрите тотальне убивство української літератури.

На закінчення цікавий деталь. Після шостого з'їзду письменників України (1971) у правлінні СПУ появилася не відома доти посада: "секретаря з організаційних справ". Нас тоді заінтригував цей титул, а ще більше ім'я самого "секретаря". Ним став тоді Іван Солдатенко. Хоч прізвище з першого ж погляду було явно не "літературне", ми все ж переглянули всі можливі довідники і такого ніде не знайшли. Невдовзі виявилось, що Солдатенко, у недавньому минулому комсомольський діяч, перебрав керівництво літературою уже в якості полковника КГБ. За це п'ятиріччя він навіть написав кілька рецензій, сказати б, трохи "облітературився". Але робота у них неспокійна, і не виключене, що Солдатенка терміново треба було перекинути на "секретаря з організаційних справ", скажімо, для нагляду над свинофермами. Ми не знаємо точно куди, але його літературна кар'єра так само несподівано скінчилася, як і почалася, бо на його місце "секретарем з організаційних справ" правління СПУ обрано тепер П. Ю. Шабатина. Ранги в повідомленні *Літературної України* не подано.

Так на час сьомого з'їзду письменників України легальне керівництво КГБ над літературою стало вже рутинною. Ворожить, які літературні квіти будуть виплекані під його егідою.

НА ПОШАНУ СОНІ ДЕЛЬОНЕ

Під таким гаслом Державний музей модерного мистецтва в Парижі влаштував виставку (20. 11. 1975 — 5. 1. 1976) відомої французької малярки Соні Дельоне, що народилася і перші п'ять років прожила на Україні. Виставка була влаштована з нагоди 80-ліття мисткині. Наш паризький кореспондент Маріян С. Кузан відвідав ювілятку і мав з нею розмову, яку нижче друкуємо в його записі. Крім того, подаємо нотатки Якова Гніздовського з цього приводу, в яких він зокрема вивчає причини незадовільного стану мистецької критики в еміграційній пресі; і огляд творчості Соні Дельоне, що його написала Аркадія Оленська-Петришин.

РОЗМОВА З СОНЕЮ ДЕЛЬОНЕ

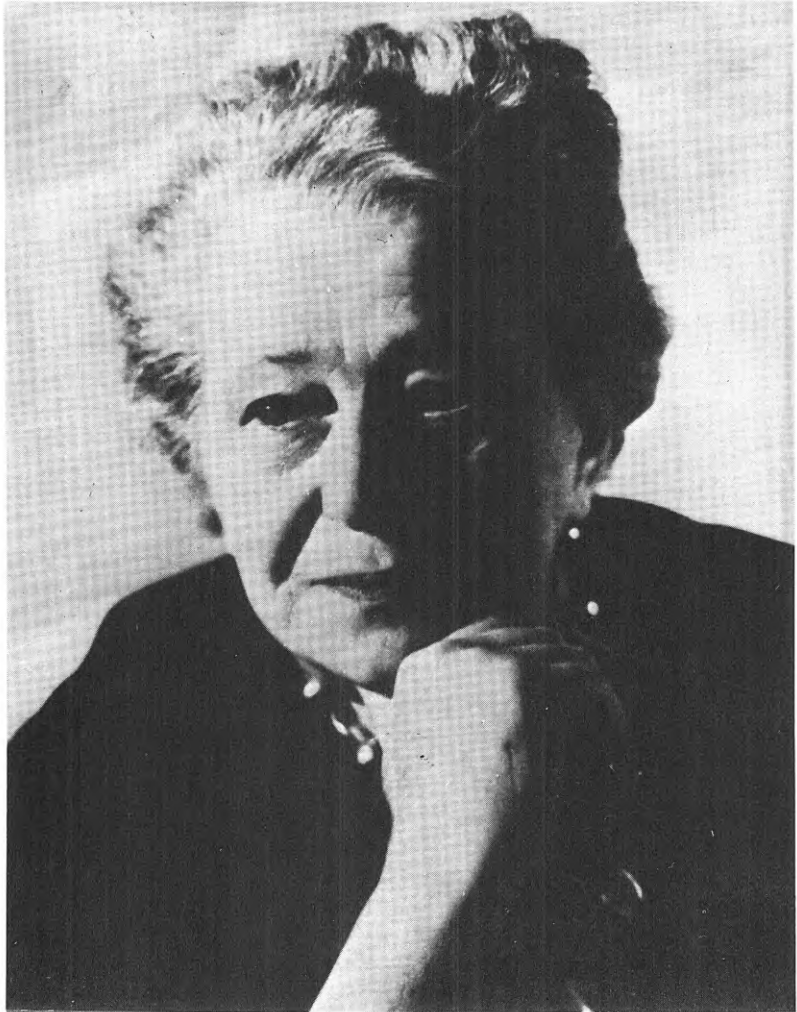
Соня Терк-Дельоне народилася 1885 року в маленькій місцевості поблизу Одеси, де перебула перші п'ять років свого життя. За її власним твердженням, ці п'ять років не лишилися без сліду в формуванні її мистецького світогляду.

Сонин дядько Терк, що жив у Петербурзі, взяв її до себе і заопікувався її вихованням. Бувши заможним, він забезпечив їй не лише можливість учитися, але й багато подорожувати. Уже за дитячих літ вона побувала в Фінляндії, Швейцарії й Італії, де оглядала численні музеї, наслідком чого зацікавилася мистецтвом.

У 1903 році, Соня вступила до рисувальної школи Шмідта-Ройтера в Карлсруе, а 1905 року переїхала до Парижу, де навчалася малярства і зацікавилася гравюрою. Це був початок її довготривалої мандрівки в мистецтві, що починалася з імпресіонізму, основи і вихідного пункту її малярства. У 1906 році Соня Дельоне вже мала першу самостійну виставку.

1909 року Соня Терк одружилася з колекціонером Вільгельмом Уде, який познайомив її з Пікассо і Браком. Але по році подружнього життя вони розійшлися, Соня вдруге одружилася з малярем Робером Дельоне, під цим прізвищем вона й увійшла в історію мистецтва нашого століття. На той час припадає її знайомство з французьким письменником Гійомом Аполлінером, який деякий час жив у Дельоне. Між іншим, він окреслив суть малярства Робера Дельоне терміном — *орфізм*. Тоді ж таки Соня познайомилася з Кандінським.

З вибухом світової війни в 1914 році Соня і Робер Дельоне переїхали до Мадриду, потім якийсь час жили в Португалії, де вона

Соня Терк-Дельоне (1959)

створила низку картин, і тоді ж брала участь у виставці в Стокгольмі. У 1918 році Соня Дельоне проектувала декорації і костюми для балету *Клеопатра*, який Дягілев ставив у Лондоні; також декорації й костюми для опери *Аїда* в барсельонському театрі. У Мадриді Соня Дельоне познайомилася з Ігорем Стравінським.

У 1920 році подружжя Дельоне повернулося до Парижу, тут підтримували жвавий контакт з сюрреалістами Андре Бретоном і Люї Арагоном. У ті роки Соня Дельоне працювала в різних ділянках мистецтва: проектувала костюми, театральні і фільмові декорації, активізувалася в малярстві і графіці. Її твори часто виставлялися у Франції і поза нею. У 1925 році вийшов альбом *Соня Дельоне*.

Між 1931 і 1935 роками Соня Дельоне працювала виключно в малярстві. У 1939 році подружжя Дельоне улаштувало в себе четвергові сходи, на яких обговорювано проблеми сучасного малярства.

У 1941 році (того року помер Робер Дельоне) Соня створила серію гвашів *Кольоровий ритм*. У 1953 році вона мала самостійну виставку в Парижі і брала участь у світових виставках. На п'ятдесяті роки припадає її виставка в Нью-Йорку (1955) і велика виставка її творів (спільно з творами її покійного чоловіка) в Ліоні (1959).

У 1963 році Соня Дельоне подарувала Державному музеєві модерного мистецтва в Парижі 58 власних і 49 творів її чоловіка. У тому ж музеї 1967 року відбулася велика її ретроспективна виставка.

У 1966 році Соня Дельоне виконала мозаїку для Міляну, а також проектувала вітражі і килими. У 1970 році відбулася пересувна виставка її офортів і літографій у Туріні, Міляні і Римі. У 1973 році вона виготувала ілюстрації (18 гвашів) до творів Рембо. На 1974 рік припадає низка виставок Соні Дельоне: у Кельні, Нью-Йорку, Лондоні і Токіо. І врешті в грудні 1975 року на відзначення її 80-ліття була влаштована її виставка в Державному музеї модерного мистецтва в Парижі.

На моє питання, чим є для неї мистецтво, Соня Дельоне відповіла:

"Це моє життя... це колір і композиція кольорів, але нічого описового". А ритм? — "Дуже важливий, але ритм, створений кольорами, гра в часі і просторі.. Тут я повертаюся на Україну, і туди повертаються мої кольори, до тих, які я бачила довкола себе від народження до п'ятого року життя..."

Маріян С. Кузан

СОНЯ ДЕЛЬОНЕ І НАША МИСТЕЦЬКА КРИТИКА

Соня Дельоне майже не відома не лише на Україні, а й серед української еміграції. Що її не згадують на радянській Україні, це до певної міри зрозуміле: її мистецтво далеко відбігає від приписаного там соціалістичного реалізму. Але що її ім'я майже невідоме й серед української еміграції, це вже важче зрозуміти, якщо взяти до уваги, що в нас з патріотичних міркувань залюбки нотують тих діячів чужинної культури, які чи то народилися на Україні (як у випадку Соні Дельоне), чи мали до неї бодай якийсь стосунок.

На це є свої причини. Одна з них — експериментальне, головне абстрактне мистецтво Соні Дельоне, до якого загал ставиться з певним упередженням. А поза тим еміграційна преса, як і звітує про мистецьке життя, то в більшості випадків не має постійних фахових референтів для справ мистецтва. Цей сектор залишений майже виключно для випадкових дописувачів— "самозванців". І в цьому лежить основна причина, чому деякі мистецькі явища преса збуває мовчанкою, а на деякі, часто, може, й не варті того, постійно спрямовує свою увагу. Це дезорієнтує читача.

Преса сама свідомо цих вад, але, мабуть, за інерцією топерує такий стан, мовляв, без цих випадкових дописувачів у пресі взагалі нічого не появилось б з питань мистецтва. Тим часом цей аргумент, який зрештою охоче повторюють самі дописувачі, не лише не стійкий, але великою мірою шкідливий тим, що творить ілюзію мистецької інформації, а по суті відсуває нормальне її наладнання.

Брак постійних референтів для справ мистецтва преса пояснює недостачею фондів. Але це не основна причина. Друге, що преса подає на своє виправдання, — це брак мистецтвознавців і мистецьких критиків. Це вже серйозніше виправдання, але воно також не зовсім виправдує той стан, який уже віддавна існує в нашому суспільстві. Бо щоб налагодити справу мистецької інформації, не треба аж таких великих фондів. Є чимало людей, які, хоч і не є професійними мистецтвознавцями чи критиками, уважно слідкують за мистецьким життям. Думаю, що не було б так важко знайти людину, яка за номінальну винагороду (на покриття коштів, зв'язаних з відвідуванням виставок, листуванням тощо) могла б задовільно реферувати ці справи, доглянути, щоб усі влаштування, відповідно до їх важливості і бодай у приблизній пропорції, були відготовані.

У такому стані, який є тепер у цій ділянці, немає відповідальних. Преса знімає з себе відповідальність, виправдуючися тим, що вона неспроможна тримати постійного

мистецького референта. Дописувачі, може, і правильно, з свого боку кажуть, що вони не уповноважені інформувати про цілість мистецького життя і не належить до їх обов'язку малювати його широку панораму. На своє уподобання вони добирають лише деяких персонажів з цієї панорами, пишуть і посилають до преси лише окремі портрети, часто автопортрети чи портрети своїх знайомих або тих, хто з свого боку готовий зробити їм послугу. Буває, що пишуть просто про тих мистців, чіми картинами вони (дописувачі) торгують. Преса містить ці дописи, мабуть, не завжди усвідомлюючи собі, що тим робить дописувачам чи "обписуваним" безкоштовну комерційну рекламу, а то й гірше: творить ілюзорні величини, які заслоняють непоінформованому читачеві те, що справді вартісне твориться у нашому еміграційному мистецтві.

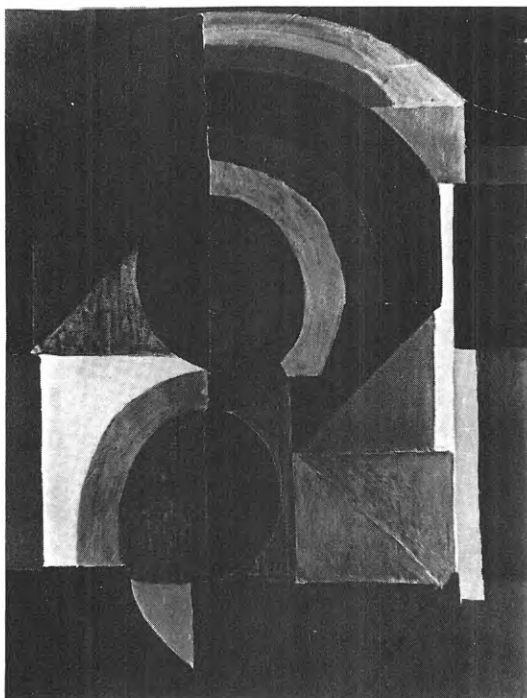
Нічого дивного, що, за браком належної оцінки й інформації про творчість наших мистців, і то в пов'язанні з світовим мистецтвом, такі визначні майстри з поля чужинного мистецтва, як Соня Дельоне й інші, лишаються часто цілком не відомі нашій публіці.

Яків Гніздовський

МИСТЕЦЬКИЙ ШЛЯХ СОНІ ДЕЛЬОНЕ

Соня Дельоне вступила в друге десятиліття нашого віку дозрілим мистцем, особливо як учасник невеликої групи орфістів (так назвав їх Гійом Аполлінер, захоплений ліризмом їх малярства), які базували своє мистецтво на принципі гармонійної організації чистих кольорів. Для учасників цього гурту важливий був відхід від тональності кольору і перетинання форм, яке особливо цікавило кубістів.

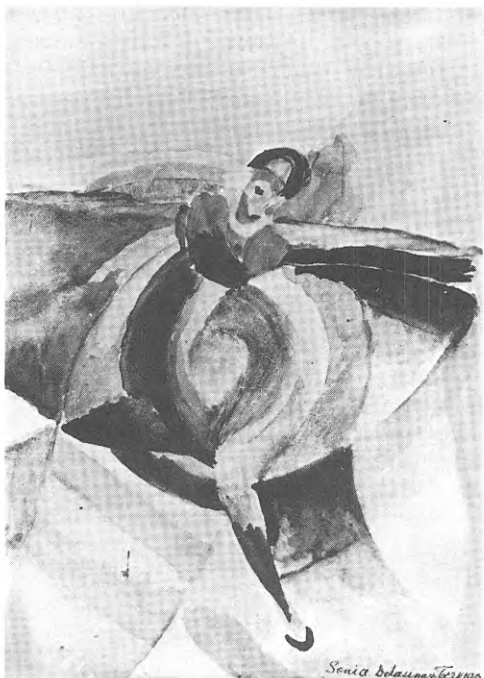
Робера і Соню Дельоне цікавив також ефект одночасності діяння кольорів і факт, що вони міняються при одночасному їх баченні (подібними ідеями цікавилися пуантелісти при кінці 19 — на початку 20 століття). У середині другого десятиліття обох мистців особливо цікавили авреолі навколо електричних ламп, а зокрема вібрація їх кольорів. Наслідком цього зацікавлення вони виконали низку творів з перевагою циркулярних форм, які справляють враження круглих веселок, що начебто зливаються в одну, однаке в них збережена двовимірність і геометризація форми. Звичайно, твори Робера Дельоне того часу більш "естетичні" і переходи кольорів у них лагідніші, ніж у творах Соні, що частинно можна пояснити більшим впливом імпресіонізму на його творчість.

Копір-ритм (1969)

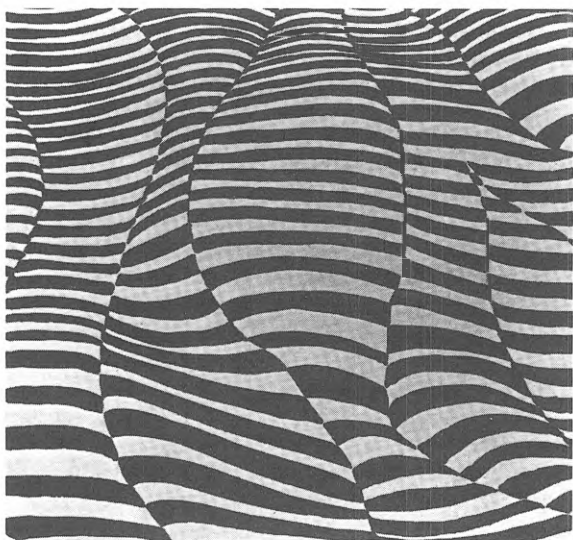
*Португальський
натюрморт (1916)*

Танцюристка (1917)

Sonia Bohdanowiczówna

Студія оптичних ефектів (1933)

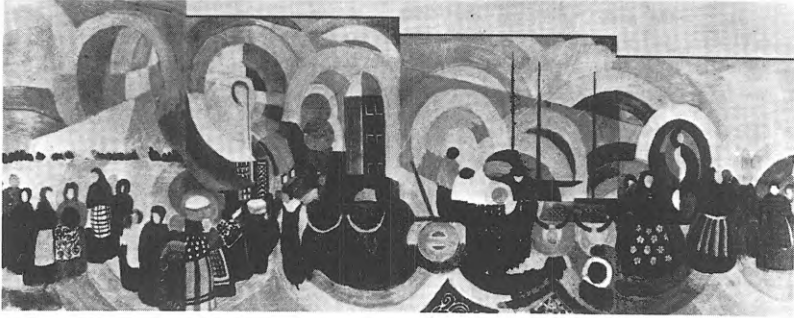
Хоч багато картин Соні Дельоне надто близькі до творів її чоловіка, у багатьох з них можна зауважити драматичніші кольористичні розв'язки. На довгому творчому шляху (крім найраніших праць) зокрема помітний виразний нахил до геометричних форм. На її ранніх працях слідні впливи кубізму, однак багатший колорит і більше зацікавлення експресією двовимірності особливо відрізняє її від мистців інших угруповань. Саме більша площинність і менше тінювання кольорів також відрізняє велику кількість картин Соні від творів Робера Дельоне. Віддзеркалюють її праці більше зацікавлення різними засобами мистецького вислову, включно з коляжами, особливо цікавими на обкладинках книжок.

Мистецтвознавці багато уваги присвячують накривалові з клаптиків матерії, виготовленому для сина, народженого 1911 року. Вона використала пізніше багато ідей, що містяться в накривалі, в якому переважають прямо- і трикутники, а не вищезгадані циркулярні форми. У тому ж накривалі впадає в око чіткіше відділення форми і наголос на двовимірності, яка знову ж особливо важлива в її пізніших творах. Зокрема раннє зацікавлення плякатом теж відбивається в пізніших творах мистця.

Схильність до безпредметності помітна в творах і Робера і Соні Дельоне, і хоч у деяких картинах обох мистців є натяки на об'єкти, вони часто губляться в домінантних кольорових геометричних формах. Наприклад, обличчя є часто відгуками циркулярних форм, гармонійно вбудованих у цілість твору. В інших картинах, однак, об'єкти зображені з більшою увагою до тривимірності, що робить їх "предметнішими", тим часом як плоскі геометричні форми тла вражають як окремо діючі одиниці.

Соня Дельоне з особливим успіхом застосовувала закруглені форми краєвидів, як от дуги мостів, що гармонізують з циркулярними безпредметними формами. Це також помітне в натюрмортах, виконаних у Португалії, де малярка перебувала під час першої світової війни. На них знову ж закруглені форми овочів є начебто відгуком округлих безпредметних форм тла. Таке закруглення форм помітне в серії танцюристів, в яких циркулярні абстрактні форми наче б перетворюються на стилізовані постаті. Подібне бачимо в *Ле баль бульє* (1913), де постаті є начебто відгомонам закруглених абстрактних форм тла.

В історії мистецтва багато уваги присвячується костюмам, які Соня Дельоне виконала для балету Дягілева в 1918 році і пізніше для інших театральних ансамблів, на яких також помітне споріднення з геометричними формами її картин. Тоді ж таки вона

Португалія (1937)

проекувала плякати, килими, ілюструвала книжки і навіть виготувала серію гральних карт. У двадцятих роках Соня Дельоне з успіхом працювала в галузі текстилю і мод. У цих її проєктах є багато новаторського: повторні спіралі й інші оптичні ефекти, впливи яких можна бачити на сучасному оп-мистецтві. Її картина *Студія оптичних ефектів* (1933) особливо яскравий зразок такого, над чим ще й тепер працюють оп-мистці.

Соня Дельоне створила серію стінописів для Міжнародної виставки 1937 року. Вони, мабуть, належать до слабших її праць, бо на них помітне надто декоративне і схематичне трактування циркулярних та інших геометричних форм, надто часто трапляються в них слабо скоординовані елементи. У цій серії найкращою здається картина *Португалія* (1937), бо на ній циркулярні форми вдало поєднані з закругленими жіночими постатями, особливо у формі декоративних спідниць.

Безпредметні картини Соні Дельоне кінця тридцятих років найкращі тоді, коли їхні форми прецизні і чітко здефініювані. Тут інші геометричні форми, як трикутники і прямокутники, ще не так вдало зінтегровані, як у пізніших творах.

У 50-их і 60-их роках Соня Дельоне далі відходить від циркулярних форм, що були домінантні за попереднього часу, як зрештою і в Робера Дельоне. Картинам цих років питоменне обмеження кількості геометричних елементів, зате дуже цікаві зорові ефекти. Тут особливо важливими стають прямо- і трикутники з сильними кольоровими контрастами, у багатьох з них наявні відгуки згаданого накривала з клаптиків матерії. Коли ж і

трапляються циркулярні форми, вони вбудовані у свіжі комбінації, головне завдяки спрощенню форм. У пізніших картинах також ефектні несподівані комбінації кольорів, зокрема тоді, коли мистець вдається до кольорових дисонансів, шукаючи нових зорових ефектів у контрастних комбінаціях. Особливо своєрідні картини, в яких переважають темні кольори з багатством глибоких резонансів і несподіваних кольористичних співвідношень. У пізніших картинах Соня Дельоне досліджує також зорові ефекти фактури, використовуючи, наприклад, кольорові олівці. Однак і тут вона зберігає ефект двовимірності, яка лишається однією з домінантних ознак її пізніших творів.

Зважаючи на важливість кольору в її творах, цікаво відзначити, що й у розмові з Маріяном Кузаном Соня Дельоне підкреслює цю особливість її творчості, кладучи це на карб кольорових вражень з дитячих років на Україні.

Аркадія Оленська-Петришин

ІВАН ФРАНКО В ЛИСТУВАННІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Петро Одарченко

Іван Франко відіграв велику роль у розвитку літературної творчості Лесі Українки. Він був для неї літературним вчителем, порадиником, критиком, старшим товаришем по перу, ідейним співником і особистим приятелем. Він був і фактичним редактором першої книжки поезій Лесі Українки *На крилах пісень*, що вийшла на початку 1893 року у Львові. Франко був автором замітки-рецензії на цю збірку, яку оцінив як "найважливіший здобуток поетичний нашої літератури оригінальної за 1892 рік",¹

Франко дав ґрунтовний критичний огляд літературної творчості Лесі Українки за час від 1884 до 1898 року, себто за перші чотирнадцять років її поетичної творчості.²

Через два роки Франко опублікував чеською мовою нову статтю про Лесю Українку, як передмову до ряду перекладів Лесі Українки на чеську мову.³

Наступного року в статті "З останніх десятиліть XIX в." Франко на перше місце серед українських поетів ставить Лесю Українку, відзначаючи, що "се талант сильний, наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої грації і ніжності... Її поезія — то огнисте оскарження того гніту самоволі, під яким стогне Україна".⁴

Ці статті Івана Франка про Лесю Українку розглянуто й проаналізовано в ряді праць українських літературознавців.⁵ Леся Українка з великою пошаною ставилася до Івана Франка, високо

1. Журнал *Зоря*, 1893, ч. 1-2, стор. 17.

2. І. Франко, "Леся Українка", *Літературно-Науковий Вісник*, 1898, кн. 7, стор. 6-27.

3. "Slovansky Prehled", 1900.

4. Іван Франко, "З останніх десятиліть XIX в.", *Літературно-Науковий Вісник*, 1910, кн. XV.

5. М. Д. Деркач, В. С. Курашова, "Франко — літературний критик Лесі Українки", *Творчість Івана Франка*, зб. статей (Київ: В-во Академії наук УРСР, 1956), стор. 96-118; Петро Одарченко, "Іван Франко і Леся Українка", *Українська літературна газета*, 1957, ч. 2; Петро Одарченко, "Творчість Лесі Українки в оцінці І. Франка", *Сучасність*, 1963, ч. 8; Л. Міщенко, *Леся Українка в літературному житті* (Київ, 1964), стор. 55-77.

оцінювала його як поета і літературного критика. Як свідчить у своїх спогадах К. В. Квітка, Леся Українка "Франка дуже поважала і любила з ним розмовляти, вважаючи його за дуже інтересного розумного і дотепного розмовника і дуже тямущого порадника... Подивляла його розум, великі знання і незвичайну працьовитість".⁶

Леся Українка присвятила Франкові цикл своїх поезій "Сльози-перли" (1897). Свої останні передсмертні твори "Що дасть нам силу?", "Орфееве чудо" і "Про велета", об'єднані під назвою *Триптих* Леся Українка присвятила Франкові. Вони були написані спеціально для франківського збірника. Про це свідчить сама Леся Українка в листі до О. Кобилянської (21 березня 1913) та в листі до своєї сестри О. П. Косач (16 лютого 1913). У листі до сестри Леся пише: "... я зробила маленьку роботу: написала і послала до збірника на честь Франка дві невеликі речі, що вкупі з третьою, написаною дуже давно, становлять наче якусь цілість. Я не можу докоряти собі за таке 'нарушення режиму', бо не прийняти участі в цьому збірнику здавалось мені просто морально неможливим".⁷

Це три твори різного жанру: апокриф, легенда і казка. Вибір жанрів не випадковий: досить тільки пригадати цінні дослідницькі праці Франка про апокрифи, легенди та праці з українського фолкльору. Ще більше пов'язані з Франком ідеї цих творів та їх символічний зміст. У першому творі триптиху "Що дасть нам силу?" Леся Українка в образах апокрифічного оповідання звеличує Франка за його невтомну подвижницьку працю, за його свідоме виконання національного обов'язку. У другому творі "Орфееве чудо" поетка звеличує Франка як великого українського поета, що своїм чудодійним Орфеевим співом, своїм палким поетичним словом дає могутню силу українській нації. Третій твір "Про велета" символізує неминуче визволення українського народу як наслідок діяльності таких великих поетів і діячів, як Іван Франко.

Про творчі зв'язки Франка і Лесі Українки, про їх велику приязнь, про їх співучасть у громадському й політичному житті, про їх дискусії на політичні теми багато розповідають їх листи, зокрема листи Лесі Українки до Івана Франка. На жаль, і досі немає давно обіцяного академічного видання творів Івана Франка в 50 томах. Тому то немає ніякої можливості ознайомитися з

6. К. Квітка, "На роковини смерті Лесі Українки", *Леся Українка. Документи і матеріали* (Київ: Архівне управління, 1971), стор. 297.

7. Леся Українка, *Твори*, 10 т. (Київ: Державне в-во художньої літератури, 1965), т. 10, стор. 362.

листами Франка до Лесі Українки. Але й на підставі листів Лесі Українки до Івана Франка можна собі уявити взаємини між обома видатними поетами.

До нас дійшло 23 листи Лесі Українки до Івана Франка.⁸

У листі з 20. IV. 1892 Леся Українка звертається до І. Франка з проханням допомогти їй у виданні першої збірки поезій *На крилах пісень*, яка вийшла в світ під доглядом Франка у березні 1893 року. Того ж самого року, 14 травня, Леся Українка дякує Франкові за "поміч та уважність" і висловлює свої побажання щодо правопису та лексики своїх поезій, призначених до друку в збірці *На крилах пісень*. Леся Українка додержується фонетичного правопису в таких словах як "в'яне", "инший" тощо. 1 жовтня 1893 року вона висловлює подяку І. Франкові за його працю над виданням першої збірки поезій і обіцяє віддячитися не тільки "добрим, щирим словом", а й "ділом". Далі вона обіцяє послати Франкові записані нею купальські пісні та опис волинської хати для надрукування цих матеріалів у новому журналі *Житє і слово*. Леся просить, щоб у журналі були надруковані не тільки тексти пісень, а й мелодії. "Я, бачте, думаю, — пише вона, — що пісня без мотиву тільки наполовину жива". Але Лесині *Купальські пісні* надруковано без мелодій, хоч редакція двічі в примітці обіцяла видати ці мелодії окремим аркушем.⁹

Літературним справам присвячений і лист Лесі Українки, написаний у Софії 18. II. 1895.

Короткий лист Лесі Українки, написаний на початку 1897 року, стосується полеміки з І. Франком. Леся пише: "... Мені передано, що Ви хотіли б, аби стаття була взята назад. Не від мене залежить вимагати її друкування, але по власній волі я її назад не візьму".

Цей лист вимагає пояснення. 1896 року в ч. 6 журналу *Житє і слово* Іван Франко надрукував статтю "З кінцем року", в якій робив закид українським діячам Наддніпрянської України, що вони не провадять належної пропаганди серед селян. У відповідь

8. Леся Українка, *Публікації. Статті. Дослідження*. Том I, "Публіцистика. Листи. Статті. Дослідження" (Київ: В-во Академії наук УРСР, 1954), стор. 37-73. Крім того, тексти листів Лесі Українки до Івана Франка надруковано в таких виданнях: Леся Українка, *Твори в п'яти томах*. Том V, "Листи" (Київ, 1956) [22 листи]; Леся Українка, *Твори в десяти томах*. Том IX (Київ: Державне в-во художньої літератури, 1965) і Том X (1965) [17 листів]; Ольга Косач-Кривинюк, *Леся Українка. Хронологія життя і творчості* (Нью-Йорк: Вид. УВАН, 1970) [19 листів]. На жаль, лист з 13 січня 1903 року надруковано тут із великим скороченням. Повний текст є в 5 томі [*Твори в п'яти томах*, 1956], а також у 10 томі [*Твори в десяти томах*, 1965] та в кн. Леся Українка, *Публікації. Статті. Дослідження* (1954).

9. Леся Українка, *Публікації...*, стор. 40-42.

Леся Українка написала статтю "Не так тії вороги, як добрії люди". Леся Українка заперечувала закиди Франка і висловила думку, що в умовах царської Росії, де немає політичної свободи, першочергове завдання — здобути політичну волю, можливості вільного доступу до народу. А перш усього, на думку Лесі Українки, "треба здобути собі інтелігенцію, вернути нації 'мізок', аби не було так, що є над чим робити, та нема кому". Вона застерігає при цьому, що треба подбати, "щоб так здобуті права не послужили переважно інтересам державно пануючої народности, а пішли б на користь усьому величезному та розмаїтому складові російської держави, отже, щоб політична воля була крайовою, національною, децентралізованою і рівно для всіх демократичною". Леся Українка при цьому підкреслила, що "одно з найповажніших питань — як зробити Україну вже тепер політичною силою?"

У відповідь на цю статтю Іван Франко написав і надрукував гостру статтю "Коли не по конях, то хоч по оглоблях".

Ця полеміка не відбилася негативно на дружніх відносинах між Франком і Лесею Українкою. У листі від 7. XII. 1897 Леся Українка пише Франкові: "Даремне гадаєте, що наш публіцистичний контроверс мав такий фатальний вплив на мої відносини до Вас. Я завжди вміла відрізнати публіцистику від приватних справ. Отже редакція Літ. Вісн. [*Літературно-Наукового Вісника* — П. О.] не зробила помилки, попросивши Вас сповістити мене про заснування цього журналу, бо навряд чи хто інший з її членів був би мені симпатичніший від Вас". Дякуючи за запрошення, Леся Українка вислала для надрукування в новому журналі поезії: "Східна мелодія", "Мрії", "Зимова ніч на чужині".

А через шість днів: 13 грудня 1897 року, Леся Українка написала своїй матері листа, в якому висловила радість з приводу закінчення конфлікту. "Властиво, — писала вона, — я рада такому закінченню нашого 'конфлікту', бо толку з нього не було жадного, а Франка, яко писателя і діяча, я ніколи не переставала поважати". Тут же вона висловила задоволення з приводу того, що Олена Пчілка послала до збірника на пошану Івана Франка Лесин вірш "Поет під час облоги".

А наступного року після цієї полеміки Іван Франко надрукував свою ґрунтовну статтю про Лесю Українку. 21 жовтня 1898 року Леся Українка щиро дякує Франкові, як вона каже, "за Вашу аж надто ласкаву відозву про мої вірші". Одночасно вона пише, що її неприємно вразили "паралелі між моїми і маминими віршами, се поставило мене в фальшиве положення". Тут мова йде про те, що Франко, порівнюючи поему Лесі Українки "Самсон" із поемою Олени Пчілки "Дебора", зробив такий висновок: "Хоч і як невисоко ставимо сего "Самсона", то все ж таки мусимо сказати, що,

порівнюючи його з "Деборою" Олени Пчілки, видно вже тут перевагу таланту дочки над талантом матері". У цьому ж листі Леся Українка вітає Франка з 25-річчям його літературної діяльності і закінчує листа такими словами: "Була б я рада, коли б могла сама прибути на Ваше свято, може тоді щире стискання руки замінити б слова. Та що там стиль! Ви знаєте, що я щиро поважаю Вас і Ваш талант, а знаючи тяжку долю українського поета, 'рада б неба прихилити', аби та доля поліпшала. Щастя Вам, Боже, на кожній дорозі!"

У багатьох листах Леся Українка називає Франка "cher Maître". З Буркату 1901 року вона пише: "Нам тут дуже бракує Вас, Cher Maître (без компліментів!), і Вас (се найбільше), і Ваших пісень, і — Ваших пстругів!" (Іван Франко, як відомо, був завзятим рибалкою).

1901 року Леся Українка мала намір видати деякі твори соціалістичної літератури в українському перекладі. У зв'язку з цим вона пише Франкові листа, датованого 20. IX. 1901. Лист написано за кордоном у Чернівцях. Тому то цей лист не підлягав ніякій цензурі з боку російської влади. Леся Українка просить Франка наглядати за виданням політичних творів і домовляється про можливість конспіративного листування в цій справі: "нехай 'Хто з чого жие' зветься відбиткою 'Над морем', Лабріоля — 'Атта Тролем', *Маніфест* — 'Раткліфом', Енгельса розправа — 'Баллядами', — аби здавалось, що я трактую про свою власну справу з Редакцією Вісника". Леся Українка висловлює побажання, щоб на титульному листі цих творів було написано: "Видання групи українських соціал-демократів".

23 грудня 1902 року Леся пише з Сан Ремо, що вона закінчила статтю про Конопницьку для журналу *Мир Божий*. Написала вона її для заробітку ("ad panem et aquam"). "Тепер, — пише Леся, — який час могу собі дати спокій з російщиною та писатиму щось "ad animae salutem" (себто "для душі").

Тут Леся Українка підкреслює, що її статті, написані для російських журналів, — це "робота ad panem et aquam, себто для заробітку, а не для душі. У листі до сестри О. П. Косач (29. XII. 1902) вона скаржилася: "Воно таки погано, що український літератор не може 'в своїй хаті' ні шеляга заробити, і се справжній наш хрест — оте оббивання чужих порогів".

13 і 14 січня 1903 року Леся Українка написала найдовшого листа Франкові. Він займає аж 9 сторінок друку. Цей лист — один із найцікавіших листів Лесі Українки з усієї її епістолярної спадщини. "Дорогий Пане Товаришу!" — такими словами звертається Леся Українка до Івана Франка. Вона попереджає його, що цей її лист вийде довгий, і просить прочитати тоді, коли у Франка буде вільніша хвилина. Спочатку вона пише, що їй сподобалась

стаття Івана Франка про М. Конопніцьку (надрукована в німецькому журналі *Zeit*, 1902, ч. 421). При цьому вона згадує й свою статтю про Конопніцьку, написану для журналу *Мир Божий*. Тут знову Леся зазначає: "я не от мира т о г о, а заходжу туди більше з конечности, ніж з охоти". Далі головну увагу Леся Українка звертає на трагічне становище українського письменника, змушеного багато часу витратити на працю для заробітку, на різну "чорну" працю кореспондента, журналіста, публіциста на шкоду своїй творчій поетичній діяльності. Ці думки з'явилися у Лесі Українки під впливом віршів Івана Франка *Із днівника*. Леся Українка висловлює свій жаль з приводу того, що Франко багато цінного часу витрачав на різну чисто технічну, канцелярську роботу. Не маючи часу на творчу працю, поет не міг виспівати свої співи, не міг здійснити свої творчі задуми, і він "топив" своїх "невроджених дітей" або "скручував їм голови". І ті "скручені голови" марилися поетові і не давали йому спокою. Вони простягали свої руки і кликали:

Тату!.. Тату!.. Тату!..

Це ми — твої невроджені діти,

Це ми — твої невиспівані співи,

Перед часом утоплені...

"Вже північ"

Вони просилися на папір, вони хотіли жити, і мали право жити. Під враженням цих рядків Леся Українка, глибоко схвильована, писала: "І я не одну голову скрутила, думаючи, що сповняю громадську повинність, видаючи свій час і свою дуже обмежену силу на 'корисну' і нікому, навіть собі самій, невидну працю". Леся пригадує, як вона сперечалася з Трушем і Ганкевичем, які підкреслювали "універсальність" Франка і раділи, "що у нас є такий талан — белетристичний, науковий, поетичний, публіцистичний, практичний і т. д., все в одній особі. Я ж нарікала, що наше життя в и м а г а є від одної особи стількох цнот разом..." Згадала Леся Українка і численні газетні замітки Франка і його опис господарської виставки, а поруч з тим — "скручені голови". Роздратована поетка кинула Трушеві: "а якби вас примусили... вагони фарбувати для громадського добра та для хліба насущного, а пейзажам — 'голову скрутити' ". "Для мене, — пише Леся, — *Зів'яле листя* більше значить, ніж усі *entrefilets*¹⁰ того ж автора". У цьому ж листі Леся Українка пише: "І скажуть колись люди: коли сей народ пережив і такі часи і не загинув, то він сильний".

Леся Українка признається, що у неї "занадто лірична натура". Тому вона не любить віршованого епосу, не любить пушкінського

10. Газетні замітки.

Євгенія Онегіна, щодо Франкових Панських жартів вона має "холодну пошану". Зате в поемі Франка Лісова ідилія вона любить те, "що в ній має бути другорядним, — власне ліричні нотки". Дуже цінне для історика літератури свідчення Лесі Українки про те, як вона писала свою поему *Одержима*: "признаюся Вам, що я її в таку ніч писала, після якої — певне буду довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому її апогею". Тут же Леся повідомляє Франка, що свою "поему" вона скінчила. Мова йде про поему *Вавилонський полон*. "Я знаю, — пише Леся, — що як я сю остатню свою поему писала, то була 'щира, щира, щира', і горіло щось в мені, і не давало спокою, аж поки остатнє слово не стало на папері".

19 червня 1903 року Леся Українка звернулася до Франка з проханням дати дозвіл на переклади його оповідань на російську мову для видавництва "Донская речь". Пізніше вона дякує Франкові за дозвіл перекладати його твори і просить його згоди на деякі зміни. В кінці листа вона просить Франка взяти участь у збірнику, який хоче видати українська молодь, що вчиться в петербурзьких вищих школах.

28 вересня 1904 року Леся Українка просить Франка, щоб він дозволив передрукувати у маленькому збірнику п'ять пісень до танцю, які в Буркуті записав від Франка К. Квітка.

Такий короткий зміст листів Лесі Українки до Івана Франка. Ці листи мають велике значення для вивчення життя й творчості обох видатних поетів, для з'ясування їх дружніх відносин і їх спільної праці на літературному і громадському полі.

З цих листів Лесі Українки бачимо, що Франко і Леся Українка відзначалися і своїм блискучим поетичним талантом і своєю відданістю громадсько-політичній діяльності, і своєю високою культурою, і своїми спільними поглядами на завдання поета, і непереможною вірою в національне, політичне і соціальне визволення українського народу. Леся Українка і Іван Франко змагалися до здобуття вершин мистецької творчості європейського рівня. Вони збагатили українську літературу мистецькими перекладами видатних творів світового письменства, показали зразки блискучого використання світових сюжетів, вивели українську літературу на широкий шлях світової літератури.

ДРАГОМАНОВ НА ПАРИЗЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ КОНГРЕСІ 1878

Роман Сольчаник

Емським указом 18(30) травня 1876 року царське самодержавство заборонило впровадження в межі імперії книжок і брошур українською мовою, заборонило теж — за винятком історичних документів та художніх творів — друк і видання українських оригінальних праць, перекладів, сценічних вистав, текстів до музичних нот; припинило видавання газети *Київский телеграф*. Рівночасно розв'язано київський відділ Російського Географічного Товариства.

Поза колами української інтелігенції, в Росії, а тим більше в Західній Європі цей смертельний вирок українству був мало кому відомий, бо указ видано таємним бюрократичним порядком. Правда, незабаром після виїзду за кордон Драгоманов помістив статтю-протест з приводу указу, включаючи його текст, у віденському щоденнику *Neue freie Presse*:¹ Рівночасно появилася його праця *По вопросу о малорусской литературе* (Відень, 1876), де докладно обговорено політику царизму супроти української літератури.

Але головною спробою Драгоманова винести українську справу на форум Європи була відома його брошура-доповідь, приготвлена для міжнародного літературного конгресу в Парижі 11-29 червня 1878 року п. н. *La Littérature oukrainienne proscrite par la gouvernement russe. Rapport présenté au Congrès Littéraire de Paris en 1878 par Michel Dragomanov* (Genève, 1878).

У численних публікаціях знаходимо твердження про те, що Драгоманов особисто виступив з цією доповіддю на згаданому

1. "Russische Nivellirungs-Politik", *Neue freie Presse*. 19 липня 1876, стор. 2-3. Приблизно в тому самому часі в щоденнику *Gazeta Narodowa i Prawdy* появилися матеріали про Емський указ [див. Роман Сольчаник, "Lex Jusephovicia 1876", *Сучасність*, 1976, ч. 5, стор. 46-53]. Мабуть, першу довідку в цій справі в російській еміграційній пресі опублікував Лавров п. н. "Новый документ о безобразиях русского правительства", *Вперед*, II, ч. 37 (15/3 липня, 1876), стор. 442.

конгресі.² Інші наполягають на тому, що хоч з різних причин він не встиг виголосити свою доповідь делегатам конгресу, то на одному з засідань віцепрезидент конгресу Турґенєв коротко виклав основні думки Драгоманова про переслідування української культури й мови в Росії.³ Цього погляду дотримувався також проф. Ілько Борщак, автор цікавої розвідки *Драгоманов у Франції* (Мюнхен, 1957).⁴ Користуючися споминами Драгоманова про Турґенєва, проф. Борщак ствердив, що "Турґенєву дійсно вдалося, хоч і коротко, оповісти конгресові про зміст драгоманівського протесту й додати від себе вислови жалю з приводу такої діяльності російського уряду" (ст. 30). В іншому місці — і за іншими даними — Борщак відзначає виступ Драгоманова "перед французькими масонами в справі Емського указу та українства взагалі. Цей виступ, як судити з архівів Grand Orient, мав місце в суботу 22 червня 1878 року ввечері, в залі Grand Orient de France на т. зв. "teppe blanche", тобто на зборах, на яких бувають присутні не тільки масони, а й люди, що до масонства не належать. Заля була виповнена вщерть. Драгоманов мав великий успіх перед добірною публікою. Це був перший в історії виступ українського вченого про українське питання перед масонським світом, що почав приходити до влади в Третій Республіці" (ст. 30).

Без відповідних джерел, у даному випадку архівів Grand Orient, не можливо тепер підтвердити діяльність Драгоманова серед французьких масонів. Однак на підставі протоколів літературного конгресу українська справа в Парижі 1878 року виявляється в трохи іншому світлі, ніж її представлено в усіх вищезгаданих публікаціях.

Поки перейдемо до цієї проблеми, варто зупинитися на спогадах Драгоманова про обставини своєї участі в літературному конгресі:

"На літературний конгрес я сунувся, частково 'не спитавши

2. Див. напр., Світозар Драгоманов, "Указ 1876 року перед судом європейських літераторів у Парижі", *Сучасник*, I, ч. 1 (січень-березень, 1948), стор. 143; М. Д. Бернштейн, *Українська літературна критика 50-70-их років XIX ст.* (Київ, 1959), стор. 200; Антін Верба, "Виступ М. Драгоманова на Паризькому літературному конгресі", *Наша культура* (Варшава), 1968, ч. 9, стор. 3; Р. П. Іванова, *Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України* (Київ, 1971), стор. 188.

3. Д. Заславський і І. Романченко *Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність* (Київ, 1964), стор. 98; Віталій Сарбей, "Криниця марксової думки", *Вітчизна*, 1969, ч. 9, стор. 178; І. І. Басс, "Поширення ідей марксизму-ленінізму на Україні в кінці XIX і початку XX ст." у зб. *Революційне оновлення літератури* (Київ, 1970), стор. 12.

4. Ця стаття вперше появилася в місячнику *Українська літературна газета* (Мюнхен), чч. 9-12 (вересень-грудень), 1957.

броду'. Прочитавши в газетах про те, що буде всесвітній літературний конгрес під патронатом таких осіб, як В. Гюґо й І. С. Тургенев, я вирішив скористатися цим випадком для протесту проти обурливого факту майже цілковитої заборони в Росії української літератури, і не сумнівався у співчутті членів конгресу. За кілька днів була імпровізована й надрукована моя брошура *La Littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe*. Перші готові її примірники були надіслані в супроводі відповідних листів до бюро конгресу і спеціально В. Гюґо і Тургеневу, — а потім я помчав до Парижу з скринькою, наповненою як примірниками цієї брошури моєї, так і російськими й українськими моїми виданнями".⁵

На швейцарсько-французькому кордоні Драгоманов попав у біду: скриньку з брошурами сконфіскували прикордонники для цензурного перегляду в міністерстві внутрішніх справ. Більше того — в Діжон, по дорозі до Парижу, він дізнався з газет, що конгрес уже розпочав свою роботу й що головна його мета виробити проект міжнародного закону для охорони авторських прав, а не культурні чи політичні справи. "Я відчув, — пише Драгоманов, — що мій протест не на руку конгресові. Але повернутися вже було пізно, і тому я вирішив випити до дна чашу, яку доля мені пошле, не журачись, якщо в ній виявиться кислуватенька мікстурка."⁶

Приїхавши на конгрес, Драгоманов прийшов до наступної умови з Тургеневим: після повернення брошур з міністерства Тургенев роздасть їх членам конгресу, а згодом обидва виберуть день, коли російський письменник виголосить доповідь про брошуру; Драгоманов скаже кілька слів і, зважаючи на обставини, буде запропонована резолюція. Проте виявилось, що повернення брошур з французького міністерства не така легка справа. Тому Драгоманов і Тургенев роздавали симпатичнішим членам конгресу ту невелику кількість примірників, яку Драгоманову пощастило вивезти з Женеви "начорно".

Один з найцікавіших моментів у спогадах Драгоманова — це його розмова з італійським делегатом Мавро-Макі (Mauro-Macchi). Для нас він важливий ще й тим, що звідси починається непорозуміння про вищезгаданий виступ Тургенева. Драгоманов згадує:

"Цей італієць, колишній гарібальдієць, один із віцепрезидентів конгресу, прочитав мою брошуру, перейнявся співчуттям

5. М. Драгоманов, "Воспоминания о знакомстве с И. С. Тургеневым", у зб. *Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Тургенева к Ал. Ив. Герцену. С объяснительными примечаниями М. Драгоманова* (Женева: Украинская типография, 1892), стор. 215.

6. Там же стор. 216.

до нашої української справи й усіма способами виявляв мені увагу та протегував мене, брав мене під час конгресових антрактів під руку й знайомив з видатними членами конгресу та оповідав їм по змозі зміст мого протесту. — "Тургенев говорив про вашу брошуру", — сказав мені Мавро-Макі. — "Як говорив? Адже ж ми умовилися, що доповідь буде, коли я зможу роздати брошуру членам конгресу!" — кажу я Мавро-Макі, якому історія моєї скриньки була відома. — "Так, говорив. Розповів її зміст та додав від себе жаль з приводу заходів російського уряду, але жадної резолюції не запропонував. Тоді я запропонував навести вашу брошуру в повних протоколах конгресу".⁷

Отже на сесії, де — згідно з інформацією Мавро-Макі — Тургенев передав зміст брошури й заявив своє становище щодо Емського указу, Драгоманова не було. Довідуємося точніше про цей епізод з протоколів конгресу. А він виглядає так:

"П. Голова [голова сесії, себто Тургенев — Р. С.]: Мушу сказати кілька слів про три брошури, які мені було вручено. Заголовок першої: *La Littérature oukraiennè*. Це дивна назва; автор, видатна особа, віддає перевагу цій назві, замість назви малоросійська література, яка значно більше відома. Він критикує, не без підстав, засоби нашого уряду щодо української літератури, яку [уряд] уважає, — неправильно, на мою думку, — зараженою сепаратизмом. Автор, п. Драгоманов, не вимагає, щоб ми вжили заходів, які нам не під силу. Він лише бажає, щоб його брошуру депонувати в архівах конгресу для того, щоб вона стала корисною в майбутньому. Я вважаю, що слід виконати його просьбу, і маю честь внести пропозицію, щоб брошура була депонована в архівах нашого конгресу.

Асамблея рішає депонувати брошуру в архівах конгресу.

П. Мавро-Макі: — Ця справа буде занотована в звіті сесії, а я вважаю, що цю малу брошуру треба включити як додаток до протоколів. (Одноголосні ознаки згоди)".⁸

Однак у протоколах конгресу брошури-повіді Драгоманова чомусь немає. Отже повного успіху не було. Все ж таки Драгоманову вдалося вирвати свою брошуру з міністерства й роздати її членам конгресу. Вкінці він згадує, що "я ще порівняно добре вийшов з не зовсім зручного становища".⁹

7. Там же, стор. 219.

8. *Congrès Littéraire International de Paris 1878. Présidence de Victor Hugo. Comptes rendus in extenso et documents* (Paris, 1879), стор. 161.

9. М. Драгоманов, *цит. праця*.

Брошура-доповідь Драгоманова не ввійшла до жадного видання вибраних творів автора. Вперше появилася вона в перекладі на українську мову — здійсненому, мабуть, Михайлом Павликом — у львівській *Правді*, 1878, чч. 18-23, п. н. "Література українська проскрибована рядом російським" Цього ж року Іван Франко видав її у Львові окремою брошурою в серії "Дрібна бібліотека", звідки після майже ста років передруковуємо її в цілості без жадних змін.

Література українська, проскрибована рядом російським

*Справозданє, представлене конгресови літературному
в Парижі 1878 р. М. Драгомановим**

(Переклад з французького)

Панове!

Межи питаннями, призначеними для оговорів конгресу, питанє, що дотикає стану, в яким находять ся тепер літерати всяких земель и оговори способів, яких би потрібно ужити до поліпшеня того стану, справедливо обняті програмою, предложеною для ваших обрад. Тому-то я позволю собі звернути вашу увагу на виїмковий стан, в який поставлено писателів одного цілого народу, представників одноі літератури, котра має сповнити своє післанництво в розвитку європейської цивілізації.

Я хочу говорити в одній важній галузі літератури славянської, хочу познакомити конгрес в Парижі з станом, який в Росії має література українська, руська або малоросійська, проскрибована, переслідувана рядом держави, одноі з найбільших в світі.

Члени конгресу ледви схотять віру дати тому, щоб ціла література була проскрибована в Європі та щоби той чин, нечуваний и неймовірний, счинився в половині XIX столітя.

Так ось на доказ офіціальний документ, циркуляр міністра справ внутренних царства російського, котрий в нікім не лишить ніяких сумнівів.

Государь Императоръ 18/30 минуваго мая Высочайше повелѣтъ соизволилъ:

1) Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго на то разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ за границею на малоросійскомъ нарѣччіи.

2) Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣччіи воспретить, за исключеніемъ лишь: а) историческихъ документовъ и памятниковъ и б) произведеній изящной словесности, но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности — не было допускаемо никакихъ отступленій отъ

*) La litterature oukrainienne proscrire par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrés littéraire de Paris (1878) par Michel Dragomanow. Genève, 1878.

общепріятого русскаго правописанія*) и чтобъ разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣннй рукописи въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати.

3) Воспретить также различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ нарѣччі а равно и печатаніе на таковомъ текста къ музыкальнимъ нотамъ.

*Начальникъ главного управленія
по дѣламъ печати:*

Григорьевъ, профессоръ университета.

Тее розпоряджіне заразійско виконано: в року 1876 ряд х р и с т и я н с ь к и й "святої" Росіі верг заказ на переклади мовою проскрибованою евангелій Матея, Марка, Луки и Ивана, напечатані у Відни. Що до діл українських, котрі загадувано видавати в Росіі, то ми могли би привести цілий список рукописей, котрих печатане зборонила цензура петербурська. Між инчими она заборонила видане Антольогіі українських поезій, котрі давно вже перед сим указом появились, дальше перекладів з поетів великоруських, таких як Лермонтов, Некрасов та инчі.

Після "Кіевлянина", дневника офіціального (1876 ч. 147), в Ківі, серци України, з руху духового и літературного третім місті в державі, число книг, издаваних по малоруськи, піднеслось перед тим указом до 23% всіх видань в тім місті. По розпоряджіню-ж там появились всього дві малозначні брошюри. Тим ряд безперечно хотів без ніякої утрати для себе дати доказ ніби-терпимости; хотів отже одурити публику, котра певне не могла прийняти без наріканя заборони цілої літератури.

Заки йти дальше, гадаю, що конче треба мені вповісти кілька слів про нарід український.

Именем Українці, Русини (Рутени) Малороссіяне або Русси-полуденні зовуть нарід славянський, замешкуючий край від горішної Тисси ид західним Карпатам в Угорщині, аж до жерел Дону в Росіі; від Німана в Росіі, аж до берегів Чорного Моря. Тая область, більша ніж Франція, забирає 13.500 миль географічних квадратних.

Після статистичних даних з жерел офіціальных людність українська сягає в Росіі до 14 и пів міліона, в Австро-Угорщині до 3 міліонів, з котрих в Галичині 2,312.000, в Буковині до 200.000, в Угорщині до 520.000 — що разом чинить 17,500.000 Українців.

Земля, замешкана тим народом, одна з найурожайніших в цілій східній Европі. Нарід сам один з найліпше вивінованих межи народами славянськими. Всі дослідувачі згідно потверджують

*) То їак, якби не допускав издавати твори, писані по провансальськи не инакшою, як тільки французькою правописею.

теє, що ми вивідаємо, — всі они признають українському народови и его мові очевидну и виразну самостійність.

В протягу оговорів, котрі би повстали над сим предметом, запитувано би тільки, чи тая самостійність була би того рода, що ставить нарід український до ряду народу окремого, вяжучого ся з родом славянським, як, приміром, народність скандинавська вяжить ся з родом германським; чи знов она не творить радше галузи, вяжучи ся з Руссами-Москалями в такий спосіб, як Флямандці з Німцями.

Більшість поважних язикознавців з усіх країв славянських, не виймаючи й Руссів-Москалів, висказались за першою гадкою. Так гадають: Міклошіч, автор порівнюючої граматики язиків славянських, Москаль Л а в р о в с ь к и й и багато инчих. Д а л ь уважав, що не потребує згадувати в своїм "Обяснюючим Словари великоруського язика" слів м а л о р у с ь к и х , а був би то без сумніву вчинив, якби уважав малоруську мову як просте людове наріче (patois) язика московського.

Московський язикознавець, д. Б у с л а є в , спостерігає, що "наріче малоруське ріжнить ся від великоруського независимостю своїх форм етимологічних в деклінациях та конюгациях, форм давніших від форм в нарічю великоруським". (*Ист. хрест. русск. языка.*)

Німецький поет Боденштедт, глибокий знатник літератури руської, перекладчик Пушкіна, Лермонтова и народних пісень українських*), повідає, що "язик малоруський найгармонійший зі всіх язиків славянських и має велику гнучкість музикальну"

"Язык Украинців, котрі мешкають в самій середині славянського міра, каже д. Л у к і ч **), зближуєть ся найбільше до великоруського, але він зрозумілий всім Славянам. То язык гармонійний, приемний и тим відличаєсь в родині язиків славянських, що найлегше придасть ся під музику."

Самостійність язика, яким говорять на Україні, находить свій неперечний доказ в отсім. Щоби дати порозуміти твори українські Россіянам, треба їх перекладати на російське. Так и д. Г е р б е л ь , видавник Антології поезий російських и славянських, подає пісні українські в переводі московським. Славний Тургенєв дав пізнати народні оповіданя М а р к а В о в ч к а , описуючого звичаї України, переклавши їх на великоросійське. Б а й не могло бути инакше, бо публика російська, котра знає тільки офіціальний и літературний російський язык,

*) Die poetische Ukraine. 1845.

**) Slavische Blatter. I. 6. 294.

вийшовший головно з нарічя московського, не розуміє языка українського.

З другого знов боку Мало-россияне не розуміють языка офіційного державного, а звідси теє виходить, що їх наука и духовий розвиток тепер цілком спинені та пригнетені заборонаю їх язика и літератури. Указ, котрий ми висше подали, ударив смертельно цивілізацию цілого народу, 14,500.000 Українців.

Можна вповісти на перед, що нарід, замешкуючий окремиий край, котрий переховав в такім ступени самостійність свого язика и народности, мусів мати исторію рівно самостійну.

Від давна вже нарід український не має своєї народної независимости, але его довга исторія не менче славна. В XIV. и XV. віках Українці були підвержені під пановане політичне Польщі. Від XVII. в. они під панованем Москви. Исторія України втоплена в исторії тих двох запановуючих держав. Тому-то она и дуже мало знана широкому світови.

Період перед XIII. столітем показує нам федерацию вільних міст руських, передовсім міст полуденної Русі, котрі угрупувались довкола Києва. Той період исторії української звичайно конфіскують историки для держави царів, коли тимчасом держава царська виходить простійше з князівства московського, богато новійшого, бо оно зачинаєсь доперва від 1328 р. Впрочім институції московські, деспотичні и аристократичні, розвиті під вплианем Татарів, не мають майже нічого спільного з институціями вільних князівств Русі як полуденної, так и північної від XI. до XIII. столітя. Треба зазначити навіть, що исторія Київщини, старої вяжеть ся прямо з Україною козацькою, як місцем подій и родом діяців, так и своїми институціями республіканськими.

В IX. и X. стол. ери христ. писателі Византийці и Араби находять в теперішній Україні на берегах Дніпра и Дністра, на берегах Чорного и Азовського Моря нарід, котрий називаєть ся Р у с а м и . Він посідав вже в тій добі богато міст з населенем хліборобним а тільки менчість творила верству на пів торгону на пів воєнну. Начальники вільних відрядів, д р у ж и н (приятелів, товаришів) війскових, князі того народу, виходили одні більше, другі менче з вибору.

Від X. стол. династія князів Київщини, тої Русі par excellence, зачинає панувати над племенами на полудне, ба й на північ и схід Києва. Християнство приняте Володиміром (988) скріпило династію и зміцніло вязи федеративні, що вязали в одно ріжні члени, розстрілені що раз більше в численні князівства руські.

Власть князя була ще обмежена ві чем *), народними сходинами, и присмирювана Радою д р у ж и н и .

*) Від слова вѣщати говорити.

Такий порядок зіставався непорушний аж до знаходу Татарів. Князівства уклали ся поволи в групи, відповідаючі тром народностям руським: група К и і в о - г а л и ц ь к а обнимала область народу українського; група П о л о ц к а область Б і л о і Р у с и ; група Р я з а н я - В л а д и м і р а з Н о в г о р о д о м , котрого незалежність виразніша аніж инчих міст, увійшла в наряд велико-руський або московський, змішавшись з ріжними фінськими племенами.

Находи Татарів случились в 1238 до 1240 р. Власть найвища над ордами грабіжними була в руках Ханів, котрі потребували посередників між собою а народами підбитими. Тому підтримували они всюда привилегії князів противуправ і ч а а знов рівночасно прерогативи великих князів противу прав князівських и міст, котрі тяготіли, що так сказати, доокіл центрів.

И длятого-то Татари піддержували князів В л а д и м і р а (над Клязмою). Пізнійше князі М о с к в и особливо мали ласку у Ханів. Князі з групи К и і в о - г а л и ц ь к о і , котрі не так легко хотіли підверечись воли страшного наїздника, часто падали під ударами его гніву.

Від того часу Русь північно-східна стала зватись Великою-Русею а землі полуденні названо Малою-Русею.

Князівств докола Полоцка не засягнув грабіжник и, може бути, длятого они дістали назву Б і л а - Р у с ь . То була одинока Русь вільна в тій добі. Помалу она получилась з Литвою и піддалась єі князям, від давна звязаним з князями Полоцка.

Ослаблена війною з Татарами, Мала-Русь побачила, що єі область звужуєть ся що раз більше, а надто ще, як вигасла династія в Галичи. Десь в половині XIV. в. Польща запанувала над Галичиною. В тім самім часі Молдавія запанувала над Буковиною и частю Поділя. Прочі Українці підпали під владу князів литовсько-білоруських з династії Гедиміна. Тії князі заняли й Київ и прийняли титул Великих князів Литви и Руси.

Єдність народня України тогди майже знов привертаєсь, та вже не в формі федеративній; она сталась феодальною. Та край лишень тільки схіснував, що освободив ся від Татарів на цілу сотку літ перед Русею московською, та що розтягнув ся наново аж до берегів Чорного Моря, котрі утратив був вже в X. століттю через набіги варварів, предвістників татарських орд Батия-Хана.

При кінці XV. стол. знову варвари, теперки Турки, нападають край. Русь литовська виперта з побережей морських; всі міста и села полуденні зруйновані.

В тім то часі ціла полуденна часть Литви дістала вже стале имя України (на границях). Найвоівнійші пани-феодалы, найвідважнійші риболовы и пастухы, вільні козаки — тільки они можуть не побоятись жити в тім краю, не страхатись тільки

небезпеч, що стрічали при своїх виправах воєнних и торгових до бережій морських та нерічин богатих рибами, бобрами и писами.

Конечність боротьби без віддиху та милосердя против Турків підтримує організацію феодальну в краю. Литва и Мала Русь приведені силоміцю до получения з Польщою. Аристократия тих трох земель утвердила тую унію в Люблині 1569 р. Коли династия Гедиміна вигасла, Польща бере перевагу в унії и центр житя політичного переносить ся у Варшаву. Україна стає що-раз більше землею пограничною, она перероблюєсь в г р а н и ц і держави польської. Аристократия руська польщить ся аж так, що приймає католицтво. Навіть високе духовенство, получене з аристократією вязями родинними, піддає церкву київську під зверхність Папи (Унія в Берестю, 1595).

Суперництво між старою аристократією, признаваною державою, а елементом воєнно-демократичним козаків, добиваючих ся рівних прав зі шляхтою; суперництво між аристократією а масою хліборобів, котрих зводжувано що-раз більше до стану невольників; унія в Берестю — то причини того ряду бунтів, котрі заповнюють цілу исторію України від кінця XVI. аж до половини XVII. стол.

Громада федеративна козаків на Дніпрі, С і ч а запорожська*), стала, розумієть ся, на переді цілої армії гнетених и збунтованих.

Які були наслідки тої боротьби? Козакам українським удало ся визволити майже всю свою землю від елементу польського и католицького. Они увійшли свобідно "в унію", поставились "під протекцію держави московської." Після угоди, заключеної з Москвою 1654 р., Богдан Хмельницький, той гетьман революційний "войска запорожського и цілої малоросійської України", думав на завсігди обезпечити цілість и самоуправу своїй землі, запевнити всі вольности, дорогі козакам.

Марні надії! Необавки, через угоду Андрусівську (1667), Україну поділено між Польщу и Москву. Головна жила области, сам Дніпро, мав від теперки бути границею між двома пайками України, так немилосердно розірваними. Часть полуденну віддано Турції и тая часть мала після окремої застороги в угоді, як "вічна пустиня", відділювати посідання трох держав. Земля, засуджена дипломатами на пустиню, була именно Київщина, земля плодородна у всіх часах и нинька одна з найгустше заселених в Россії. То був удар найпогубнійший, як на цілину, так и на независимість України.

*) Твердиня палісадована за порогами (cataractes) Дніпра, — передна сторожа колонізації козацької, заснована в середині XVI. столітя.

Через якийсь час автономія козацька держить ся в "Гетьманщині" (на лівім березу Дніпра) и в "вольних землях злученого войска запорожського".

Від Петра Великого царям удалось знести и ті послідки вільностей козацьких. В 1765 р. земля Гетьманів взята під владу царську. В 1775 р. навіть Січа запорожська знищена на розказ цариці Катерини II.

В такій мірі, як самоуправа політична України никла перед централізацією царською, маси народні падали чим-раз більше під ярмо аристократів. Старшини, ті давні начальники, вибрані козаками, винесені на шляхтичів московських. Відтак Петербург посилає цілий легіон властителів (помещиків), и віддає їм на вихиснуванє з добре роздуманим вирахунком нарід и родючі землі давного козацького краю.

Січу запорожську стрітила така сама доля: она стала добичею двораків "великої Императриці", она згинула цілком під офіційальним переименованєм на Ново-Россію, як то сподобалось Потемкінам Січу запорожську перезвати.

Петро Великий, Катерина II. и єї син Павло I., завдали найнебезпечнійші и найсмертельнійші удари тому нещасливому краєви.

Україна східня, на лівім березі, паде ще раз під ярмо чужої аристократії; властителі родимі відлучують ся и відсувають ся що-раз більше від народу. Колись они робились Поляками а тепер повертають ся в Москалів.

Маси сільські з правого берега Дніпра дальше були під панованєм польських магнатів. Міста на ново заселені жидами пішли на дерунство лихварів жидівських.

При кінци XVII. и на початку XVIII. стол. всьо, що лишилось з козацтва, не покидає протестувати. Всьо ворохобить ся против тому поганому теперішньому станови и стає під хоругву Палія, того величного ироя народних переказів.

Через ціле XVIII. стол. хлібороби, підпомагані відважними вояками-січовиками и "Гайдамаками" (розбишаками), не лишають ні одної нагоди до бунту и показують страшну месть на фанатиках конфедератах барських, на поляках дідичах та на лихварях-жидах, котрі мусіли хоронитись до Уманя 1768 року.

Цариця Катерина II. подала протекційну руку аристократії польській, щоб її спасти від "нового Хмельницького".

Збунтовані хлопи и гайдамаки, ошукані обітницями царського генерала, російського правовірного, були вислані на Сибір або віддані на муки и ласку панів католицьких польських, а ті їх катували та мордували.

Алеж и на Польщу аристократичну прийшла черга, и она впала

під ударом тої самої "протекційної руки". Незабавом Катерина II бере участь в поділі королівства Понятовського. Майже цілу правобережну Україну взяла Россия, одна тільки Галичина впала під пановане австрійське (1773).

Власть політична, яку Польща виконувала на Україні правобережній, зістала зломана; та відносини соціальні, котрі она постановила, лишились такі самі, ба ще й до того часу истнують.

В тій самій порі прилучена до цісарства автрійського Буковина, котрої північну часть замешкують самі Українці а котра, здобута в XIV. стол. Молдавією, підпала була разом з нею в XVI. стол. під ярмо турецьке. Цісарі завели в тій части України свою німецьку адміністрацію. Треба ще згадати, що Україна, положена на сході Карпатів, вже в X. стол. була під Уграми, котрі тепер представляють краєву аристократію.

Збираючи в купу всі ті факти, видко, що исторія України характеризуєсь змаганнями народу до институцій републиканських и демократичних. Але приймаючи удар за ударом, она все назад паде під пановане монархій и аристократій чужих. Що народови тому не вдало ся досягнути и здійснити свого идеалу, то се сталось задля положеня географічного краю, котрий раз, був на дорозі, куда переходили кочові азійські народи, а друге, мусів бути в тім самім часі предметом лакомих жадоб великих держав східної Европи.

Така головна причина всіх неудач політичних України.

Україна тепер поділена між Австро-Угорщиною и Россією Она підвержена богато чужородним аристократіям. Але єї маси народні заховують традицію своєї єдности народної и вздыхають все за своєю незалежністю соціальною, сли вже не політичною.

Народність русько-українська представляє в истнуючій хвили цікаве и рідке зъявище. Єї людність складаєсь з найменше 17 миліонів хліборобів, до котрих прилучує ся ще мале число учених, сумлінних патріотів и народолюбців. Той стан дає особливий характер літературі, тепер забороненій рядом російським.

Найбільший скарб літературний України в її народній устній поезії. На ню складають ся переклади, пісні, оповіданя, приповідки, переховувані в памяти селян. Ту нарід український не стоїть низше жадного народу в Европі; єго поезія лірична одна з найзнаменитших, як з настрою так и многоти утворів. Поезія епічна України а перед усім єї поезія исторична не найде суперників, хіба в літературах сербській, испанській та новогрецькій.

Від дружин аж до найновіших пригод, таких як революція угорської шляхти (1848), революція шляхти польської (1863), знесене панщини в Галичині (1848), визволене крестян в Россі

(1861), всі тіі головні хвилі історії краю відбивають ся в поезії українській.*

От як думає про поезію народню України німецький поет Б о д е н ш т е д т . "В ні котрім краю, каже він, дерево народної поезії не видало плодів так добрих; нігде дух народу не чує ся в цілій своїй ясности живій, як в піснях народу українського. Зрушуюча туга, сполучена з чуттями дійсно людськими, заповнює пісню, котру співає козак, в своїм краю вигнанець! Єго пісні любовні знаменують чуткість, котрій товаришить мужеська сила. Они визначають ся як делікатністю так и чистотою. Мусить ся признати, що той, хто може співати такі пісні и в них любоватись, не може находити ся на низькім ступени розвитку духового. Про оригінальність ідей, пісні народні України, що до форми, різнять ся мало від творів ліричних країв західно європейських. Ту видко панованє жінки и, в загалі, історія України характеризує ся многими знаменами, належачими до лицарського світа з середного віку."

Не менче займаючою здаєть ся нам гадка д. Буслаєва, професора московського, про нашу поезію епічну.

"Поезія малоруська наді все богата в пісні історичні або д у м и , котрі припадають на XVI и XVII століте. Они з поколінь в покоління переховують память боротьби козаків против Турків, Татарів и Поляків. Они оспівують діла лицарські козаків лицарів и їх гетьманів.** Під тим зглядом поезія українська являєть ся головним доповненєм поезії великоруської, багато убожшої в перекази історичні. Д у м а у к р а ї н с ь к а дає нам понятє о високім ступени, якого могла достигнути фантазія народу, розвитку и піднесеного своїм історичним житєм." (То значить свободою, котру видерли давно Великій Руси князі московські!)

Проф. А. Рамбо, в своїй "Russie epique" дав пізнати французькому світови деякі епічні и історичні поеми, співані

*) Не рахуючи давних збірників, ми задержимось хвильку над виданнями тільки з послідних 20 літ. Вистане згадати про чотири величезні томи пісень, зібраних на Україні австро-угорській, и упорядкованих професором Головацьким; три томи пісень з України подніпрянської, видані д. Чубинським; один том Рудченка, котрий між инчим видав два томи народних оповідань; навпослі один том оповідань и переказів, виданий Драгомановим. Пісні історичні видавали и обьянювали дд. Максимович, Костомарів, Куліш, Антонович и Драгоманов. Всі ті видання творять разом цілину 10.000 сторін.

**) Професор московський не згадує про пісні, котрі оплакують зруйнованє Січи, загарбанє єї земель "генералами московськими" и закріпощене селян як Россією так и Польщою, котрі пісня народня порівнює з "чорними хмарами".

селянами українськими. Що до повістей прозаїчних, то ось що о них думає той самий автор:

"З тих повістей и простих оповідань, повідає д. Рамбо, ліпше ще, як зі співів епічних, можна собі представити характер малоруський, того духа, раз веселого и злосливого, як повість о попi и попади, то знов понурого, як історія о умерци, страстного для виборюваня справедливости и свободи від панів, привязаного до давних забобонів, як до памяти о давних богатирях, духа, що пускає в розгін свою уяву, запалюєть ся охотно висліджувати Ж а р - п т и ц ю або П р е к р а с н у Н а с т а с ю , що відбиває в своїй нескінченій ріжнородности фантазію задумчиву Німеччини, дотепну живість народів полуденних, меланхолію гумористичну Велико Русів и про то всьо, задержує свою власну оригінальність. Дійстно, Мала Русь ріжнить ся и від Россії и Німеччини, и Угрів и полуденних Славян, зазичуєсь у всіх и віддає по свому всьо то, що зазичить." (*Revue Politique et Littéraire*. "La Petite Russie. Traditions, récits, oeuvres d'art populaires.")

Историк "літератур славянських" д. Talvi и критик "Athenaeum" и "Saturday Review" виповідаєсь майже тими самими словами. (*Athenaeum*, 1875, N. 2444; *Saturday Review*, 1875. June 5.)

Розглянувшись в авторах славянських, можна би зібрати цілий том подібних цитатів. Щоб кінчати, ми дамо ще слово д. Белінському, писателеви московському, славному закладчикови поважної літературної критики в Россії.

В своїй розвідці о "Слові о полку Игоря" Белінский говорить тими словами:

"Слово о полку Игоря показує в спосіб добре виразний своє полуденне походжене. Приємні форми его язика пригадують теперішне нариче Малої Руси. Але що найбільше промовляє в хосен українського походженя Слова, то спосіб житя-бутя народу, котрий там описуєть ся. Є щось солодкого, честного и людського в поспільних відносінах діячів в поемі. Всьо каже вам думати про Русь полуденну, де находить ся дійстность так людського и так благородного в житю родиннім, де відносини полів опирають ся на привязаню, де жінка має свої права. То дійстне противенство того, що дієть ся в північній Россії. Відносини родинні ту відзначають ся грубостью; жінка зведена до стану домашного звіряти; любви нема в подружю. Порівняйте спосіб житя селян Мало-Россиян з способом житя міщан, купців, а по части и других верств Московщини, а ви пересвідчите ся, як ми, що Слово о полку Игоря полуденного походженя.

"Барви поезіи и складу, прикмета лицарської відваги, яку там добачуємо, всьо зближує Слово о полку Игоря до пісень козацьких Мало-Россії... Мало-Россия творила організм

політичний, де кождий жив житєм громадським (de la vie commune) в ній розвивавсь як на вольнім воздуху. Одиниці дуже добре знали справи своєї вітчизни и брали їх до серця. Поезія народна України відбивала вірно жите історичне краю. Кілько то поезії в тій поезії! (*Былинскій, Собр. Соч. IV, 89, 236 -*)

Поезія народня такої стійности, мусіла видати без сумніву літературу знамениту; колиж стало ся инакше, то пішло з обставин політичних, котрі не давали Україні уладити собі організацію народну вільну и независиму. Однакож, при всіх історичних перешкодах, література українська дала нам багато многоважних памятників.

Література в східній Європі родить ся з появленем християнства, а оно було введене до Києва аж при кінці X. віку. Письмо святе, давно уперед переведене на мову болгарську, впровадили проповідники. Перша книга, знана в Києві, була написана в язиці народови чужім, хоть посвяченім з тим, яким він говорив. Той язик церковний стояв на заваді уживаню народної бесіди в літературі. Тимчасом від XI. стол. в Києві, а відтак и в инчих землях, передовсім у Владимирі на Волини, в Галичи, Чернигові появляють ся Л і т о п и с и . Слова и форми народного язика починають проглядати крізь язик церковний; релігійна догматична повість часто перервана оповіданнями воїнними, бесідами, розмовами, народними оповіданнями, приповідками, згрященем повістей епічних, навіть стихами. Така передовсім волинсько-галицька літопись; она свідчить о якім такім знатю клясичнім. Видко, що автор знав Гомера.

Московський професор д. С о л о в е в висловлює таку гадку о літописах української Руси: "Оповідане полуденного літописця ріжнить ся від новгородської літописи богатством дрібниць, мальовничим складом, живостою, артистичним характером, можна навіть вповісти. Волинська літопись визначуєсь над всі поетичною формою. В ній мусить ся видіти вплив полуденної природи, вдачу полуденного народу. А звернувшись до літописця з Суздалья (першого осередка країни, котра пізнійше сталась Московщиною), то він сухий, и не може заглядити тої хиби силою народної бесіди новгородської; він розволікає, а не має характеру артистичного, властивого літературі полуденній.*) Дух філософічний літописей показує такі самі ріжниці. В північних літописах (Суздальська, Владимирська, Московська) видко відпечатку релігійного містицизму, тимчасом в літописах Київських и Галицьких являєсь живий дух народний. Літописи полуденні стають багато частійше в обороні справ народних а ніж князівських.

*) Історія Росції. Т. III. 151.

Ті літописи, різні твори літератури релігійної и моралістів з XI — XII віків, нарешті Слово о полку Игоря*) бувають загально уважані як безпосередні попередники історії и літератури держави царської, Карамзінів, Пушкінних и інших. В тім добачне вплине ідей рядового централізму на наукові висліди. Но тому коло п'ятнадцять літ проф. Буслаєв доказав нестійність всіх понять унітаричних історії літератури старої Русі.

Була б отже логіка, шукати початку велико-руської літератури в містах північної Росії, колись свобідних, а передовсім в літературі республік Новгороду и Пскова. Що до Літописи Нестора, Слова о Полку Игоря итд. итд., ті твори були безпосередно плодами місцевого життя міст старої України. Ті твори чинять отже початок української літератури и мали тільки посередне вплине на північну Росію.

Характер літописей полуденної Русі, теє, що ми знаємо про істнованє шкіл в Києві и на Волині, якийсь ступень образованя князівського, бо ж деякі князі знали більше заграничних язиків, навіть латину и греку, їх бібліотека, їх часті взаємини з чужоземцями, — всьо то дає нам право вповісти, що Русь тогдішня, передовсім Русь полуденна не стояла в нічім в роботах культурних по заду країв західно-європейських. Та Русь не мала нічого спільного з Московщиною з XV. и XVI. віків, після котрої звичайно судить ся всіх інших Русів.

Не знаючі історії Московщини, не могли б собі навіть справедливо представити ходу цивілізації на сході Європи. Аж до XVIII. ст. Москва була дійсно майже в варварськїм стані; наука там завелась аж около доби Петра Великого, під прямим впливом ряду. А хибно було би думати, що так само було у всіх Русях, а надівсе в західній и полуденній Русі.

Розвитку цивілізації в Білій Русі и Україні не перервали напади татарські ані цивілізацію не накидали власти; товариство цивілізувало ся само з себе, з своговласного почину.

Татари найшли в Москві цивілізацію ледва в зароді, и Москва двигала їх ярмо довше ціле століте ніж інші Русі. Коли, за протекцією Ханів, вона почала вершити над рештою князівствами північними, Москва розвалила республіки Новгороду и Пскова, пригнітаючи тим самим ударом культуру велико-руську з XV в.**)

*) Є французький переклад тої поеми. Гл. критику д. Рамбо "La Russie érique".

**) Є добірна праця д. Бусаєва, котрою той моск. проф., опираючись на творах вел.-р.-літер. з XIV. и XV. вв., дуже ясно показує "варварство и противнародно політику Москви и справедливу ненависть всіх старих великоруських міст, Новгороду, Пскова, Твери, итд. против того полутатарського станиця."

Цілком инакше діялось на Україні и наслідки були також цілком инакші. Збурене Київа мусіло, розуміється, зробити коротку застою в поступі цивілізації української; але традиції давньої цивілізації були надто сильні, щоби могли загинути. Від XV стол. поступ літературний починає різко показуватись як в Україні так и в Білій Русі. Той поступ ставав ся що-раз більше значний, передовсім по організації в тім краю (в XVI. стол.) магістратів и цехів ремісничих, подібних до цехів в Німеччині и инчих краях європейських.

Міста Львів, Луцк, Острог, Київ показують в XVI. ст. всі признаки "Відродін" європейських; думки реформації там заходять за пропагандистами Кальвінізму и Социніанізму. Між членами корпорацій міщанських подибують ся люде, знаючі латину и греку: шляхта видає "опікунів науки". З одного боку творять ся релігійні б р а т с т в а , а з другого боку повстають школи и друкарні. Друкуються книги церковні а побіч них спотерігаються в XVI. ст. переклади "Біблії" на язык зовсім народний*).

Підручники славяно-руської граматики и исторії лагодяться для шкіл. Ученики укладають стихи, дають представлення містерий, помішані з комичними інтермеццями, — зароди, котрі більшають до правдивих штук театральних.

Рух літературний приймає розміри правдиво поважні.

Європа присилає нам багато новель, легенд, байок; вони перекладаються и захланно читаються.

Боротьба против унії католицької (1595) та бунти козацькі додають літературі ще більше життя и страсти. Споры релігійні, не обмежаючи ся виключно на питання, котрі тільки релігії дотикають, переходять и до питань політичних, народних и суспільних, питань сучасних.

Стихотворство політичного и соціального характеру и устна поезія к о б з а р і в (народні рапсоди) оспівують побіди козаків. Релігійна драма перетворює ся під впливом подій, и наслідок з'являє драмою чисто політичною, котрої головний діяч Богдан Хмельницький. Літописи и Памятники козацькі долучуються до тої цілої нової літератури. Сполученими змаганнями ремісників, попів и козаків б р а т с ь к а київська школа перетворюється в Академію, а доокіл неї групуються другорядні школи по різних містах. 1658 р. заключено угоду с Польщею, щоби заложити в Україні два вільні універзитети и запоручити свободу науки, друку, гимназій, колльегий...

*) Євангеліє, зладжене в Пересопниці (1556 — 1561) подає цікавий примір таких проб.

інституцій, котрі з тяжка відповідають поняттю, яке публіка європейська звикла мати о козаках.

В XVII стол. Україна сталась зрищем безконечних війн, котрі вела Московщина, Польща и Турція. В подібних обставинах проекти з 1658 р. не могли, розуміється, виконатись. А прецінь вже истнувавші школи не повпадали. Ба що навіть, вони розвивалися.

Діти козаків, ремісників и попів ишли на науку в школи західної Європи давно уперед того, нім Петро Вел. взяв гадку висилати тудя москалів.

В січі запорожській були козаки, вміючі по латинськи. Вони пускалися в дороги за границю и знали надівсе Венецію, навіть Францію и Голяндию.

Московщина, кинена в рух духовий при кінци XVII ст. найбільше через Петра Великого, дістала своїх перших вчителів зі шкіл українських. Цар-Реформатор обложився ученими з Руси полуденної и аж до 1754 р. в его державі не було єпископа московського роду*).

Коли учені з Руси полуденної покидали тим чином свою землю, їх література мусіла, розуміеть ся, клонитися до упадку. Централізація держави, котрої Україна тогди починає бути частию, добила в XVIII. стол. всі місцеві інституції и то спровадило насильне винародовлене самої полуденної Руси.

Ми виділи, як Україна стратила автономію в XVII. стол; в тій самій добі царський ряд наказав перевести на московське права Українські. При кінци того століття ряд заборонив народного язика у висших школах а на початку XIX. стол. з настановленем в Петербурзі міністерства публичної освіти, язик малоруський вигнано навіть з початкових шкіл.

Взявши під свій заряд краєві справи, ряд майже не дбав за них. Проекту послідного гетьмана малоруського, Разумовського, котрий в 1760 р. гадав заложити універзитет на Україні, не виконано. Універзитет в Харкові заложений аж 1804., в Києві аж 1833., в Одесі 1865. а тимчасом в московській Руси ряд заложив універзитет в Москві 1755, в Петербурзі 1819. а в Казани 1804 р.

*) Поминімо цитати бібліографічні, котрих би було дуже багато. Зазначімо тільки, що дві третини писем, котрі офіційні історії літератури перед Петром Великим приписують Росії, належить до літератури української. Половину того всего, що понаписувано за царствования Петра Великого в новім язичі, зближаючим ся до говору московського, уложили Українці поселивші ся в Московщині.

Зазначімо відтак, що багато літературних діл Мало-руських знищили католики в XVII и XVIII ст., та що багато літописей козацьких поминено мовчки офіційною історією руської літератури.

От такі то причини упадку освіти и літератури на Україні та винародовлення висших краєвих верств.

Однако, під впливом ідей реалізму, демократизму и націоналізму ХІХ. в. Україна почала свою літературну віднову. Боязка и дилетантна в перших своїх поступках українська література приймає знов наконєць свій характер и то разом політичний и соціальний.

Котляревський, Гоголь-батько, Гулак-Артемовський, Квітка и другі сотворюють в перших трох десятках нашого столітя нову поезію, нову літературу, новий театр, а то в мові малоруській народній, зрозумілій найпоследньому селянинові*).

В тій самій добі, Ходаковський, Цертелєв, Максимович, Срезневський, Лукашевич, Бодяньський и инчі зачинають видавати збірники народної устної літератури и тим чином знов повертають честь студиям язика народу українського.

Короткі на черки історії української, з котрих перші виданя появились при кінці ХVІІІ. стол., стають точкою виходу роботам історика Бантиша-Каменського, котрий, около 1826 р., показав світови свою історію України, написану, правда, в офіційальнім державнім язичі. По 1840 р. професор Бодяньський зачав оригінальне видавництво козацьких літописей.

Від 1836 р. той рух літературний дає вже видимі наслідки. Стало видко, що у професорів и учених харківських будиться думка конєчної народної віднови України, як не політичної то найменче літературної.

Професори Метлинський и Костомарів, найголовніші представники того руху. Оба вони вишукували и громадили памятники народної літератури та ладили оригінальні поезії и переклади клясичних західних поезій на малоруську мову. Костомарів до того написав дві драми історичні.

Сатири на висші верстви в краю, котрі відчужувалися простого народного житя; сатири на салдатів, державних урядників, на Москалів; пісеньки, де малюється наївна любов селянина, посвященє люду, чутя релігійні, терпіня сирит и робітників; — такі були в загалі предмети, котрі найрадше писателі и поети малоруські обрабляли. Тепер долучуються ще до того згадки про

*) Література українська робила сильне навіть вплине на літературу московську як реакція против псевдо-клясицизмови московському та против цілій царсько-двірської літературі. Пізнійше, она була підставою тому великому реформаторови російської літератури, Г о г о л є в и - с и н о в и , котрий, хоть малороссіянин, писав в язичі московськїм. Малоруські повісти писані тим дуже талантливим чоловіком були першим оказом роману з народних звичаїв и заснували р е а л ь н у школу в Росії.

рицарство удальство давних козаків, про страчену свободу та про боротьби против... Турків и Поляків.

При кінци третого десятка сего столітя, всі ті думки, всі ті предмети розвив *Ш е в ч е н к о*, найбільший поет України*).

Тарас Шевченко (1809-1861) син люду, в цілім значіню того слова. Більше, як хто, він заслугує на титул народного поета. Він уродивсь невольником діди́ча з київської губернії. Сирота по батьку и матери від дитинячих літ витерпів багато мук по вандрівках, на котрі пустився, щоби виобразуватись и научитись малярства. Будущий поет мусів перебути всі лиха. Він був послугачом одного богача-діди́ча, котрий якось раз постановив вислати го до Петербурга, надіючись, що "послугач" зможе му своїм талантом приносити значні доходи.

Прибувши до Петербурга, Шевченко познакомився зі своїми земляками, учениками Академії штук красних, був представлений славному малярюви, Брюловови, котрий, с помощью поета Жуковського, подав Шевченкови спосіб "*в и к у п и т и с я*" з неволі за суму 2.500 рублів.

Зараз опісля Шевченко, укінчивши науки в Академії, видає 1840 р. перший том поезій українських під наголовком "Кобзар."

В его "*П р и ч и н н і й*", "*Т о п о л і*" описується нещаслива а ревна любов молоді дівчини; его "*К а т е р и н а*" будить лють в читаючим, розказуючи ему, як офіцер московський допче ногами посвячену любов дівчини-українки; его "*Н а й м и ч к а*" апотеозує посвячене матери, котра мусить підкинути свого сина, але ціле жите служить за найми́чку в тій родині, котра єі сина підняла; его "*П е р е б е н д я*" говорить нам о нещастях, які творить для людей недостача братства; "*Г е т ь м а н Г а м а л і я*" розказує нам боротьби Козаків с Турками, котрі забирали Українців та заневолювали; "*Г е т ь м а н о в а Т а р а с о в а н і ч*", "*Г а й д а м а к и*" розповідають боротьбу, піддержвану селянами против своїх утисників, Поляків; наконець йде ціла маса поезій ліричних, з котрих кожда, то сльоза сточена на звалищах рідної землі української, покиненої на деспотизм панів як своїх так и чужих, то зітхнене з груди народолюбця, оплакуючого марноту минулих боротьб, то поклик до деспотів и панів, щоби вони навернулись и получилися з народом. Такий зміст перших видань "*Кобзаря*."

*) Німецька публіка може ся того дізнати з брошури д. Обріста "Taras Grigoriewitsch Schewtschenko, ein Kleinrussischer Dichter" (Czernowitz, 1870).

Французи, цікаві на відомість о тім поеті найдуть її в добірній статі д. Дюрана (Revue des Deux Mondes, 1876). Тая статя зладжена при нагоді появи повного видання творів Шевченка, в Празі. (Кобзарь. Прага. Грегг. 1875-1876).

Коло 1845 р. поет, ставши вже на завсігди славним, осів у Києві, де познакомився с професором руської історії Костомаровим и молодим етнографом Кулішем. Нема сумніву, що поет мусів повліяти на тих двох учених своєю любовю до люду, своєю невмолимою ненавистю до неволі, в якій тогді ще жили его питомі брата и сестри.

Костомарів туряв в тій порі о реставрації України по думкам, котрі характеризують рух всеславянський: Чехів, Сербів, Іллірійців и инчих. Він відкрив ті думки Шевченкови.

Костомарів и Шевченко постановили утворити в Києві тайне товариство всеславянське під назвою: "К и р и л о - м е т о д і - е в с ь к е б р а т с т в о".

Яка була ціль, програма того товариства?

Робити задля освіти українського селянина, задля его освобо-ди з неволі. Робити задля сполученя всіх Славян в одну величезну федерацію.

Але теє всеславянське сполученє, зрозуміне в Києві, ні крихти не подобало до проектів Москалів, котрих загально в Европі мають за одиноких представників руського всеславянства (панславизму).

Костомарів и Шевченко не допускали зовсім в свою програму цілої византійської нетерпимости в річах релігійних, ані верховодства одного народу над всіми инчими — коли тимчасом оба ті понятя, рівно несправедливі, увійшли в замисли всіх московських всеславянців.

Всеславянство українське ціле висказав Шевченко в своїй поемі "Гус", присвяченій всеславянцеві чехови Шафарикови.

Поет український виголошує такі бажаня:

"Щоб усі Славяне стали добрими братами!

"Щоб вони стали синами сонця правди и Єретиками, "Оттаками, як констанцький Єретик великий!

"Щоб вони тим подарували мир мирови и славу во віки!

Зрівняйте тую поезію з апотеозою д. Хомякова до орла московського, котрий покликаний давати "своїми громами права цілому світови", то ви порозумієте цілу ріжницю між всеславянством київським а московським.

У Шевченка ніяк не було гадки ставити державу Николая на голову сполучених славян. В своїх поемах "Кавказ" и "Сон" він засуджував тую заборчу політику, котра пожирає народи, він засуджував політичний деспотизм и адміністративний сервілізм, котрий робить народи німими.

"Од Молдаванина до Финна

На всіх язиках все мовчить"
каже поет!

Неможна краще схарактеризувати царство Николая.

Шевченко мав велику ненависть найпаче до привілеї панів и всякого суспільного заневоленя. Тая невмолима ненависть поета виражена в цілій серії поезій. В язиці, нагадуючим язык біблійних пророків, наш поет предвіщає панам месть божу и людську.

Шевченко и его приятели були релігійні, та їх релігія не мала ні троха тої правовірности и ніби побожности византийської; було то радше християнство а la Ляменне (Lamennais).

В "Неофітах" Шевченко оспівує славу перших християн, котрі сильно опирались римському деспотизмови. Его поезії "С в я т і Ц а р і" (Давид, Владимир и т. д.) показують протестантський лібералізм; а поема "Марія" то историчний нарис життя "Пресвятої Діви", представлений з точки люцького погляду.

Приятели Шевченка не могли ухибнути переслідувань. 1847 р. зробив на них донос студент, син офіцера тайної поліції. Потому, один з приятелів Костомарова д. Юзефович, помічник куратора, київського округу, видав в руки поліції его розвідку о славянській федерації.

Шевченко, Костомарів, Куліш и декотрі инчі зістали вигнані в губернії віддалені від Києва.

Наш поет мусів більше терпіти ніж его други; его засудили на салдацьку службу в батальоні, стоячим на берегах аральського моря и окремих розпоряджінем наказано поетови п и с а т и и р и с у в а т и.

По девятьох літах того невиносимого вигнання Шевченко, в тім самім часі й Костомарів, дістали амнестію, 1857 р.

Доба 1857-1862 р. була доба лібералізму, котрим теперішній цар заповів своє царствоване. Прихильники обновы України хіснували с того, щоби упорядкувати свою працю. В тій добі появляють ся твори українських поетів; д. Куліш пораєсь коло нових видань народних авторів; наконець появилсь місячник "Основа". Прозябають нові таланти, між котрими пані Маркевичка (Марко Вовчок) бере перше місце. Єі оповіданя дишуть горячою любово до селян. Публика російська приняла їх впрочім дуже прихильно и мож вповісти, що на передудни висвободи селян тее діло п. Маркевички грало ролю "Дядька Томи".

В серії монографій Костомарів оповідає найцікавіші епізоди з исторії України XVI. и XVII. стол. Решта роботи той историк посвятив исторії народній народностей руських и т. д. Костомарів доказав вязи, які истнують між исторією полуденної Руси а исторією міст и країн вільних старої Руси перед сотворенем московського централізму.

Всі українські народолюбці молоді й старі, кидають ся до роботи, збирають пісні и слова народні, починають роботи над словарем. Та на сей раз вони перейшли границі літературної

забавки. Тепер, народна школа, наукові і людові книжки, головний предмет заходу Українофілів. Куліш і Шевченко оба ладять по однім букварі (1858-1860.) Р. 1859. молодіж київська, харківська, полтавська, чернігівська и инчих міст, заводять школи недільні, безплатні для робітників: на нещастє, тая робота не довго трівала, бо ряд позамикав всі такі недільні школи вже 1862 р. у всій Росії.

Підбуджені Костомаровим его товариші роблять складки на видавництво цілого ряду научних книжок, з котрих кілька появилось в Петербурзі и Київі 1862 р. Перевід Євангелия, вийшовший з під цензури Академії наук мав незабавки пійти під прасу.

То була доба освободи крестян и приготови до инчих реформ. Доба політичного и суспільного руху, породженого в російськїм обществі новими потребами. Доба польського руху, — доба непевности для ряду.

Українська молодіж займалась всіма тими політичними, суспільними и національними питаннями. Молоді люде, належні до шляхти, осідають по селах, живють між мужиками и беруть си до серця іх скарги на надужитя властителів и державних урядників, котрі старали ся, що сили-можности уменчати и так нужденні куснички землі, що ряд призначував для освободжених селян.

На правім березі Дніпра народні и демократичні бажаня України ударились против польських патріотів, котрі хотіли відродити Польшу в границях, які той край мав 1772 р.

Польські и російські пани ("властителі") нароби́ли крику на "хлопоманію українську", котра хотіла, як они говорили, відновити часи Богдана Хмельницького. Доктринери московської централізації видали війну українському сепаратизмови.

Агітації п. Каткова, редактора Московських Вѣдомостей, его безнастанні доноси обудили ряд: 1861-1862 р. деяких молодих людей, найбільше учителів, вигнано в оддалені губерні.

В 1863 р. ряд заказав друкувати по малоруськи книги релігійні, книги науково популярні; заказав вживати мови української в початкових школах! Зараз відтак Синод заборонив "людового говору" проповідникам церковним. Цензура ставала що раз острійша, навіть до праць наукових и до всього, що тикає питань етнографічних. Три четверти українських проєктів розбились в Росії.

Русь австрійська давала Українцям поле до діла, тим радше, що в Галичині проявився рух.

Ми сказали, що в Австрії є над три міліони Українців або

Русинів (Ruthènes), именно в Галичині. Ту, через цілі два послідні столітя церковні школи переховали традицію полуденно-руської літератури а в 30-их роках зачались відродити під впливом російської літератури. 1848 р., щоби спараліжувати рух польський, австрійський ряд дозволив Русинам утворити політичну партію, цілком народну, котра, річ ясна, розвилась, дякувати конституції, обвіщеній 1861 р. Появились днівники руські урядові и независимі, позакладались політичні и літературні товариства. В тій самій порі перейшли початкові школи в руки руського духовенства; нарід дістав право закладати свої гимназії; на львівськیم університеті отворено кілька катедр в руськیم язиці. Конституція проголосила урядове рівностоянє всіх народностей, між инчими и народности руської.

Але ряд австрійський почав незабавом робити реакцію. Без сумніву, конституція октроювала вже дещо Русинам, и іх права дістали обезпеку. Центральний ряд побачив, що мусить мати зглядь на Русинів, щоби переважувати польський вплив. З другого боку, ряд боявсь прихильности Русинів до Россії и мара всеславянства силувала го опирати ся на Поляках. В тім фальшивім положеню австрійський ряд почав політику гойданки, раз в хосен Русинів, другий раз Поляків и іх верховодства.

Тая політика богато начинила лиха и одним и другим; она спинила правильний розвій житя краини, замешканой двома народностями. В 1867 р. після вислову одного міністра "віденський ряд посвятив Русинів Полякам", ставляючи іх під зависимість польської адміністрації. Надівсе невдоволені Русини з утиску, якого допускаеть ся польська Рада (школьна) на краєвих школах.

Та про все тее, в тих послідних роках, Русинам, австрійським Українцям, повело ся прийти до деяких важних набутоків: в Галичині появляеть ся 10 періодичних часописьм руських, є одна повна гімназія з професорами-Русинами и чотири катедри на університеті. Чотири літературні товариства видають шкільні підручники и велике число инчих книжок. Між виданями в руській мові є богато, о котрих годить ся згадати, на примір: праці историчні д. Петрушевича и проф. Шараневича, проф. Ом. Огоновського, праці статистичні д. Навроцького, поезії и оповіданя д. Федьковича, Франка, Павлика¹⁵. Часописьма галицькі мають вже співробітників з поміж писателів російської України. Правда, що виданям в руськیم язиці ще богато нестает, та вже на всякий случай, вимінки відроди української літератури в

¹⁵) Федькович, Франко и Павлик селянського роду, як Шевченко.

Галичині забезпечені і кадри відновників ростуть безупинно¹⁶. Декотрі нові поети і писателі Українці російські, зачали свій писателський завід в Галичині в ту нещасливу пору, як печати українській наложили каганець у Росії. Перше місце межі тими писателями належить ся д. Н е ч у є в и , повістареві.

Від 1863 р. українські писателі в Росії не могли нічого инчого вже робити, як видавати старі документи і етнографічні матеріали. Російський ряд мусів сам брати в опіку деякі з тих праць, бо ему потрібно було наукових доказів, щоби довести марноту польських претенсій на Україну. И ось для-чого російський ряд, гнетучи бажаня українців-автономістів, настановив вже 1843 р. археологічну комісію в Києві. Тая комісія видала зід 1861 р. більше, ніж 10 томів документів до історії козаків українських від XVI. по XVIII. вік. (Під редакцією зразу проф. Іванішева, відтак проф. Антоновича).

Виданнями етнольогічними зразу займали ся поодинокі люде: про збірники П і с е н ь и О п о в і д а н ь вже була згадка; П р и п о в і д к и видав Маркович; М у з и к у народню Лисенко и Рубець; О р н а м е н т и к у пані Косачева¹⁷.

Потому Товариство географічне скт.-петербурське вислало етнографічно-статистичну експедицію на Україну на правому березі Дніпра; праці тої експедиції, упорядковані д. Чубинським, складають ся з 7 великих томів, з котрих 5 вже появилсь (1872 — 1877). 1873 р. ряд потвердив заложене одной секції згаданого товариства в Києві. Тій секції удало ся оголосити печатью три томи своїх робіт (1874—1876). Всі ті виданя збудили увагу учених російських и заграничних а зъїзд археологічний в Києві 1874 р. умів оцінити їх ще ліпше. В справозданях, оголошених тим зъїздом, надібують ся між инчими витяги з Євангелія пересопницького, уложені д. Житецьким, автором діла: "Историчний очерк малоросійського звукословія", увінчаного Академією скт.-петербурською (1876.), и взорці народної орнаментики, упорядкованої д. Волковим.

Впрочім, англійський критик Историцих пісень українських, виданих професорами Антоновичом и Драгомановим, добре ознакомлений з теперішним станом Росії, так повідає: "Let us trust that neither local jealousy nor

¹⁶) Того не мож вповісти о угорській Україні, де народний рух ледво почався та де поліція сконфискувала 1877 р. в Мункачи у одного руського вчителя Збірник народних українських оповідань, упорядкований Драгомановим, а навіть діла Пушкіна, Тургенева и т. д., як діла панславистичні и нігілістичні!

¹⁷) Гляди Рамбо, La Russie epique и его статью в Revue Politique et Litteraire, 1876, число 26. la Petite Russie.

official narrowness will impeded the complet fulfilment of an undertaking which sought to be regarded as a meet subject for national pride."

Боязнь англійського критика усправедливилась. Цензура зм'ягчила свою остроту тільки на короткий речинець (1873—1876) и пропустила по-при етнографічні київські видання деякі оповідання и романи в язиці українським, також науково-популярні книжки и одно дільце релігійне. А як потрібні були публиці такі видання в українській мові, то показуєсь з того, що їх число в Києві, зрівнане з російськими виданнями, піросло з 4% (в 187²/₃) на 23% (в 187⁴/₅). Нараз, царський указ, котрий ми повторили, положиж конець тому зростови. А прецінь, послідні видання, заборонені цензурою, були зовсім невинні; то були, на приклад, — "Дітські пісні" и "розкази": "про землю та небо", "про сили земні", "про холеру": "про козаків та турків" и т. д. Видання українські не могли бути небезпечні, тим більше, що цензура російська була сурова навіть на пануючу літературу; она палила такі книги, як "Природна історія сотворіня" Г е к е л я, "Левіатан" Гоббза (Hobbes) и проскрибувала В о л ь т е р а (єго "Essai sur les moeurs"), Д р е п е р а , Л е к к і и др. По провінції, тая цензура воювала ще суровійше, як у столицях.

Тяжко витолкувати, з яких мотивів цар видав свій указ. — Декотрі нагадують книжки на українській мові, видані в замислі соціалістичної пропаганди. Але тая пропаганда ширить ся тепер на всіх мовах. Зрештою, соціалістичні книжки на українській мові не видають ся Росії, але в Австрії и Швайцарії и їх число, по указі, з кождим днем більше. Той указ знищив видавництво в Росії книжок на мові українській, котрі були цілком нешкідні; ось чому-то той указ подвійно дурний и показує, аж як далеко може зайти деспотизм, попиханий національним централізмом. Може бути, він також плід интриги декотрих доносчиків та завзятих адміністраторів. Тая послідня догадка здаєть ся нам дуже підставною, бо указ опер ся на справозданю комісії, постановленої підчас пробуваня царя в Києві, в осени 1875 р., як раз тогди, коли цар казав зложити з посади одного професора універзитетського, котрий займав ся виключно етнографічними студіями свого краю и в тім самім часі оголосив кілька критичних уваг до чинности міністра народної освіти, графа Дм. Толстого. Той, олючений за свою самолюбю, пімстив ся на професорови и зробивши на него донос цареви, зістав именованій членом комісії української літератури. Царська комісія складала ся: з шефа жандармерії и тайної поліції, генерала Потапова, міністра внутренних діл, колись шефа жандармів, генерала Тімашева, міністра публичної освіти, гр. Толстого, и тайного совітника

Юзефовича, що зрадив д. Костомарова. Комісія, зложена з таких лиць, предкладає цареві розв'язати київську географічну секцію и вигнати з України, з заборонаю мешкати у столицях, двох членів тої секції Драгоманова и Чубинського. Так то и вона уложила той указ.

Склад тої комісії и осередки, предложені нею, можуть дати понятє о юридичнім положеню літератури в Росії.

Ступінь моральности письменників в тім краю обяснить ся отсим фактом: В хвилі, про котру йде бесіда, як в 1863 р., доносчики з літератів и учених попередю вже накликають міри, приняті рядом.

Тим разом доноси виходили від Кієвлянина, редагованого проф. В. Шульгином, за субсидією міністра публичної освіти; від Г о л с а, в котрого редакції бере уділ п. проф. Більбасов и кілька его товаришів, будущих борців російської націонал-ліберальної партії; від Русского В ѣ ст н и к а в Москві, видаваного професорами Катковим и Любимовим; від київського професора Гогоцького, від голови київського славянського комітету, Рігельмана и инчих. Доносчики могли свобідно порати ся з своїм реміслом, бо честні газетчики уперто мовчали.

Такі то наслідки впливу, який має стан політичний в Росії на письменників та учених. Такий то стан праси в Росії! Та ми вже більш не вернемось до тої річи. Будуть, без сумніву, на конгресі представники пануючої літератури в Росії; и вони ліпше нас, знати будуть вповісти, в яким положеню вона находить ся.

Ми вернемо ся до указу, що проscribeував полуденно-руську літературу.

Ряд забив пропаганду відомостей людських між народними масами. Послідними роками розкинено десятки тисячів українських видань. В 1874-76. три чверти тих видань були посвящені на популяризацию науки. Всі приятелі пропаганди наукової и демократичної літератури мають обовязок протестувати против учинку, який сповнив всеросійський ряд.

Але конгрес парижський має одну спеціальнійшу ціль: ціль заобезпечити літературну роботу и поліпшити стан літератів.

Непотрібно доказувати, що заборона літератури української ударила погубно на літератів українських.

Тому то ми уважали потрібним подати реферат конгресови и представити ему историчний нарис проscribeованої указом царським літератури.

Всьо, що людська праця могла б створити в українськїм азиці, проscribeовано на будуще в європейській державі!

Письменники полуденної Руси мають вибирати: або замовкнути або мусіти покидати рідну землю и ити під терпимі влади чужих рядів, або конечно находити спосіб, пересилати потайно свої рукописи за границю и мочи за теє відпокутувати вигнанєм. Бо всякий, що приносить з собою книжку печатану по малоруськи, маючий у себе малоруську книжку, хочби се було й Євангелиє, підпадає такій самій небезпечи.

Ряд вже відобрав посади кільком учителям, бо поліція знайшла у них научні діла, розбираючі питання з української літератури и давнійше дозволені рядовою цензурою. Члени конгресу легко собі представлять стан літератури, писателів и читачів в Руси полуденній.

Дневний порядок конгресу припускає приймати резолюції и проєкти в ціли получшеня теперішного стану літератури и літератів ріжних країв. Ми не маємо претенсії предккладати резолюцію. Ми хочемо тільки показати широкому світови туя страшну несправедливість, котрої ми жертвами в Россії, и ми певні, що конгрес не остане рівнодушним на наші упімнення и найде якийсь спосіб прийти нам на поміч.

В Женеві, 1. червня 1878

Михайло Драгоманов

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (III)

Михайло Сосновський

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА Й ЕКОНОМІЧНА СТРУКТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

При обговоренні державно-політичної структури Київської держави ми мали вже змогу підносити питання місця і ролі окремих суспільних клас середньовічної Русі. Ми вказували, що, крім пануючої династії Рюриковичів, друге і найважливіше місце посідала боярська верства, яка брала безпосередню участь в управлінні державою, а далі були верстви "менших" людей: купців і ремісників, з яких складалося в основному населення городів; смердів чи жителів сільських громад і, врешті, категорії невільних людей: закупів і холопів чи просто рабів. Окреме місце у цій суспільній ієрархії посідало чорне та біле духовенство і члени княжої та боярських дружин. Суспільна диференціація і соціальна стратифікація віддзеркалені у давніх документах, зокрема політичних і юридичних, в яких іде мова про права, обов'язки і привілеї окремих суспільних верств. У політично-державному житті Київської Русі відігравала роль в першій мірі верства бояр ("княжі мужі" і "земські бояри"), а також купецько-реміснича верства, головне у більших містах. Практично ніякої ролі за того часу не відігравало селянство ("смерди"), яке належало до категорії вільних людей, але стояло осторонь суспільно-політичного і державного життя, обмежуючись власною громадською самоуправою і своїми судами. Невільні люди ("раби", "холопи") не мали ніяких прав і перед обличчям права вони не вважалися навіть людьми, а речами, якими міг вільно диспонувати їх власник. Між вільними людьми і невільниками ще була категорія півневільних людей — "закупів", "ізгоїв", які не були позбавлені прав, але соціальна позиція яких була тільки дещо краща від невільників.

Окремішню категорію серед суспільства творили т. зв. церковні люди, тобто духовенство і не духовні особи, які були безпосередньо зв'язані з Церквою. Як позиція Церкви, так і позиція церковних людей, а зокрема вищого духовенства (єпископів, ігуменів, митрополита) була важлива, але ні в якому випадку не

домінуюча, як це мало місце в інших країнах, головне у Західній і Центральній Європі. Особливу роль у самому процесі консолідації Київської держави, а відтак за весь час її існування у формі з'єднаної держави і поділеної на княжі уділи, відіграла дружина, тобто постійні збройні з'єднання.

Дружина складалася з двох частин: молодшої і старшої, при чому головну роль відіграла старша дружина, члени якої вважалися найближчими княжими дорадниками у військових і політичних справах і на практиці здійснювали намічену князем з їхньою співучастю державну політику.⁶⁶

Така суспільна диференціація в основному відповідала духові доби і, очевидно, позначалася на усій панівній системі суспільно-політичних ідей. Це зокрема стосується питання прав, обов'язків і привілеїв окремих верств, з чим дуже тісно пов'язувалися суспільний статус і суспільна роль кожної верстви. Погляди дослідників на це питання значно розходяться, бо збережені джерельні матеріали надто неповні, загальникові, не точні у насвітленні окремих проблем, у висліді чого можлива всяка інтерпретація одного і того самого суспільного чи політичного явища.

Ключовою в дискусії на цю тему є справа фактичного характеру суспільно-політичного устрою Київської Русі. Треба знайти відповідь на питання, що уявляли собі у контексті тогочасних подій і обставин поодинокі суспільні групи, які були їхні взаємовідносини, а одночасно відносини з головою держави — князем. М. Грушевський, даючи характеристику політичній і суспільній системі Київської Русі, пише про "князівсько-дружинний устрій" і додає, що "сей час (тобто за князювання Володимира Великого — М. С.), особливо XI-XII ст., то час найбільшого розвитку київського князівсько-дружинного устрою в поодиноких землях, час найбільше інтенсивного політичного життя, час розцвіту староруської культури, штуки, письменства, виплеканого Києвом". Одночасно, на той самий період припадає "процес роз-

66. "Старша дружина" складалася з бояр і "мужів", досвідчених у справах ведення війни й управління державою. М. Грушевський підкреслює, що "моральним обов'язком князя було радитися у всіх важніших справах із своїми боярами... Інакше дружина могла зразитися тим, що князь її поминає, і добрі відносини між князем і дружиною могли поспуватися — на шкоду самого князя: по тім йому не можна буде числити на свою дружину... дружина ділить успіх і неуспіх князя, тому мусить знати, що замишляє і розпочинає князь; інакше вона може відмовити своєї помочі, покинути князя в рішучий момент, а дружина — головна підпора княжої власти" [М. Грушевський, *Історія України-Руси*, 4 вид., 11 т. (Нью-Йорк: Видавниче т-во Книгоспілка, 1954-58), т. III, стор. 227-228.]

кладу цієї державної будови, такий же повільний, як і процес будови."⁶⁷

Іншими словами, від самого початку зформування Київської держави в її структурі крилися зародки її пізнішого упадку. Такий погляд знаходить своє підтвердження у фактах, що ними виповнена історія цього періоду. Справа в тому, що ні пануюча династія, ні провідна верства Київської Русі — бояри, старша дружина, багаті городські "нарочиті мужі" — не зуміли розв'язати питання єдності Руської держави, а разом з тим забезпечення основи сили Русі, яка спиралася від самого початку на інтенсивні торговельні зв'язки. Діючи в дусі часу, кожен черговий князь ділив своє князівство між своїх синів, закріплюючи за ними окремі волості без стислого визначення їхньої залежності від Києва. Практичним наслідком такої династичної політики було те, що по смерті князя розпочиналася боротьба за київський престол і до влади приходив переможний князь, часто фізично винищуючи своїх братів-суперників. Так було за Володимира Великого і за Ярослава Мудрого перед їхнім захопленням влади в Києві.

Ярослав Мудрий встановив принцип родового старшинства, заповідаючи у своєму заповіті, що після його смерті київським князем має бути кожночасно найстарший у роді князь. Цей принцип спирався на засаду рівності всіх князів, їх неслужебності, а їхнє підпорядкування київському князеві, що мав бути "в отца місто", мало виключно моральний характер. З'єднуючим моментом мала бути ідея єдності Руської землі у тому значенні, як ми вже це з'ясовували. Життя виявило повну непридатність принципу родового старшинства, бо замість братньої любови між князями, на яку розраховував Ярослав Мудрий, прийшли княжі усобиці з згубними наслідками для держави. Щоб запобігти цьому і не допустити до упадку Київської держави, запроваджено в 1097 році принцип дідичності у волостях для всіх тих князів, які даними волостями володіли. Порівняно це вже був значний поступ, бо створювалися передумови для ліквідації міжусобиць і боротьби за уділи. Негативом такої розв'язки було те, що нею санкціоновано поділ досі формально єдиної Київської держави на ряд практично незалежних князівств. Процес остаточного розпаду Київської держави розпочався після смерті Мстислава Володимировича 1232 року, останнього київського князя, який ще мав у своїх руках відносно значну владу, і йому менші князі мусли коритися.

Разом з цим то більшим унезалеженням окремих князівств

67. Там таки, т. II, стор.

у самих князів і провідній верстві кожного князівства почав розвиватися місцевий патріотизм, який брав верх над ідеєю Руської землі. Для Русі, яка лежала по сусідству з кочовими ордами на сході, а на Заході по сусідству з державами, які були не від того, щоб захопити якусь частину території Київської держави, розвиток партикуляризму серед князів і населення був однозначним з послабленням сили держави до такої міри, що вона дуже часто ставала жертвою руїницьких нападів ззовні. Цього були свідомі мислячі люди тодішньої Русі, і багато разів вони зверталися до князів з закликами опам'ятатися і не "губити Руської землі", але процесу внутрішнього розкладу зупинити вже не можна було.

Було б помилковим, однак, припускати, що плекана в певних колах провідної верстви на Русі ідея єдності Руської землі була однозначна з пляном привернення політичної єдності Русі під володінням одного київського князя чи "централізованої влади", як це представляють тепер радянські історики, цитуючи Леніна. Провідною думкою було добитися припинення міжусобиць, привернення "братньої любови" між князями з того самого роду Рюриковичів. Таке об'єднання мислилося тільки під кутом організації відповідної сили для задовільної оборони перед зовнішніми ворогами, у першій мірі перед степом, а з другого боку, під кутом привернення мирних відносин у самій країні, винищуваній безупинними княжими війнами. Не можна забувати, що від першої чверти XII ст. партикуляристичні тенденції зміцнилися вже до такої міри, що князі, воюючи між собою, розглядали територію противника, таку ж саму частину Руської землі, за "ворожу територію", яку можна було грабувати, її населення забирати в неволю і відтак продавати половцям чи просто фізично знищувати, не рахуючися з тим фактом, що йшлося про людей тієї самої крові, релігії, мови. Літописи переповнені картинами жорстоких розправ, жертвами яких падали не іноземні завойовники, а такі мешканці Руської землі.

За словами М. Грушевського, "система земель давньої Руської держави від половини XI ст. представляється як група автономних, незалежних земель-князівств, зв'язаних однією династії (до певної міри також й однією дружини) й традицією давнішої приналежності до однієї, Руської держави (що полишила незатерті сліди в правнім устрою й культурі земель), під сеньйоратом, більш або менш реальним, київського князя, котрого сеньйорат в теорії мав відповідати родовому старійшинству династії. З розростом династії й роздробленням земель (в XII ст.) ця група князівств-земель перетворюється в систему груп незалежних князівств, з яких складається кожна земля, під сеньйоратом свого старійшини, що знову признає над собою старійшинство

київського князя. Ця автономність князівств при свідомості певного спільного зв'язку дає певну аналогію з федерацією, й це давало привід говорити про федеративний устрій або бодай — федеративний принцип в системі земель давньої Руської держави. В дійсності — більш моральний характер зв'язків цієї системи, брак органів федеративного устрою і якоїсь участі членів цієї системи у спільній управі не дозволяють говорити про федеративний устрій, а тільки певні елементи, з котрих міг би виробитися федеративний устрій, однак не виробився — як і взагалі вся політична система давньої Русі не виробила скристалізованих форм, не вийшовши з стану формування і боротьби різnorodних чинників політичних відносин”.⁶⁸

Даючи таку оцінку політичній системі Русі і пов'язаній з цим системі специфічних політичних ідей і концепцій, М. Грушевський покористувався сучасною термінологією і певними поняттями, які не конечно знаходять застосування для тих давніх часів. Очевидно, розвиток відносин на землях Руської держави, поминаючи менші чи більші відхилення, не виходив за межі тогочасної політичної думки і тогочасного розуміння соціальних проблем, місця і ролі суспільних клас, володіючої династії, характеру державної організації. Йдеться тут про систему, яка на території Русі виявилася у специфічних формах, що часто губляться у своєрідній патріархальній фразеології на відтинку відносин між князями і між князями та підлеглими їм боярами, а також й у відношенні до інших суспільних верств. Цю систему деякі дослідники окреслюють "февдалізмом", за аналогією з феудалізмом у Західній і Центральній Європі. Кваліфікація устрою в Київській Русі як "февдального" набрала загального поширення в СРСР, де історики розвинули цілу теорію "февдалізму Київської Русі".

Питання феудалізму на Русі належить до спірних. У той самий час, коли частина поважних учених істориків заперечує наявність будь-яких проявів феудалізму на Київській Русі, інша частина вважає, що на Русі деякі вияви феудалізму були, хоч не прийшло до витворення справжніх феудальних соціо-політичних і економічних форм. Історики-марксистичні з радянської школи заступають погляд про чітку феудальну структуру Київської Русі, стверджуючи, що у випадку Київської Русі маємо справу з вирізною суспільно-економічною формацією феудального устрою з усіма її найхарактеристичнішими питоменностями.

Коли йдеться про радянських істориків, їхня вихідна позиція

68. Там таки, т. III, стор. 207. Про федеративний устрій Київської Русі пише також історик Ю. Вернадський [G. Vernadsky, *Kievan Russia* (New Haven: Yale University Press, 1973), стор. 214-215.]

відносно дуже проста, бо вони приймають, як "непорушну догму", марксистську теорію суспільної еволюції на базі економічної інтерпретації історії, пояснюючи еволюцію змінами у "способах виробництва" на такому чи іншому історичному етапі. Таким чином, маємо добу первісного ладу, рабовласництва, феодалізму, капіталізму, при чому панівні на даному етапі "спосіб виробництва" або "сукупність виробничих відносин", створюючи економічну базу суспільства, передрішують автоматично форму "юридичної і політичної надбудови", зумовлюють соціальний, політичний і духовий процеси життя. Приклавши цю теорію до Київської Русі, вони опрацювали дуже докладну картину "руського феодалізму", з якою зустрічаємося в першій мірі в творах таких найвидатніших радянських учених, як Б. Д. Греков і С. В. Юшков.⁶⁹ Коли ж говорити про українських вчених у сучасній Україні, то вони зобов'язані дотримуватися такого з'ясування проблеми, і тому в їхніх творах на цю тему немає нічого оригінального.

З цього погляду дуже цікавою є дискусія між американським істориком українського походження Ю. Вернадським і радянським істориком Л. В. Черепніним, яка віддзеркалює погляди двох різних шкіл на питання феодалізму в Київській Русі. Ю. Вернадський, автор історії Київської Русі, згоджується з тим, що у "руському соціо-політичному тлі безсумніву є деякі передумови для процесу феодалізації. Там було деяке поєднання публічного і приватного права; там було далекоюсяжне розчленування політичної влади; там була у деякій мірі взаємозалежність політичної й економічної адміністрації... Не можна заперечити наявності феодалізаційних процесів у Київській Русі. Але все таки треба б сумніватися, чи Київську державу і суспільство, беручи їх як цілість, можна було назвати 'февдальними'... Тільки у Західній Русі, організованій Великим Литовським князівством з чотирнадцятого до шістнадцятого століття, можемо визначити наявність феодалізму західного зразка".⁷⁰

Л. В. Черепнін відкидає погляд, мовляв, існує "ідеальний тип" феодалізму, що його нібито обороняє Ю. Вернадський, і вказує на те, що "феодалізм не є ідеально типовою конструкцією, не є схемою розвитку, з якою конкретні історичні шляхи окремих

69. Див. Б. Д. Греков, "Киевская Русь" в *Избранные труды*, 4 т. (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1959), т. II; С. В. Юшков, *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси* (Москва, 1939) і *Общественно-политический строй и право Киевского государства* (Москва, 1949).

70. G. Vernadsky, "Feudalism in Russia", *Speculum*, XIV, стор. 306, 309, 323.

народів або узгоджуються, або від неї відбігають. Февдалізм є соціо-економічною формацією, яка являє собою природний щабель у розвитку всіх націй, з яких кожна проходить своїм власним специфічним шляхом цей щабель, а не відповідно до стандартного зразка". Таким чином, твердить Черепнін, "конструкція Вернадського (яка відтворює звичайну буржуазну концепцію феудалізму) є несприйнятна, бо вона не розкриває і не пояснює справжніх суперечностей суспільного життя і діалектики їхнього розвитку". Справа не у "зовнішніх формах", а у "внутрішній суті" проблеми, каже він і робить висновок, що є стандартним для радянської історичної і соціо-економічної школи:

"Давня руська держава з своїм центром у Києві, незалежно від її форми, була феудальною тому, що вона була органом влади феудальних землевласників, які панували над і були залежні від селян. З цього погляду не було ніякої принципової різниці між Київською Руссю і середньовічними державами, які постали у романо-германських країнах і які Вернадський використовує як прототипи 'політичного' феудалізму... У своїй формі давня Руська держава мала, очевидно, свої особливості".⁷¹

М. Грушевський та інші українські вчені поза рамками радянської школи або взагалі не розглядають питання феудалізму в Київській Русі, заступаючи погляд, що характеристичною прикметою устрою Київської держави був "князівсько-дружинний устрій", який суттєво відрізнявся від нормальної феудальної структури західноєвропейського середньовіччя, або повністю феудалізму в Київській Русі заперечують. Те саме стосується російських істориків дореволюційної доби. Найяскравіше це висловив Б. Крупницький, стверджуючи, що "... все таки феудалізму в Київській Русі не було... Взагалі, на Сході Європи (на Русі, в Польщі, Литві, а особливо в Московщині) тяжко шукати за ідейними принципами феудалізму. Тут нема ідейної сторони васалітету, записяження взаємної вірності між сюзереном і його васалем... Відповідь мусимо шукати в самому устрої Київської держави. Київська Русь IX-X ст. була городова Русь з характером торговельно-добичницьким. Купець і воєк репрезентували молоду державу і направляли її експансію майже на всі боки, а особливо на південь і південний схід... Але торгівля — це була справа суспільних верхів, князів, бояр, дружинників і почасти горожан. Маса населення не брала в ній участі. Тому панування натурального господарства залишалося непорушним. Насущні потреби навіть вищих верств, а в першу чергу самого князя, його

71. *Критика буржуазних концепцій історії Росії періода феодалізму* (Москва-Ленінград: Изд. Академії наук СРСР, 1962), стор. 87-89. Докладніше про це див. Vernadsky, *Kievan Russia*, стор. 167-170.

адміністрації і дружини, задовольнялися натурою, завдяки системі данини, якою обложено було населення, або на підставі власного господарства... Добрут князя, боярства, дружинників спирався на торгівлю і військову здобич, а задоволення звичайних потреб на натуральне господарство. Таким чином і не могло бути такого примусу, щоб поставала залежність по землі, щоб земля задовольняла всі потреби воєнка... Залежність по землі, яка є завжди ознакою панування хліборобських відносин, ще й тому не могла яскраво виробитися, що саме хліборобство не досягло за київських часів значного розвитку... Тим самим і не було підстав для розвитку системи залежності по землі. Це значило, що й феодалізм, як система державного устрою, був тут без потреби. Взагалі Київська держава не виходила з періоду племенно-дружинного".

Б. Крупницький відзначає, що коли вже й говорити про якусь залежність по землі в Київській Русі, то тут може бути мова тільки про холопів (невільників) і закупів (напіввільних людей). Це, однак, каже він, не визначало характеру структури Київської держави, де "міродайними для соціальних відносин київської доби були не ці закупи, а вільні люди, вільні члени народної общини, що мали право голосу на вічі. Тим самим і залежність по землі не була характеристичною рисою київських часів, себто тут таки бракувало (або вони не досить були виявлені) основних ознак феодалізму".⁷²

Об'єктивна і не предетермінована ніякими доктринами і штучними теоріями марксистсько-ленінської діалектики аналіза

72. Борис Крупницький, *Основні проблеми історії України* (Мюнхен: В-во УВУ, 1955), стор. 36-39.

Порів. також з'ясування питання феодалізму у Київській Русі відомого знавця середньовічної історії Центральної і Південно-Східньої Європи і слов'янських народів Ф. Дворніка, який підкреслює, що "існувала ґрунтова різниця між Київською державою і рештою Європи", коли мова йде про економічні, соціальні та політичні умови й інституції. "Головна причина цієї різниці була економічно квітуча торгівля, яка розвинулася між Північчю та Сходом. Ця обставина збільшила роллю міст у національному житті і допомогла заступити давню племінну організацію регіональними угрупованнями населення довкруги міст, як центрів адміністрації. Ніде інакше в Європі ми не знаходимо співіснування міст-держав і монархічних інституцій таких, які розвинулися у Київській Русі. Це становило основу сили Києва, але також і його слабости. Ця особлива соціальна структура припізнала розвиток феодалізму, який домінував у тогочасній Європі; криза ж у торгівлі, однак, спричинена інвазіями і діяльністю хрестоносців, сполучена з слабкістю монархії, спричинила упадок Києва" [F. Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1962), стор. 223]. Подібну оцінку дає також історик Юрій Вернад-

збереженого джерельного матеріалу виявляє, що ні структура Київської Русі, ні суспільно-політична думка її населення не вкладається в рамки категорій сучасного мислення, як це правильно відзначив у свій час Д. Чижевський, критикуючи радянську методологію дослідів соціальної проблематики у старослов'янських літературах, у тому числі також у літературі Київської Русі.⁷³ Київська Русь пройшла свій власний шлях політично-соціального та економічного розвитку, витворила власні форми та інституції, на які спирався її державний устрій. Маючи це на увазі, немає ніякої потреби дошукуватися в цьому устрої ознак, яких там не було, і на основі цих нібито ознак кваліфікувати цілу систему суспільно-політичних та економічних ідей, які мусіли б логічно виникнути, коли б справді за даного періоду існувала така реальна ситуація.⁷⁴

Передусім давньоруська суспільно-політична думка не розвивалася в одній специфічній суспільно-політичній формації, як це, наприклад, твердить І. Будовніц в *Общественно-политической мысли древней Руси*, маючи на увазі існування в Київській Русі чіткого феодалного устрою. Засадничо маємо справу з двома періодами в історії формування соціо-політичної структури в Київській Русі. Перший період охоплює час до панування Ярослава Мудрого, тобто до закінчення консолідації Київської держави, і другий, що покривається з добою удільних князівств і закінчується упадком цієї держави. Нові форми соціо-політичної й економічної структури на базі завершеної політичної консолідації своїми початками сягають вже кінцевої частини панування Володимира Великого.

Перший період — це період "князівсько-дружинний" у стислому значенні цього поняття, другий період власне характерний феодалізаційними процесами всередині суспільства

ський, розглядаючи політичні та соціо-економічні аспекти Київської Русі [Vernadsky, *Kievan Russia*, стор. 163-172 і 209-213].

Пор. також думки на цю тему Н. Рясановського у його *Історії Росії*, де він стверджує, що хоч у соціальної структури Київської Русі є деякі елементи феодалного порядку, "в загальному здається, що не можна прикласти до суспільства Русі точної дефініції феодалізму, беручи до належної уваги його легальні властивості... Радянські історики ... пропонують надмірно широку дефініцію феодалізму з погляду великоземельної економіки, залишаючи поза увагою звичайний наголос на розподілі елементів сили та законної влади" [N. V. Riasanovsky, *A History of Russia*, 2nd ed. (New York: Oxford University Press, 1969), стор. 128].

73. D. Čiževskij, "Aus zwei Welten", *Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen* (Gravenhage: Mouton, 1956), стор. 29, 32-33.

74. Див. И. У. Будовниц, *Общественно-политическая мысль древней Руси* (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1960), стор. 16.

Київської Русі, які, однак, не вивершилися в межах Київської Русі з причин виключно зовнішнього порядку. Сталося це щойно в умовах іноземного панування, за т. зв. Литовсько-руської доби. Найдалі пішов розвиток цих процесів у двох князівствах — Галицькому і Суздальському, які були єдиними в системі руських князівств, що найбільше наблизилися у своїй соціо-політичній і економічній структурі до фєвдального зразка, починаючи з середини XII ст.

В інтерпретації радянських істориків вирішальним моментом мав би бути той факт, що Київська держава, не зважаючи на свою форму, завжди "була органом влади фєвдальних землевласників, які панували над і були залежні від селян" (Л. П. Черепнін). Іншими словами, йдеться тут про залежність по землі, що, з одного боку, мало б виявляти наявність у Київській Русі великих землевласників (фєвдалів), а з другого — закріпаченого селянства, тобто тих елементів, що ціхували середньовічну фєвдальну Західню та Центральну Європу.

Як відомо, західня середньовічна політична теорія розвинулася на базі римського права, вчення Церкви та германських легальних традицій і соціальних інституцій. Це був, як відзначає американський історик Дж. Томпсон, "триніжок", на який спиралася західня середньовічна система мислення. Суспільство було пов'язане дуже складною системою контрактних зобов'язань, від яких не був вільний навіть король, і вони з'ясовували взаємовідносини між зверхником і підвладним чи, користуючися термінологією даного часу, між сюзереном та васалем. У висліді кожна середньовічна держава була фактично структурою контрактних зобов'язань з чіткою системою привілеїв і каст. Підставою сили і багатства середньовічної фєвдальної держави і панівних каст (фєвдалів) була земля з проживаючим на ній населенням, цілком залежним від того чи іншого великого землевласника (фєвдала). У той час, коли вільними були у фєвдальній державі тільки панівні класи, класи підлегли (селяни, ремісники) перебували у кріпацтві і були позбавлені прав. Характеристичною прикметою фєвдального середньовіччя на Заході була система фєвдальних володінь (manorial system), які розвинулися на базі закріпачення колись вільного селянства. Тільки у деяких районах у Західній і Центральній Європі збереглися навіть у цих умовах, не зважаючи на тиск цілої системи, вільні дрібні землевласники (freeholders), але їх число було незначне, і їх з часом також знищено.

Ця фєвдальна соціо-політична й економічна структура середніх віків знайшла широке віддзеркалення у літературі того часу, де є мова про фєвдальні привілеї і касти та про їх місце у цій

структурі. Суспільно-політична думка того часу у Західній Європі приймала як самозрозумілий факт ідею суспільства, поділеного на три групи — шляхту, священників і "людей", (*tres ordines: oratores, bellatores, laboratores*), також ідею закріпачення селянства.⁷⁵ Перші ознаки змін появилися щойно в XII ст., коли почалася організація у Західній і Центральній Європі міст і почала оформлятися інша суспільна класа вільних людей (міщанство) і розвиватися торгівля як нова форма не тільки здобуття засобів прожитку, а й джерело багатства.

Коли порівнюємо Західню і Центральну Європу фєвдальної доби з Київською Руссю, можемо відразу побачити далекосяжні різниці і цілком відмінні шляхи розвитку, а тим самим інший комплекс суспільно-політичних й економічних ідей. У першій мірі підставою багатства Київської Руси, головне князів і бояр, була не земля, а інтенсивна зовнішня і внутрішня торгівля. З тих самих причин, як уже було відзначувано, життя політичне і суспільне, економічне зосереджувалося в містах (городах), положених звичайно на головніших водних, чи сухопутних торговельних шляхах. Місто Київської Руси виявилось також як важливий чинник державного життя, зокрема напередодні політичної консолідації Руси, а відтак у добу її поділу на княжі уділи.

Коли йдеться про суспільні класи, то до кінця існування Київської держави вони не перетворилися на соціальні касти типового фєвдального зразка, як це було у Західній і Центральній Європі. Велика земельна власність (двір руського боярина) ніколи не стала тим чинником у житті Київської Руси та суспільства, яким

75. Єпископ Ляону Адальберон (бл. 1000 року), звертаючися до французького короля Роберта Побожного, зробив таку заувагу, яка ілюструє систему мислення того часу у Західній Європі: *Triplex ergo Dei domus est quae creditur una; nunc orant, alii pugnant alii que laborant*".

У XII ст. Джон з Салісбури, англійський філософ і єпископ, таке написав про ролі і місце найнижчої класи селян і робітників та ремісників у фєвдальному суспільстві:

"I call the feet of the State those who, exercising the humble crafts, contribute to the material progress of the State and its members. These are the laborers permanently bound to the glebe, and the artisans who work in wool or wood, iron or brass, those who are charged with the care of maintaining us, those who make the thousands of objects necessary to life. It is the duty of those who are inferior to respect those who are superior; but these in their turn must aid those beneath them and provide for their needs" [цит. за J. W. Thompson, *Economic and Social History of the Middle Ages*, 2 т. (New York; F. Ungar, 1959), т. 2, стор. 707-708.]

Докладніше про західноєвропейський фєвдалізм див.: Cambridge *Medieval History*, 8 т. (London: Cambridge University Press, 1911-1936), т. II, стор. 630-654 і т. IV, стор. 473-527; Thompson, *Economic and Social History*, т. II, стор. 647-808.

був маєток західноєвропейського фєвдала. Боярин-землевласник був обмежений у своїй владі на своєму маєтку і фактично його влада поширювалася тільки на невільників у його маєтку. Селяни (смерди) зберегли свою незалежність і власність і не були кріпаками бояр. Взагалі Київська Русь кріпацтва не знала. Головним джерелом зисків князів і бояр була торгівля, і в ній вони брали активну участь.

Не було на Київській Русі також політичного фєвдалізму, тобто структури влади, що спиралася б на контрактральних взаємовідносинах між сюзереном і васалем. Елементи політичного фєвдалізму почали появлятися щойно в XII ст., і з того часу маємо визнання галицького князя Володимирка своїм сюзереном візантійського імператора. Систему взаємовідносин на базі сюзерен-васаль почали практикувати суздальські князі, починаючи від Андрія Боголюбського, а зокрема від його брата Всеволода II, який проголосив себе великим князем і узалежнив від себе ряд інших князів, які визнавали його своїм "паном і батьком". До того часу й у всіх інших випадках взаємин між князями був чинний принцип рівності, а будь-які намагання цей принцип порушити викликали опір. За часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого в Київській Русі були ліквідовані рештки політичного фєвдалізму, що збереглися ще з періоду консолідаційного, коли в Київській Русі, як знаємо з текстів договорів Русі з греками, крім великого київського князя, були ще місцеві "світлі князі", "під рукою" київського князя, тобто, якщо користуватися західноєвропейською термінологією, його васалі. Володимир Великий, як можна здогадуватися, завершуючи консолідацію держави, усунув усіх "світлих князів" і перетворив Київську Русь у якійсь мірі на уніфіковану державу з своїми намісниками у центрах окремих земель. Таку ж політику продовжував Ярослав Мудрий, а ділячи державу між синами, не встановив між ними фєвдальної залежності, тобто не визначив одного з синів сюзереном, а всіх його братів його васалами.

Характеристичним моментом, що виразно вказує на особливість структури Київської Русі, є факт рівності всього вільного населення держави перед законом. Про це свідчать всі редакції *Руської Правди*, не рахуючи зрозумілих відхилень, коли йдеться про княжих урядовців ("княжих мужів"). Цих відхилень не можна розглядати, як це роблять радянські історики та юристи, як свідчення про фєвдальну нерівність, юридично утверджену. Очевидно, це не значить, що в межах Київської Русі не існували клясові різниці або що ці різниці не помітні у збережених письмових пам'ятках того періоду. Не значить це також, що в Київській Русі не було визиску сильнішими слабших.

Політично Київська Русь була дуже цікавою сумішшю принципів монархічного, аристократичного і демократичного. На різних етапах розвитку Київської держави брали перевагу то один, то другий принцип. Особливо помітне це за доби удільних князівств, коли маємо одночасно то перевагу монархічного принципу (Чернігівське, Волинське чи Суздальське князівства), то аристократичного (Галицьке князівство), то демократичного (Київське князівство і Новгород Великий). Перевага того або іншого принципу засвідчувала специфічний для даної землі уклад суспільних відносин, що також у свою чергу не дозволяє на те, щоб до Київської Русі застосовувати якусь конкретну кваліфікацію, зокрема, коли йдеться про західній зразок фєвдалізму.

Говорячи про власний шлях політичного і суспільно-економічного розвитку Київської Русі за весь час її існування як незалежної держави, можна повторити за Ю. Вернадським, що Київська Русь не розвинула в себе фєвдальної структури у звичайному значенні цього слова і навіть не могла такої структури розвинути, бо "Русь за тієї доби належала до відмінної соціо-політичної формації: торговельного капіталізму, опертого частинно на невільництві".⁷⁶

Під цим оглядом Київська Русь радше нав'язує до античної доби грецьких міст-держав і доби Римської імперії з її "капіталістичною формацією, опертою на невільництві". Не без впливу лишилися зразки торговельних імперій кочовників у районі Чорного моря, з якими руські племена були добре ознайомлені, починаючи з доісторичної доби.

Ю. Вернадський, аналізуючи це власне питання, робить важливий висновок: "На мою думку, Київську Русь можна розглядати економічно і політично, разом з Візантією, як ще інше продовження капіталістичного режиму античної доби, що заіснувало на тлі фєвдальної доби, з цією різницею, що, на відміну від Візантії, Русь пішла слідом грецьких демократичних традицій клясичної епохи політично... Як і Візантія, Київська Русь була відкрита для фєвдалізуючих впливів ще навіть у період перед своїм остаточним упадком у висліді наїзду східних орд". Поминаючи однак цей момент, "була ґрунтовна різниця в економічному і політичному розвитку між Руссю та Європою".⁷⁷

Доводиться відзначити, що в загальному контексті розвитку суспільно-політичної думки на Київській Русі, а разом з цим її державно-політичної, соціальної та економічної структури, належне і всебічне осмислення такого зв'язку уможливить не

76. Vernadsky, *Kievan Russia*, стор. 209.

77. Там таки, стор. 212-213.

тільки краще і глибше зрозуміти всі ці процеси соціо-політичного і економічного порядку, що мали місце в Київській Русі, але також побачити помилковість спроб втиснути ці процеси в річище ідей, які для Київської Русі мають виразно побічне значення.

КИЇВСЬКЕ ХРИСТИАНСТВО

На шляху духовного розвитку суспільства Київської Русі вирішальне значення відіграло прийняття християнства. Очевидно, процес християнізації Русі не в'яжеться з такою чи іншою конкретною датою, а зокрема не є такою датою 988 рік, що його формально приймають за рік хрищення Київської Русі. Ця дата є межовою тільки в тому значенні, що тоді (чи рік раніше) охрестився князь Володимир Великий і цим кроком зробив християнство обов'язковою релігією на Русі на місце дотодішнього поганства. Саме проникання християнства до Київської Русі почалося набагато раніше, а суцільна християнізація населення вимагала ще довгих сторіч.⁷⁸

Як відомо, Київська Русь прийняла християнство від Візантії, у висліді чого опинилася відразу в орбіті впливів наймогутнішої тоді і найкультурнішої імперії з усіма позитивними і негативними наслідками. Зв'язок тодішнього Києва з Візантією зміцнився ще й тому, що князь Володимир Великий одночасно одружився з сестрою візантійських імператорів. У тодішніх відносинах прийняття християнства і посвоячення з "багрянородною" династією мало особливе значення для київської династії Рюриковичів (чи вужче — Ігоревичів), а в історії Київської Русі започаткувало цілком новий етап. З цим моментом Київська Русь входила в круг держав тодішнього християнського світу, перестаючи бути державою "варварів". Водночас змінилася позиція князя Володимира Великого і пануючої династії в загальному контексті суспільно-політичних відносин на Русі. Київський князь в очах зовнішнього світу і в очах своїх власних підданих здобув кращу і вищу позицію єдиного володаря Русі. Це, як знаємо, знайшло своє віддзеркалення у тому факті, що Володимир Великий почав бити власну монету, на якій є його

78. Дослідник Київської Русі радянський історик Б. Д. Греков вказує на те, що "дуже скоро до східних слов'ян стали проникати не тільки поганські релігії іранських чи фінських народів, але й релігії вище розвинені, як єврейська, мохаммеданська, римо-католицька, візантійсько-православна. З усіма тими релігіями Русь була знайома завдяки політичним контактам з хозарами, арабами, народами Середньої Азії, Західньої Європи і Візантії. Прийняття християнства саме з Візантії було підготоване всією попередньою історією східного слов'янства і Русі" [Греков, *Избранные труды*, т. II, стор. 310].

портрет у царському одязі. Треба припускати, що разом з сестрою візантійський імператор Василь II переслав Володимирові Великому якийсь інсигнії пануючого, можливо, навіть корону цісаря (базилевса) з одночасним наданням Володимирові відповідного титулу. Таку політику візантійські імператори стосували у своїх взаєминах з "варварськими князями", у випадку з київським князем це тим правдоподібніше, що імператор Василь мусів погодитися на одруження Володимира Великого з його сестрою — візантійською царівною. У якій мірі цю подію разом з прийняттям християнства треба вважати особливо важливою, засвідчує те, що майже у той самий час візантійський імператор відмовився від посвоячення з німецьким імператором Оттоном, вважаючи таке посвоячення за своєрідну зневагу для багрянородної візантійської династії.⁷⁹

79. На основі візантійських джерел можна ствердити, що вже в минулому якийсь з київських князів домагався дістати відповідний титул від візантійського імператора і правдоподібно такий титул дістав. Знову ж імператор Константин VII Багрянородний у своїх вказівках синові радить йому, як він має чинити, щоб не погоджуватися на вимоги "варварських князів" дістати з Візантії інсигнії, а тим більше посвоячитися з імператорами. У цьому поученні є також мова про Русь. Константин пише, що "коли хозари, або турки (тобто угри), або Русь, або якийсь інший північний чи скитський народ, як то часто буває, зачне просити і домагатися, щоб йому прислали царські одяги, або корони, або відзнаки за якусь прислугу чи допомогу, то треба так відмовлятися, що такі відзнаки і корони, звані в нас камелавками, не людьми зроблені, а прислані від Бога ангелом імператорові Константинові, і їх не можна ніколи взяти із св. Софії, ні будь-кому передати. Але перейдім до іншого роду абсурдних і ганебних вимог, щоб ти їх послухав і довідався, як на них гідно і належно відповідати. Коли хтось з цих невірних і не визначних північних народів захоче домагатися, щоб посвоячитися з імператором ромеїв, взяти в них дочку за себе, або свою дочку видати за імператора, або його сина, треба тоді такими доказами відмовитися на таке нерозумне бажання, мовляв, і на це є заборона, страшна і непорушна постанова самого святого і великого Константина" [*Про управління імперією*, цит. за Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 506-507].

Коли німецький імператор Отто Великий хотів одружити свого сина з дочкою візантійського імператора, йому відповіли у Царгороді за імператора Никифора Фоки:

"Inaudita res est, ut porphyrogenita, hoc est in purpuro nati filia in purpuro nata, gentibus misceatur" [*Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, XI, 350 цит. там таки, стор. 500].

Послів папи Івана XII, який від себе радив "імператорові греків" посвоячитися з "імператором римлян", у Візантії запроторено до в'язниці, вважаючи це зневагою візантійського імператора. Щойно наступний імператор Іван Цімісцес погодився на одруження своєї родички Теофани з сином Оттона I Великого у 972 році.

З погляду Візантії і візантійських імператорів країна, яка прийняла від них християнство, автоматично ставала від неї залежною і вважалася складовою частиною східньоримської імперії. Це у свій час дуже виразно уточнив візантійський патріарх і політичний діяч Фотій, який у зв'язку з охрищенням Русі в 860-867 роках пише вже про Русь, яка прийняла християнство і перебуває під духовною опікою візантійського єпископа, як про "підданих і приятелів імперії".⁸⁰

З уваги на роллю, що її відіграло християнство на Русі, а також з уваги на форму, що воно прийняло, закріплюючися на Русі в XI-XII ст., кінечним є ознайомитися докладніше з початками християнства у Київській Русі. З другого боку, при розгляді впливу християнізації Русі на розвиток суспільно-політичних ідей серед усього суспільства, а правлячої верстви і пануючої династії в першу чергу, не можна забувати про той факт, що формальне прийняття християнства Володимиром Великим було зумовлене моментами державно-політичного характеру, інтересом молодій держави, яка тільки закінчила свою консолідацію, але яку ще треба було утривалити.

Зважаючи на прийняття християнства з Візантії, Володимир Великий безперечно був свідомий небезпеки для його держави у зв'язку з імперіялістичними претенсіями Візантії, з якою Русь від давніх часів була у конфлікті. Тільки стосуючи силу і перемагаючи у війнах, Русь могла добиватися поступок з боку Візантії. Кожне послаблення Русі або невдачі у війні кінчалися скасуванням привілеїв Русі у Візантії, про що свідчать збережені тексти русько-візантійських договорів. Очевидно, Володимир Великий зокрема мусів докладно пам'ятати про долю свого батька князя Святослава, який загинув у бою з печенігами, союзниками Візантії.

Шукання Володимира Великого за відповідною релігією для своєї держави, про що розповідає *Повість временних літ*, можна пояснювати між іншим і його небажанням брати релігію з Візантії. Таке пояснення тим більше логічне, що візантійське християнство йому не було чуже, як воно не було чуже принаймні провідній верстві Київської Русі того часу. З *Повісти временних літ* знаємо, що вже за діда Володимира, князя Ігоря, в Києві було якесь число християн і що християни належали до близького оточення князя.⁸¹ Княгиня Ольга, дружина Ігоря, прийняла християнство з

80. Photius, *Epistolae*, цит. за *Cambridge Medieval History*, т. IV, ч. 1, стор. 496.

81. У тексті договору Ігоря з греками 945 року маємо такий уступ: "Мы же, елико насъ хрестилися есмы, кляхомъся церковью святого Ильѣ въ сборнѣй церкви, и подлежащемъ честнымъ крестомъ... А некрещеная Русь полагають щиты своя и мечѣ своѣ наги, обручѣ своѣ и прочаа

Візантії, що у ще більшій мірі сприяло його поширенню на Русі. Володимир Великий за перших років свого панування намагався розв'язати питання державної релігії поширенням почитання тих поганських богів, яких визнавав він сам з дружиною і які вважалися богами Київської Русі. Треба прийняти, що це не принесло йому бажаної розв'язки, і тоді він після докладнішого ознайомлення з різними можливостями, вирішив прийняти християнство з Візантії.⁸²

На такому рішенні без сумніву заважив розвиток подій у Візантії, де якраз у той час велася внутрішня війна, а zagrożений імператор Василь II вирішив звернутися за військовою допомогою до київського князя, який на основі давніших договорів таку допомогу зобов'язаний був дати. Володимир Великий погодився дати військову допомогу, але поставив вимогу, щоб візантійський імператор дав йому за жінку сестру. Обставини так склалися, що імператор Василь II мусів у той час прийняти навіть найважчі умови, щоб тільки врятувати свій престол. Єдиною передумовою з боку Візантії було те, що Володимир Великий сам охриститися і охристити всю Русь.

Володимир Великий прийняв цю візантійську передумову, але щойно імператор Василь II з допомогою Русі здобув перемогу, він відмовився дати свою сестру за жінку Володимирові. Наслідком

оружья, да кленутся о всемъ... Аще ли же кто от князь или от людей русских, ли хрестяня, или не хрестяня, преступить се... будетъ достоинъ своимъ оружемъ умрети, и да будетъ клять от Бога и от Перуна, яко преступи свою клятву" [*Повесть временных лет*, 2 т. (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1950), т. I, стор. 38-39].

82. *Повість временних літ* пише таке про ширення поганства Володимиром: "И нача княжити Володимерь въ Киевѣ единѣ, и постави кумиры на холму внѣ двора теремнаго: Перуна древяна, а главу его сребрену, а усъ златъ, и Хърса, Дажьбога, и Стрибога си Симарьгла, и Мокошь... Володимерь же посади Добрыну, уя своего, в Новѣгородѣ. И пришедь Добрына Ноугороду, постави кумира надъ рѣкою Волховомъ, и жряху ему людье ноугородьсти аки богу" (там таки, т. I, стор. 56).

Під датою 987 року *Повість временних літ* інформує про нараду Володимира Великого з "боляры своя и старци градскиѣ" і про його розповідь про всякі можливості прийняття релігії або від болгар, або німців, жидів, чи мусулман, а також візантійців. Далі є мова про посольство, яке мало безпосередньо в окремих країнах познайомитися з цими релігіями і врешті постановою прийняти християнство від греків, мовляв, "аще бы лихъ законъ гречьский, то не бы баба твоя прияла, Ольга, яже бѣ мудрѣйши всѣхъ челоувѣкъ". Після того вже розповідається у *Повісті* про облогу Корсуня на Криму, його здобуття і охрищення там Володимира. "Епископъ же корсуньский с попы царицины, огласивъ, крести Володимира... По крещеньи же приведе царицу на брачене" (там таки, т. I, стор. 74-77).

цієї відмови був похід Руси на Крим і здобуття візантійської колонії Херсонесу (Корсуня). Перемога Володимира Великого вирішила справу, і візантійська царівна Анна стала його дружиною, а сам Володимир прийняв християнську віру та, як подає *Повість временних літ*, "охрестив всю Русь" 988 року. Так формально завершився процес християнізації Київської Руси, що почався принаймні одне сторіччя раніше на її східних і західних окраїнах. З хвилиною охрищення Руси Володимиром Великим ці дві різні течії християнізму зустрілися в Києві, і на їх базі остаточно зформувалася окрема вітка східного християнства — християнство київське, яке найкраще відповідало досьогочасному духовному розвитку Руси, світоглядові її населення та її національним потребам й інтересам на шляху боротьби за державну незалежність.

Поминаючи можливі християнські впливи ранньої доби у зв'язку з наявністю християнських поселень на Криму і над Чорним морем (грецько-візантійські колонії), а також з існуванням боспорської та готської епархій від IV ст. н. е., до уваги треба взяти, коли хочемо розкрити початки проникання християнської релігії на землі пізнішої Київської Руси, антські поселення і антський союз племен, який не тільки влаштував грабіжницькі напади на християнську Візантію, а й був з нею у ділових зв'язках. Ці зв'язки продовжувалися також від самих початків Київської Руси. Грецькі джерела зберегли інформацію про руського князя Бравлина, який мав би влаштувати похід на Сурож аж з Новгороду десь на початку IX ст. Цей князь мав би також прийняти християнську віру, як про це пише *Житіє св. Степана Сурозького*. Є різні гіпотези щодо походження цього князя, при чому одні історики відкидають його новгородське походження і пов'язують його з якимось руським князівством над Чорним морем, можливо, в районі пізнішої Тмутороканської Руси. Інші історики (Б. Д. Греков) приймають за факт його новгородське походження, доводячи, що вже на той час такий похід з півночі на південь був можливий. У нашому випадку, полишаючи на боці питання походження князя Бравлина, йдеться про один з доказів на відносно раннє проникання християнства серед слов'янських племен, предків нашого народу. Історія занотувала ще один похід Руси на візантійські землі у 839 році і те, який вплив на Русь мала зустріч з християнським світом. Згідно з розповіддю в *Житії св. Георгія Амастрідського*, цей вплив був такий сильний, що Русь звільнила всіх християнських полонених, захоплених під час нападу.

Найважливішими, однак, є події, що розгорнулися у зв'язку з невдалим нападом Руси на Царгород 860 року.⁸³ Цей напад

83. *Повість временних літ* подає як дату цього походу 866 рік,

знайшов сильний відгомін у листах патріярха Фотія, а також у писанні імператора Константина VII Багрянородного. У висліді цього нападу дійшло не тільки до встановлення ближчих зв'язків між Руссю і Візантією, але й до охрищення цієї Руси приблизно у 70-их роках IX ст. Мало того, патріярх Фотій в одному з своїх листів 867 року інформує, що "так звані Руси, що перевищують усіх жорстокістю та скверновбивством", які "поневолили всіх довкруги себе... і підняли руки навіть проти ромейської держави", тепер "прийняли вони єпископа й пастиря, і поважають християн з великою пильністю та сердечністю".⁸⁴ Знову ж Константин VII Багрянородний занотував, що імператор Василь "наклонив (Русь) до переговорів, і вони стали учасниками божественного хрищення, та довершив те, що вони прийняли архієпископа, якого висвятив їм патріярх Ігнатій".⁸⁵

Сьогодні є вже ясною справа, що візантійські джерела, подаючи дані про Русь, мали на увазі т. зв. Тмутороканську Русь на Таманському півострові (кол. грецька колонія Фанагорія, а відтак візантійська Таматарха). Тоді ця Тмутороканська Русь не тільки охристилася, а й одержала власну ієрархію. У каталозі епархій готської митрополії Де Боора, що віддає стан після 870 року, є вперше згадка про епархію в Таматарсі (тобто в Тмуторокані). У каталозі з часів імператора Івана Цимісіхія є вже мова про Таматарху (Матрахон чи Тмуторокань), як про осідок архієпископства, яке належало до категорії тих архієпископств, що були прямо зелені від візантійського патріярха.⁸⁶

Коли Тмуторокань опинилася в складі Київської Руси, покищо не устійнено, але історики здогадуються, що владу Києва над Тмутороканською Руссю поширив князь Ігор, а зміцнилася вона після розгрому хозарського каганату Святославом Завойовником. Прилучив Тмуторокань до Київської держави Володимир Великий після свого переможного походу на Херсонес (Корсунь) і після хрищення. Як відомо, після закінчення херсонського походу й одруження з візантійською царівною, Володимир Великий не

інформуючи, що цей похід відбувся під проводом київських князів Аскольда і Дира.

84. *Epistolae Photii*, цит. за М. Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні* (Рим — Нью-Йорк: Видання Українського Католицького Університету, 1965), т. I, стор. 85.

85. Там таки, стор. 86.

86. Докладніше про це див. Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, стор. 76-100, 257-262.

Ф. Дворнік твердить, що патріярх Фотій "вислав місіонерів до них (Русі) і встановив біля 864 року єпископство в Києві" [F. Dvornik, *The Slavs, Their Early History and Civilization* (Boston: American Academy of Arts and Sciences, 1959), стор. 197].

повернувся відразу до Києва, а вибрався найперше до Тмуторокані, де вже було організоване архієпископство. Включаючи Тмуторокань до складу Київської держави, Володимир Великий тим самим розв'язав питання церковної ієрархії для Русі. Тмутороканський архієпископ й очолювана ним епархія унезалежнилася від Візантії, при чому голова цієї архієпархії став головою нової — вже Руської Церкви. Цим треба пояснити той факт, що за весь час панування Володимира Великого і ще відтак за його сина Ярослава Мудрого до 1034 року в Києві не було ні окремого митрополита, ні взагалі ієрарха. Про окремого митрополита для Києва подбав Ярослав Мудрий щойно після того, як Київська Русь була поділена на два цілком окремі князівства — одне з столицею в Києві, а друге з столицею в Чернігові і на території того другого князівства проживав голова Руської Церкви. Щоб звільнити церкву у своїй частині Русі від архієпископа у другій частині Русі, Ярослав Мудрий добився того, що Візантія визнала Київ осідком митрополії.

Але християнство поширилося ще до хрищення Володимира Великого не тільки в Тмутороканській Русі, де була організована власна ієрархія, але також на землях, заселених плем'ям т. зв. білих хорватів. Ці землі Київська Русь почала приєднувати ще за князя Олега, разом з яким білі хорвати брали участь у походах на Візантію, але частина цих земель (відома відтак з літописів як "Червенська земля") ще якийсь час лишалася поза межами Київської Русі, спершу під володінням великоморавських князів, відтак угрів, а потім чеських Перемишлідів та польських князів. Червенські землі з Перемишлем та Червенем з'єднав з Київською державою Володимир Великий влітку 981 року. На цих землях поширилося християнство ще під кінець IX ст., тобто коли вони входили до складу великоморавської держави, де в другій половині того ст. розвинули успішну місійну працю висланники Візантії брати Кирило та Methodій.

Як знаємо, Кирило і Methodій поклали основи під розвиток на Моравії слов'янського християнства із слов'янською мовою на відміну від західного християнства, яке ширили франконські місіонери. Про успіх праці Кирила і Methodія на Моравії свідчить те, що там була відновлена Мірніюмська митрополія під проводом Methodія, і це власне християнство знайшло також дуже пригожий ґрунт на землях на північ від Карпат, у районі Кракова, і на сході в районі Червеня та Перемишля. Коли під натиском німців на Моравії почалися переслідування священників та ієрархів слов'янського обряду, вони мусіли залишити країну, і частина з них перейшла до Болгарії, а частина з двома єпископами на землі т. зв. білих хорватів, які від упадку моравської держави в 906 році

опинилися під протекторатом угрів. Осередками слов'янського християнства стали міста Краків і Перемишль (цю назву місто одержало за панування чеських Перемислідів), де осіли також єпископи, які втекли з Моравії. Це християнство з власною ієрархією перетривало на Червенських землях до часу приєднання їх до Київської держави і відтак з християнізацією усієї Русі зіллалося з київським християнством, передавши йому всі свої дотеперішні надбання. У районі Кракова воно перетривало до часу включення новозформованої польської держави в орбіту західного (латинського) християнства і стало жертвою суцільної латинізації.⁸⁷

Слов'янське християнство Кирила і Methodія відіграло дуже важливу роль у процесі християнізації Київської Русі, зокрема в площині збереження її цілком окремишнього шляху між Візантією і Римом. На це звернув увагу відомий знавець історії Центральної і Південно-Східної Європи та історії Візантії Франціс Дворнік, який відзначає в одному з своїх творів, що "у ділянці літератури, Київська Русь мала незвичайне щастя, тому що від самого початку її християнського життя вона була в посіданні всіх скарбів старої слов'янської літератури, залишеної у спадщину Моравії свяtimi Кирилом та Methodієм. Вони (ці скарби) були врятовані їхніми учнями, коли впала Моравська імперія, і перевезені до Болгарії... Інше агентство, що його досі переочувано, а воно відіграло роль при запровадженні слов'янського письма у Київській Русі, — була Чехія. Для істориків не цілком ясні розміри держави Перемислідів і поширення слов'янської літургії в чеських краях; відоме, однак, що слов'янська література процвітала в Чехії упродовж X і XI ст. ... У десятому сторіччі, Польща, Київська Русь і Чехія зустрілися в Карпатських горах. Це уможливило легкий доступ з Чехії до Київської Русі, і цим пояснюється, наприклад, як рукопис *Життя Methodія* знайшов собі шлях на Русь. Справді, збереження цього літературного скарбу завдячуємо цій щасливій обставині".⁸⁸ Згідно з думкою Ф. Дворніка, "чеські місіонери" були активні в Києві за володіння Володимира Великого, "якщо ще не перед тим". Культ св. Климента, святого патрона слов'янської літургії, прищеплений на Моравії Кирилом і Methodієм, поширився також у Київській Русі. Треба відзначити також, що *Повість временних літ* у записі під 898 роком досить широко інформує про місіонерську діяльність Кирила і Methodія на Моравії, згадує про постанову Римського папи, якою визнано слов'янський обряд з правом відправляти Богослуження слов'янською мовою "яко же вы наказаль

87. Докладніше див. Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, стор. 101-137.

88. Dvornik, *Slavs, Early History and Civilization*; стор. 226.

Методий, учитель ваш". Про св. Методія *Повість* говорить, як про "наслідника святого Андроніка, одного із 70 апостолів, учня святого апостола Павла".⁸⁹

Теорію про перемиське єпископство слов'янського обряду з X ст. розвинув український історик Микола Чубатий, спираючися на аналізу різних збережених документів, а також на висліди археологічних розкопів, 60-их років у Перемишлі, де польські археологи відкрили фундаменти двох камінних будівель: однієї церковної, а другої світської, що могла б бути палацом князя, його намісника чи єпископа. Церковна будівля в Перемишлі дуже подібна до такої ж церковної будівлі з того часу на Вавелі в Кракові. Хоч твердження М. Чубатого щодо перемиського єпископства з X ст. є гіпотетичні, історично правдиві є інформації про єпископів слов'янського обряду в Кракові і про поширення християнства, починаючи з кінця IX ст. на землях т. зв. білих хорватів, про яких згадує *Повість временних літ*.⁹⁰

89. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 21-23.

М. Чубатий пише, що хоч Кирило-Методіївське християнство з окремим слов'янським обрядом не збереглося, "перша спроба створити окремий слов'янський обряд, посередній між римським та візантійським — увести до богослужбової мови слов'янську мову, створити для слов'янських мов окрему азбуку та окреме письмо, мало величезний вплив на релігійно-культурне життя не так західних слов'ян, серед яких працювали слов'янські апостоли, але серед східних та південних слов'ян. Вони промостили слов'янській мові шлях — стати богослужбовою мовою взагалі, хоч ані слов'янський обряд, ані слов'янське глаголичне письмо не втрималися... Побіч Болгарії і Сербії на полудні, стара держава українського народу, Київська Русь, збудувала ціле своє духове життя на цій церковно-слов'янській базі, стосованій до властивостей мови русько-українського народу" [Чубатий, *Історія християнства на Русу-Україні*, стор. 116-117].

90. Про археологічні досліди в Перемишлі див. А. Źaki, "Na szlaku wukopalisk", *Słowo powszechne*, Kraków, 18.6, 1960. М. Чубатий відзначає, що коли він висліди цих археологічних розкопів обговорював з проф. Ф. Дворніком у 1963 році, висловлюючи припущення, що другим єпископським осідком на терені Білої Хорватії мусів бути Перемишль, "проф. Дворнік уповні потвердив здогад автора" [Чубатий, *Історія християнства на Русу-Україні*, стор. 132].

Північно-східню границю Білої Хорватії визначив Ф. Дворнік на основі папського документу 973 року, текст якого зберігався у документі цісаря Генріха IV 1086 року, де визначено границі празької дієцезії. [Dvornik, *Slavs, Early History and Civilization*; див. також його *The Making of Central and Eastern Europe* (London: The Polish Research Centre, 1949), стор. 78.]. Там є мова про область над горішнім Західнім Бугом аж по річку Стир ("Unde ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug, scilicet et Ztir"). Очевидно, в цьому документі взяті границі Великоморавської держави хоч

У такому відносно широкому контексті треба розглядати поширення християнства на Київській Русі, якщо хочемо збагнути основні властивості київського християнства і весь комплекс ідей, що їх воно породило в Київській Русі, а вони мали чималий вплив на внутрішню і зовнішню політику київських князів. У першій мірі Київ відразу по прийнятті християнства Володимиром Великим міг покористуватися великою на той час літературою зрозумілою мовою, а також міг мати до своїх послуг відповідно підготованих священників, які могли домовитися з місцевим населенням. У дуже загальній формі це знайшло своє віддзеркалення в *Повісті временних літ*, де відзначено, що після хрищення "Володимєрь же посемь поемь царицю, и Настаса, и попы корсуньски, с мощми святаго Климента и Фифа, ученика его, поима съсуды церковныя и иконы на благословенье себѣ". Колиж по повороті до Києва він збудував церкву Пресвятої Богородиці, "поручи ю Настасу Корсунянину, и попы корсуньскыя пристави служити в ней, вдавѣ ту все, еже бѣ взялъ в Корсуні: иконы, и съсуды, и кресты".⁹¹

Найважливішим почином Володимира Великого після прийняття християнства було запровадження навчання боярських дітей і підготовка відповідно кваліфікованих осіб для церковної і державної служби. У *Повісті временних літ* літописець записав, що "пославъ нача поимати у нарочитые чади дѣти, и даяти нача на ученье книжное... Сим же раздаяномъ на ученье книгамъ, събысться пророчество на Русьстѣй земли, глаголющее: "Во оны дни услышатъ глусии словеса книжная, и яснѣ будетъ языкъ гугнивых".⁹² Очевидно, коли йшлося про потрібні тоді книжки, то вони вже в Києві були, і тому, маючи все це, а також відповідний досвід і належно підготованих людей, Київська Русь за дуже короткий час могла видати таких видатних церковних діячів і письменників, як митрополит Іларіон, Никон Великий, основоположники Печерської Лаври Антоній і Теодосій, Яків Мних.⁹³

на той час вона вже не існувала. М. Чубатий оспорює таку границю, вважаючи, що Великоморавська держава не сягала далі Лімниці, допливу Дністра, або Бистриці. Біла Хорватія під угорським протекторатом була зменшена і включала територію між Бугом і Вепром на півночі та Сяном на півдні. Решта території білих хорватів на той час уже була приєднана до Київської держави за князя Олега [Чубатий, цит. праця, стор. 126-127].

91. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 80 і 83.

92. Там таки, стор. 81.

93. Що християнство сприяло поширенню освіти, справа цілком очевидна. Однак, не можна лишати поза увагою і той факт, що письменність на Русі була поширена ще до офіційного прийняття християнства. Вистачить тут нагадати, що текст договору князя Ігоря з греками був також відразу написаний руською мовою. У *Житті Кирила* є мова про те, що Кирило відвідуючи Корсунь у Криму, зустрівся з якимось "русином", а

Поширення і зміцнення в Київській Русі слов'янського християнства позначилося на розвитку специфічних політичних ідей, а навіть специфічної ідеології, в основу якої була покладена ідея Руської землі. Такий розвиток був цілком закономірний, бо слов'янське християнство, хоч ідейно й організаційно пов'язане з Візантією, виявило вже на самих початках у Великоморавській державі свої окремішні притаманності, які краще відповідали слов'янській духовості, ніж візантійське християнство. З тих самих причин воно знайшло такий пригожий ґрунт на Київській Русі, але там існували ще інші важливі моменти: недовірливе, а то й вороже наставлення до Візантії, яка, як це ми вже відзначали, хотіла бачити навернені на християнську віру народи своїми підданцями. На це Київська держава не могла погодитися, і тому хрищення Володимира Великого відбулося у такій военній атмосфері, а умови були подиктовані Руссю, яка використала повністю догідну для неї політичну ситуацію, щоб не допустити до будь-якої залежності від Візантії. Слов'янське християнство, достосоване якнайкраще до духовості народу, не тільки що не стало засобом для Візантії підпорядкувати собі Русь, а й перетворилося на чинник, який у ще більшій мірі скріплював незалежні від Візантії позиції Руси.

Вислів цьому ми знаходимо і у *Повісті временних літ* і у *Печерському патерику*, а у найвиразнішій формі у *Слові про закон і благодать* Іларіона та *Похвалі Володимирові* ченця Якова.

також бачив Євангеліє і Псалтир, написані "руськими письмены". Таких згадок можна навести більше, і всі вони засвідчують, що якесь "руське письмо" існувало до часу прийняття християнства.

ДО ПИТАННЯ ЗАХІДНІХ ОКРАЇН УКРАЇНИ

Мирослав Прокоп

Українська мемуарно-документальна література збагатилася нещодавно цінною появою. Нею є книжка Володимира Кубійовича про українців західніх окраїн у перших двох роках другої світової війни. Книжка Кубійовича цікава для українського читача (зрештою також для чужинецького дослідника) головним чином у двох аспектах.

Насамперед — це цінний причинок до найновішої історії нашого народу, точніше — періоду другої світової війни. Якраз той період, у порівнянні з періодом визвольних змагань 1917-21 років, дуже скупо у нас документований. Та й взагалі з документальними свідченнями про минуле у нас погано. Скільки важливих подій, успіхів та невдач, народних зусиль та змагань, скільки документів нашої культури і її творців присипані у нас попелом забуття! Як часто призабуті у нас навіть провідні постаті визвольної боротьби нашого народу! Правда, здебільшого спричинене це об'єктивними обставинами, зокрема діями ворогів українського народу, що завжди зацікавлені у нищенні його історичної пам'яті, у плямуванні його минулого. Але й ми самі, як нація, мало дбаємо про нашу біографію. За білі плями у своїй історії відповідають і самі українці. Ось порівняно мало записано у нас особистих свідчень учасників подій і процесів, що відбулися на українських землях у 1920-их і 30-их роках, дарма що ті події розкривають зарівно величезні потенції нашої нації, її досягнення, як і безпрецедентні трагедії, що її навістили. Те саме можна сказати про події другої світової війни.

Своєю працею Кубійович в якійсь мірі заповнює цю прогалину. Кажу, що лише частинно, бо його розповідь стосується тільки малесенького клатика української землі на найбільш висунених на захід окраїнах української етнографічної території: Лемківщини, Холмщини й Підляшшя, частини Посяння (Перемищини та Ярославщини), врешті, дрібних смужок Галичини, які межували з Холмщиною. В результаті домовлення між

Володимир Кубійович, *Українці в Генеральній Губернії 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету* (Чикаго: в-во Миколи Денисюка, 1975), 664 стор.

Сталіном і Гітлером у серпні 1939 року ті українські землі на наступні майже два роки опинилися у складі т. зв. Генеральної Губернії, творива, що його німецькі окупанти поставили на місце дотогочасної польської держави. А після нападу Гітлера на СРСР до тієї Генеральної Губернії включили ще Галичину, як окремий "дистрикт".

Доля українців Галичини в 1941-44 роках має бути предметом другого тому праці Кубійовича. Книжка, про яку пишемо, охоплює тільки 1939-41 роки і стосується виключно західніх окраїн. Хоч за підзаголовком вона мала б бути лише історією Українського Центрального Комітету, себто громадської установи, що очолювала там організоване українське громадське життя, це по суті є історія всієї спільноти, її життя і діяльності. Книжка насичена величезним фактажем, назвами місць, прізвищами людей, реєстрацією подій. У ній також характеристика нашої громади, її сил і слабостей, політики німців у відношенні до українського населення та ін.

Студія Кубійовича важлива ще в одному відношенні. Землі, про які він пише, належали до найбільш національно занедбаних частин України. Тут віками діяли сильні асиміляційні впливи окупантів українських земель. Особливо гострий був польонізаційний тиск на них в умовах міжвоєнної Польщі в 1918-39 роках. Результати окупантської політики дали себе відчути не тільки в духовно-культурному, але також в етнічному відношеннях. Залучена до книжки Кубійовича карта Генеральної Губернії показує, наскільки мішаним з національного погляду стало населення Підляшшя, Холмщини і Посяння. Тільки галицька Лемківщина залишилася суцільно українською, бо лемко впродовж сторіч зберіг свою окремішність від сусідів, не входив у ближчі стосунки з поляками. На Лемківщині не було мішаних подруж. А проте не тільки там, але й на мішаних в етнічному відношенні західніх окраїнах заіснувала за два роки, себто між 1939 і 1941 роками, велика зміна, відбулось імпазантне національне відродження різних галузей українського громадського життя. А сталося це лише в частинно пригожих для українських виявів умовах.

Дворічний досвід західніх окраїн дозволяє робити висновок, що коли б там дозволено було на повну свободу дії організованої української громадськості, вона дуже швидко була б спроможна ліквідувати шкідливі результати окупантського панування. В якійсь мірі це можна прикласти також до інших частин України, зокрема на сході і півночі, і в не меншій мірі до української діаспори на просторах Російської РФСР чи інших неросійських республік СРСР. Немає ніякого сумніву, що утворення самостійної української держави привело б до міцного ревіндика-

ційного процесу, до направлення завданих Україні кривд, до повернення їй сотень тисяч, а, може, й мільйонів її скалічених дочок та синів і загарбаних у неї надбань української духовної та матеріальної культури.

З цього погляду студія Кубійовича дуже повчальна.

Як згадано, важкою була доля західніх окраїн, зокрема в умовах міжвоєнної Польщі, в національно-політичному та економічному відношеннях. Як і більшість українських земель під Польщею, — це були сільсько-господарські терени з убогим населенням. На Лемківщині, побіч управи ріллі (бараболя й овес) був розвинений хатній промисел, головним чином обробка дерева і дротярство. Завдяки численним курортам (Криниця, Жегестів, Романів та ін.) лемки порівняно легко збували свої вироби. У подібному становищі були й інші окраїни.

Міжвоєнні польські уряди вели послідовну політику асиміляції і репресій проти виявів українського організованого життя та намагалися не допустити на окраїни впливів галицьких громадських централей. Польські учені просували теорії про нібито окремішність лемків від решти українського народу, а міністерство військових справ Польщі творило такі організації, як "Звйонзек Зем Гурскіх", метою яких було засобами дезінформації і корупції перетягати слабші елементи на бік поляків. На Посянні головну небезпеку для українців створила польська колонізація, в результаті чого там подекуди існували тільки українські етнографічні острови, українське населення, часто перемішане з поляками, розмовляло вже польською мовою, а з українським народом в'язала його тільки приналежність до греко-католицької церкви.

Холмщина і Підляшшя, які з усіх західніх окраїн мали найбільше пов'язання з державницьким періодом Галицько-Волинської доби, були також об'єктом сильних польонізаційних впливів, зокрема після 1815 року, коли вони увійшли до складу підпорядкованого Росії Польського Королівства. Ускладнення внесли там також релігійні проблеми. У 1875 році там скасовано унію і українське населення було насильно переведене на православну віру. У 1905 році, в результаті т. зв. толеранційного указу про свободу віри, одна третина українського населення Холмщини і Підляшшя перейшла на римо-католицизм, що зробило з них поляків (т. зв. калакути). На тих, які залишилися при православної вірі, міжвоєнна Польща розгорнула наступ широким фронтом. Православній Церкві накиннули польську мову як урядову, а при кінці 1937 року проведено масове нищення православних церков. Репресії релігійного характеру поляки вели також на Лемківщині, при чому їхнім відвертим спільником стала ватиканська адміністрація. Рішенням 1934 року Рим вилучив Лемківщину з-під

юрисдикції греко-католицького єпископа в Перемишлі й утворив окрему Апостольську Адміністратуру Лемківщини з русо-фільськими прелатами у проводі.

Польсько-німецька війна й упадок Польщі принесли далекосяжні зміни у становищі українського населення західних окраїн, що опинилися тоді в т. зв. Генеральній Губернії. Це були терени розміром приблизно 16 000 кв. кілометрів із понад 1,2 млн населення, серед якого було приблизно 525 тис. українців, 170 тис. спольонізованих українців та 20-30 тис. утікачів з Галичини чи Волині, які емігрували на захід після того, як радянська армія зайняла західні області. Натомість з Лемківщини і Холмщини переселилися тоді до УРСР бл. 9 тис. осіб. Після того, як у 1941 році німці окупували Галичину, більшість тих людей повернулися на свої давні землі.

Війна й її результати поставили перед українським населенням західних окраїн декілька вихідних питань. Ішлося передусім про визначення їх правно-політичного становища в Генеральній Губернії, як окремої етнічної групи, про оборону їхніх інтересів перед німецькою владою, про матеріальну допомогу потребуючим, головне утікачам і полоненим та усім, кому війна принесла матеріальні втрати, врешті, про забезпечення якихось форм організованого громадського життя. Усе це поставило на порядок дня проблему української громадської репрезентації перед новими володарями західних окраїн. (Не було ілюзій, що на політичну діяльність німці в існуючих умовах українцям дозволять).

Слід сказати, що в подібному становищі опинилися також поляки та інші національні меншості, головне євреї. Спочатку німецькі окупанти Польщі пробували знайти якихось співробітників серед польських політичних діячів, але це не вийшло. Таких плянів не було у них, очевидно, у відношенні до євреїв, але не зважилися тоді ще німці також на їхнє масове винищення. В таких умовах були утворені на терені Генеральної Губернії суспільно-допомогові установи кожної етнічної групи: Польська Головна Рада Опіки (Глувна Рада Опекунча), Єврейська Суспільна Самопоміч, українські допомогові комітети, що їх очолив Український Центральний Комітет (УЦК). Головою УЦК став Володимир Кубійович.

Вибір В. Кубійовича на цей пост не був випадковий. Уродженець Лемківщини, що там прожив майже усе своє дотогочасне життя, географ за професією, кол. доцент Ягеллонського університету в Кракові, автор численних наукових праць, політично не зв'язаний ні з якою українською партією, він був найбільш придатним кандидатом на те, щоб очолювати українське населення окраїн у нових політичних умовах. Його кандида-

тура також була сприйнятна для діячів різних політичних груп західних областей, що тоді поселилися на окраїнах.

Автор детально розповідає про етапи організації окремих секторів громадського життя, про побудову допомогових комітетів на місцях, про правну і матеріальну опіку над українцями, про творення економічних, культурних, молодечих формацій та установ, що мали задовольняти потреби населення. Формально, згідно із затвердженим німецькою владою статутом, УЦК мав виконувати два завдання: 1) організувати суспільну опіку, 2) співпрацювати з закордонними допомоговими організаціями за посередництвом Німецького Червоного Хреста. Фактично, однак, його діяльність була багато ширша.

Передусім зроблені були з українського боку намагання перенести на західні окраїни ті організовані форми життя, що існували до війни в Галичині, яких польський уряд не допускав на наші окраїни. Але й нові німецькі володарі на це не дозволили. Тому треба було творити сурогати або шукати половинних розв'язок.

Окрему проблему творили шкільництво й освіта. На усіх західних окраїнах українських земель було до осені 1939 року ледве 18 українських шкіл і близько сотні т. зв. утравкістичних, в яких більшість дисциплін викладали польською мовою польські учителі. У червні 1940 року українських шкіл було там уже 876, а в березні 1941 року — 929. Учні відповідно в 1940 і 1941 роках: 87 600 і 91 700, учителів 1 320 і 1 415. У березні 1941 року працювали дві гімназії (в Холмі та Ярославі) і одна учительська семінарія в Криничі. Існували також 14 ремісничо-купецьких і сільсько-господарських шкіл. Тоді ж такі працювали 885 відділів Українських Освітніх Товариств, що об'єднували приблизно 45 тис. членів. УОТ були сурогатом передвоєнних галицьких "Просвіт", яких німецькі власті не дозволили відновити. Не дозволені були також молодечі організації типу "Пласту".

Досягнуто також на той час певних успіхів у галузі видавничої діяльності. Перевидано Шевченків *Кобзар*, поезії Лесі Українки, твори Богдана Ігоря Антонича, Марка Черемшини, Остапа Вишні, Ірини Вільде, Богдана Лепкого, Володимира Бірчака, *Історію Холмщини і Підляшшя* Мирона Кордуби та ін. Про поширення друкованого українського слова дає свідчення таке порівняння: у 1937 році вийшло у Польщі для майже 6 млн українського населення 448 українських книжок тиражем 1,3 млн примірників. А у 1940 році для приблизно 700 тис. українців (у тому числі і спольонізованих) у Генеральній Губернії появилось 132 книжки накладом 735 тис. примірників.

Досягненням українського населення окраїн за ті два роки треба вважати також реорганізацію та українізацію Православної Церкви, включно з поверненням українським православним Холмського собору в травні 1940 року. Слідом за цим прийшло

відновлення Автокефальної Православної Церкви в Польщі на тій території, що входила до складу Генеральної Губернії.

Автор розповідає ширше про ставлення німецької окупаційної влади до українського населення окраїн. Ясно, що головною метою німецької політики в Генеральній Губернії було підпорядкувати собі польський народ, ліквідувати сліди польської державности. У перші місяці після перемоги над Польщею німецька влада не мала виразної політики щодо української меншости, а льокальні німецькі наставники мало орієнтувалися у справах України взагалі. Проте діяла у них настороженість з огляду на небажання антагонізувати відносини з тодішніми радянськими союзниками. Згодом, коли взаємини між Гітлером і Сталіном почали псуватись і коли Німеччина готувалася до нападу на СРСР, німецькі кола в Генеральній Губернії почали шукати ближчих зв'язків з українцями окраїн. Але й тоді вони підозріло дивилися на вияви української самобутности. Свої пляни поневолення українського народу вони розкрили щойно після нападу на СРСР.

Автор пише, що метою дворічної праці його та його співробітників на західніх окраїнах було збільшити український стан посідання, зміцнити національну свідомість. Зокрема каже автор: "... процес усупільнення української людини на окраїнах ми намагалися поставити на чуттєві та розумові підвалини, виходячи з того, що Україна, як глибоке психічне переживання в кожному з нас, дає поштовх до дрібної щоденної праці, яка у висліді вирішує успіх". Завдяки цьому можна було, робить автор висновок, "створити патос національної роботи, ослабити чужий елемент, перейти з оборони до наступу і щойно за їх допомогою поволі зміцнити, згодом й остаточно закріпити тодішні свіжі надбання".

Звичайно, надбання, про які пише автор, закріпити не вдалося. Прийшла німецько-радянська війна, і вона змела їх з лиця землі. Проте залишилося тривале свідчення вітальности і динамічности нашої нації, точніше — її найдалі на захід висуненого і подекуди майже зовсім ізольованого від материка пограниччя.

У праці Кубійовича є деякі неточності в інформаціях про окремих людей. На сторінках 329 і 393 автор говорить про видатного господарника та колишнього посла до польського сойму Зиновія Пеленського, але один раз називає його Зеноном. Учитель гімназії в Перемишлі та пластовий виховник називався Теодор Поліха, а не Володимир (стор. 382). На стор. 381 йдеться про Василя Нагайського, а не Нагаєвського. Там само говориться, що провідного діяча ОУН Івана Клима німці розстріляли в Дрогобичі в березні 1941 року. Має бути: 1944 року.

У книжці є деякі повторення. Але цього при величезній кількості прізвищ, дат, місцевостей та подій, мабуть, важко було оминати.

УКРАЇНА У КОНЦЕПЦІЯХ АРНОЛЬДА ТОЙНБІ

З ПРИВОДУ СМЕРТИ ВИДАТНОГО ІСТОРИКА ЛЮДСТВА

Юрій Лавріненко

ДЕКІЛЬКА ЗАГАЛЬНИХ ЗАУВАГ

22 жовтня 1975 року в Англії помер Арнольд Тойнбі (нар. 1889). Світова преса провела його у вічність як найвидатнішого історика людства та інтелектуальну зірку першої величини, що незгасно просвічувала, крізь густо затьмарений небосхил 20 віку. Головний твір Арнольда Тойнбі *Study of History* — 12-томова порівняльна історія циклів народження і розпаду цивілізацій людства, що їх він встиг визначити в кількості від 19 (у перших томах) до 28 (у цілості, праці). Але не вважав закінченим своє визначення цивілізаційних циклів, зокрема й їх кількості.

У "Вступі" до названого 12-титомника Арнольд Тойнбі подає такий принцип своєї історико-дослідної праці: "Ні одна нація чи національна держава Європи не може показати свою окрему історію, що була б проглядна і зрозуміла сама з себе". Він вважає, що тільки в контексті історії світової можна повнотою вивчити і зрозуміти історію окремої нації. Тойнбі не робить винятку з цього принципу і щодо найчіткіше самовизначених великих державних націй Західньої Європи, включно з його Англією. Тим більше важливий цей принцип для історії України. Тут важливі як загальні науково-історичні й історіософічні принципи Тойнбі, так зокрема і його погляди на Україну, принагідні і висловлені (ще в 1915 році) у спеціальній статті "Україна" (про неї буде далі).

Тойнбі заперечує загальноприйнятю в 19 столітті віру в безперервний прогрес людства. Зокрема заперечує марксистську схему, як таку, що спрощує розвиток людства до кількох соціально-економічних шаблів вигаданого прогресу. Картина розвитку людства, на думку Тойнбі, складніша, ніж її уявляв Маркс. Головним рушієм розвитку людства Тойнбі вважає не матеріальні, а духові сили. На думку Тойнбі, історія не конче провадить до якогось кінцевого утопійного царства Божого. Але Бог проявляє себе у ході історії. Тойнбі не визнає ніяких "вибраних" народів. Інтимне відношення між Богом і людиною не

є власністю якоїсь однієї релігії. Воно б'є джерелом із глибин людської психіки.

А втім, не місце тут викладати загальні принципи концепції, що їх випрацював Арнольд Тойнбі за 86 років свого життя. Все таки два з них треба бодай схематично тут згадати:

Виклик і Відповідь (Challenge and Response), вони, на думку Тойнбі, відіграють вирішальну роль у народженні і відродженні цивілізацій. "Виклик" роблять даному суспільству смертельні загрози або з боку суворої природи, або з боку інших ворожих суспільств. Коли людина даного суспільства спроможеться дати "відповідь" на смертельну загрозу ("виклик"), тоді в драмі тієї "відповіді" зароджується і твориться окрема цивілізація; звичайно, при співгрі багатьох інших можливих факторів. (Зазначимо в дужках, що для зародження старокиївської України-Руси, як і для козацького відродження України, таких потрясаючих "викликів" чи загроз аж ніяк не бракувало. Наскільки старокняжий Київ і козацька Україна являли собою повнотою чи не повнотою адекватні "відповіді" на "виклик" — це власне проблема об'єктивного наукового досліджу).

Друга тойнбівська закономірність: "*диференціація*" — *знак зростання, "стандартизація"* — *знак розпаду чи занепаду*. Або, як пише Тойнбі в XII томі: "Контраст між диференціацією зростання й уніформізмом розпаду".¹ Між іншим, ці два контрасти Тойнбі, здається, бачить, коли говорить про "Православно-християнську цивілізацію в Південно-Східній Європі і в Росії". Здається, як наш Микола Костомаров бачив тут "два начала стародавньої Руси" (у двох статтях), так Тойнбі хоче бачити дві окремі фази: старокиївську і московську. Про цю останню (Москва, російська імперія) Тойнбі пише в XII томі: "... вона грала видатну роль, культурну, як також політичну і мілітарну, у світових справах. А все ж, покищо вона ніколи не являла собою оригінальної своєї власної цивілізації... В культурній площині вона все була сателітом, хоч завжди незвичайного гатунку".²

Лев Окіншевич опублікував статтю "Історія цивілізації Східної Європи у працях Арнольда Тойнбі".³ Але на час писання його статті появились друком тільки перші шість томів 12-томової праці Тойнбі. До того ж у статті проф. Окіншевича немає згадки

1. Arnold Toynbee, A Study of History. Цитую за скороченим виданням Oxford University Press, vol. I, перевидане в Нью-Йорку 1974, стор. 631.

2. Arnold Toynbee, A Study of History, vol. XII, Reconsiderations, Oxford University Press, 1961, стор. 539.

3. Leo Okinshevych, "History of the Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee", The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences, vol. II, n. 2 (4), 1952, стор. 305-324.

про забуту спеціальну статтю Тойнбі про Україну, хоч у тій статті Тойнбі були капітальні чисто історичні тези, наприклад, що слов'янський "народ Києва" на підставі скандинавської державності і візантійської греко-християнської релігії та власних вартостей дав синтезу окремої "слов'янської цивілізації з новою своєю власною індивідуальністю".

Назріла потреба, щоб тепер, по смерті Арнольда Тойнбі та повнішій публікації його писань, хтось покликаний простежив науково-критично проблеми місця України і княжої України-Руси у працях і загальних концепціях Арнольда Тойнбі. Завдання цієї статті інакше і вужче: подати інформацію про забуту статтю Тойнбі "Україна".⁴

СТАТТЯ АРНОЛЬДА ТОЙНБІ ПРО УКРАЇНУ

Тойнбі розглядає Україну в минулому і на тлі першої світової війни та пророкує відродження цієї не знаної досі нації (витяги подаю від початку без коментарів, без внутрішніх скорочень і змін):

"Чимало знехтуваних націй здобули в цій війні визнання, але випадок з українцями напевно найбільш дивний з усіх. Нація тридцяти мільйонів, і ми ніколи не чули її імени! Сказати, що українці те саме, що рутенці, мало прояснює ігнорацію. Більш помічне порівняння з 'малоросами'. Тоді ставлять питання: чи вони взагалі дійсно нація, а чи тільки відміна росіян, що розмовляє безсумнівно російським діалектом? Та це легке вияснення точно виведено буквально з імени 'малороси'. Ось чому це ім'я запровадили 'москалі' — ми мусимо бути обережні з нашими термінами, бо дійсний українець ніколи не називав би людей Москви чи Петрограду 'росіянами', ані навіть 'великоросіянами'. Він залишає руське ім'я для себе. Але назви можуть минатися. Більш серйозно явище виступає у філологічному аспекті. Чи мова України — незалежна мова? 'Так, незалежна', — каже українець. — 'Вона відрізняється від мови московської не менше, як мова польська'. — 'Ні', — відповідає москаль. — 'Це діалект, селянська говірка серед багатьох інших, що вирізнялися на широких просторах, заселених російським народом одним і неподільним'.

"Це не академічна дискусія. Вона провадиться на полі практичної політики. Багато гарматнів пущено з Петрограду проти української мови чи діалекту (називайте її як хочете). Вони

4. Arnold Toynbee, "The Ukraine — A Problem in Nationality", *The New Europe. Some Essays in Reconstruction*. London, J. M. Dent, 1915, стор. 75-85. Далі посилання скорочено на сторінки цього видання. Можливо, стаття спершу була опублікована в лондонському журналі *The Nation*. У 1916 році її видано в Лондоні окремою брошурою.

вивершилися указом 1876 року, який заборонив публікацію в межах імперії будь-якої друкованої речі тією мовою. 'Українська мова ніколи не існувала, не існує і мусить не існувати', — декларував Валуєв, міністер внутрішніх справ, ще перед указом. Але міністер відкинув занадто багато. Едиктів не роблять проти галюцинацій.

"Отож у лінгвістичній сфері імперський уряд, здається, дав доказ проти самого себе на користь української індивідуальності, бо це є дійсно індивідуальність нації, що про неї спір. А втім, мова є тільки один фактор національності. Вона не може творити націю без збіжності з історією; і ми мусимо запитати що таке Україна і як її народ розвинувся в минулому (перш ніж можемо давати присуд на їхні претенсії)" (стор. 75-77).

Як історика незалежного, загальноновизнаного в світовій науці, — відповідь Арнольда Тойнбі на поставлене ним питання історичності України має особливе значення, і цю відповідь подаємо повністю:

"Україна означає просто 'межова країна' — між північчю і півднем, лісом і степом, і вона простягається від заходу на схід у могутній наскрізній зоні від Карпат до Волги — зона видатна як своїм ґрунтом-землею, так і своєю історією; бо це славетна країна 'чорнозему', нова житниця імперії, де агрикультура, залізниця і населення ростуть темпами, що конкурують із розвитком американського Середнього Заходу.

"Тут був фокус найранішого, як також найновішого руського життя, святе місто Київ, розташоване на пункті, де Дніпро збирає всі допливи і впливи з лісу у степ. Державу засновано в десятому столітті шведськими мандрівниками з Балтики, які зробили собі шлях униз по течії; а її культура йшла вгору річкою через Чорне море. Але *народ Києва* були слов'яни, подібно до північних сусідів у лісах, і *він розвинув свою скандінавську державність і візантійську релігію в слов'янську цивілізацію з новою своєю власною індивідуальністю*" (стор. 77-78, курсив мій — Ю. Л.).

"Та географічний характер 'межової країни', що відкрив її культурні впливи з усіх боків, виставив її водночас на удари ворожих рас. У тринадцятому столітті Київ зруйнували татари з степу, і українська національність мала знайти притулок уздовж Карпатських передгір'їв у князівстві Галич (Галичина). Галичина знов підпала за одне століття під зверхність Польщі, яка позначила її аристократію і середню класу карбом Західньої Європи й улестила її Православну Церкву толеруванням місцевих обрядів і дисципліни при визнанні сюзеренітету Риму. Як польська імперія підупала в сімнадцятому столітті, Україна знову здобула собі свободу. Межова країна виплекала расу межовиків,

козаків, які створили незалежну військову республіку на острові Дніпра і повели українських селян проти татар і Польщі. Та нація, що відроджувалася, проглинула нова потуга з півночі. Слов'яни лісів уникнули ураганів, що спустошили Україну. Москва стала ядром північно-російського царства, і Петро I реорганізував його на сильну імперію. Частково завоюванням, а частково добровільною угодою уряд Петрограду здобув левину частку польської спадщини, і при остаточному розподілі Польщі 1795 року частина України після півтора століття нестійкої свободи опинилась остаточно включеною у межі імперії. Наслідком такого укладу подій із тридцяти мільйонів теперішніх українців понад 25 мільйонів є піддані царя.

"Таке полагодження цілком могло б бути розв'язкою. Між українцями і москалями були сильні зв'язки: спільне слов'янство, православна віра, навіть початкова спільність політична, бо перед татарами українські князі мали вплив у лісах і на кордонах. Хоч два народи не являли собою одну націю, але їхній союз під династією Романових дав їм таку саме нагоду об'єднатися в одну, як під Стюартами дав англійцям і шотландцям. Але, на нещастя, Петро перейняв систему Європи, коли вона була радше в поганій фазі, фазі абсолютизму, централізації, уніфікації, насильства й примусу. Бюрократія Петербургу не могла попустити Україні бути собою. Вона взяла українське підданство в руки, без огляду на умови, на яких Козацька Республіка прийняла імперський суверенітет. Вона заходилась, як ми бачили, переслідувати українську мову. Безумовно, це тільки посилювало українську індивідуальність, яку вона хотіла стерти. Найсильніший стимулянт національності — репресія, і напруження росло між українцями і москалями так, що тепер об'єднання виключено на хоч би й яких умовах. Кожний буде стверджувати свою окрему індивідуальність до кінця історії" (стор. 77-80).

Далі Тойнбі розглядає становище західньоукраїнських земель під Австрією:

"Ця помилкова політика Петрограду надала особливої ваги малій меншості української нації (менше 4 000 000 на теперішній час), що її наслідком розподілу залишено під зверхністю Австрії. Якби Петроградові вдалося злити росіян і українських підданців в одне, австрійська Україна стала б російською 'ірредентою' (стор. 82).

"Не зважаючи на опір поляків, — продовжує Тойнбі, — і на гру Австрії на польсько-українських суперечностях, в австрійській імперії українська індивідуальність була респектована, здобула чималі права, і Галичина стала українським 'П'ємонтом' " (стор. 82).

Хоч унія була накинута галичанам, але вони мали змогу перетворити її на свою власну національну церкву, і ці уніяти — українці під Австрією, знайшли своє окремішне ім'я 'рутенців' для своєї окремої національності. Бо хоч і як уряд Петрограду оспорював окремішність своїх українців, безсумнівно, ці українці, по той бік австрійського кордону, ні в якому розумінні не є росіяни, ні в розумінні конкретного факту, ні в розумінні внутрішньої лояльності" (стор. 82).

Повертаючися до під-час-воєнної ситуації, Тойнбі зазначає:

"Більшість австрійських українців, опинившись віч-на-віч з пан-германцями, надіються на визволення своєї нації через розподіл російської імперії і створення незалежної української держави". Сильно сумніваючись у безпосередній можливості такої розв'язки української проблеми, Арнольд Тойнбі, з другого боку, підкреслює *"фантастичну непрактичність режиму русифікації"*, що її застосовує Петроград до українського 'П'ємонту' з безоглядною жорстокістю за окупації Галичини в ході теперішньої війни" (стор. 83, курсив мій — Ю. Л.).

В умовах політичної стратегії Антанти і війни 1915 року Тойнбі пише:

"Україна ніколи не може здобути повну політичну незалежність від Москви, і Москва ніколи не зможе цілком стерти Українську національність чи асимілювати цілком усю українську расу. Розв'язки можна домогтися тільки через компроміс. Це відверне націю тридцяти мільйонів від її теперішньої орієнтації на тевтонські потуги".

У 1915 році, коли Тойнбі писав цю статтю, він працював у міністерстві зовнішніх справ Англії. У цитованій праці він виступає в подвійній ролі: як фаховий учений історик і як експерт міністерства, що формує міжнародну політику Англії й Антанти. У першій ролі він пише про історію України майже цілком об'єктивно, незалежно. У другій — виступає як співробітник міністерства. Саме в цій останній ролі Тойнбі пропонує соборне об'єднання півавстрійської і півросійської України в межах російської імперії, але з тим, що ця соборна Україна в своїй цілості матиме принаймні всі ті національні права, які мали галичани під Австрією. "Це здійснило б — додає Тойнбі, — принципи свободи і національності, що до них ми спільно зобов'язуємося".

"Ми" — це, очевидно, альянти, що до них належала і російська імперія. Суворий критик "фантастичности" російської політики щодо України перекидає її тут же власним рекордом фантастичности... Він, мабуть, відчуває іронію такого повороту власної думки. Бо, зазначивши, що Росія натомість тероризує українців Галичини, зразу ж песимістично-пророчо попереджає:

”Якщо ця розв’язка має бути досягнена розумно і справедливо (а якщо ні, то важко собі уявити майбутнє), для неї буде потрібно рушійної думки і непохитної доброї волі, не тільки державних мужів, але й кожного громадянина кожної країни Європи”.

На цій грізній пророчій ноті славетний історик зростання і загибелі цивілізацій людства закінчує свою статтю про історичну і сучасну ваговитість проблеми України.

Між іншим, через два роки після появи його статті ”Україна” урядові Великобританії в кінці грудня 1917 року довелося призначити свого офіційного представника при уряді УНР. Чи опінія великого історика й історіософа мала на це вплив — це питання для окремого розділу.

200-ЛІТТЯ АМЕРИКИ — НАГОДА ДЛЯ САМОАНАЛІЗИ АМЕРИКАНЦІВ

Василь Маркусь

Святкування 200-літнього ювілею американської незалежності є наскрізь унікальними й неповторними. За свій вік автор спостерігав здалека й зблизька вже кільканадцять видатних ювілеїв. Був свідком кількох українських круглих роковин: 1000-ліття прийняття християнства княгиною Ольгою, 700-ліття коронації Данила, кількох шевченківських ювілеїв, півсторіччя утворення Української Народної Республіки і т. д. Слідкував також за відзначенням тисячоліття християнства в Польщі, століття Канади, фанфарним святкуванням півстоліття Жовтневої революції в СРСР тощо.

Жоден з цих ювілеїв не нагадував теперішніх урочистостей, зв'язаних з роковинами Американської революції 1776 року. Американці виявилися дуже винахідливими, неконвенційними, оригінальними, але також зануджено банальними і навіть вульгарними. До Америки запрошено з державними відвідинами голів чи не всіх держав, що мали якесь відношення до американської історії. Відгребано і виставлено різні реліквії із ще не так давньої історії Америки; відтворено помітніші епізоди з визвольної війни, цим подіям присвячено менш чи більш вдалі фестивалі з найрізномірнішою програмою. Католики США зарезервували для себе відбуття Світового євхаристійного конгресу саме в місті, де народилася американська незалежність — у Філадельфії. Міста, будинки, протипожежні гідранти, навіть бочки на сміття прикрашуються національними кольорами; комерція і туристичний промисел випродували сотні мільйонів ювілейних предметів (від медальйонів президентів до "Ті-шертс", а то й штанів з відповідними відзнаками), дешевих якістю і змістом, на буферах авт з'явилися всякі наліпки-написи. Одна фірма випродувала ювілейну "байсентенієл" домовину. Колекціонери-аматори вже не мають місця на всячину, що заливає мемораблійний ринок. По цілій Америці просувається "потяг свободи" з постійною виставкою американських досягнень за 200 років. Федеральний уряд, стейтові органи влади, муніципалітети, академічні установи, приватні групи й фундації масово заангажувалися в процес відзначення 200-ліття. Практично кожен американець чи

організована група якоюсь мірою причаї до ювілейного настрою і влаштувань.

А все ж це ніяк не нагадує кампанійщини чи стандартної обрядовщини радянських ювілеїв чи шорстких рамок нацистських урочистостей. Спонтанність і неконвенційність стали головними прикметами американських ювілейних святкувань, навіть якщо підготовка і плян виразно наявні.

Ясно, що академічні установи й суспільна наука не могли залишитися осторонь такої нагоди. Можна було очікувати їх вкладу у формі наукових конференцій, публікацій, симпозіумів тощо з відкриттям нових історичних фактів чи інтерпретацій. А все таки це не найголовніше. Що вражає, то не так сам формат наукових і публіцистичних відзначень, як їх зміст і настанова. Американці схильні більше, як хтонебудь інший, негативно говорити про свій 200-річний досвід політичного існування як незалежна нація. Саме у цей ювілейний час з'являється дослівно злива солідних і поверхових критичних праць із сенсаційними висновками й ітерпретаціями природи минулого й сучасного американського суспільства, з протилежними поглядами на характер і вартість політичної системи, на економічний розвиток і зовнішньо-політичну ситуацію. Наприклад, нинішній міжнародний стан США розглядається як "кінець імперії". Демаскування публічних постатей увійшло в добрий тон публіциста чи професора. Як ніхто інший, американці ладні прати свою брудну білизну публічно...

Критичний підхід до себе самих — не випадкова прикмета американців. Як, з одного боку, рядовий американець може бути зарозумілим з того, хто він і чим стала Америка в світі, яким іґнорантом він може бути супроти інших народів і культур, так, з другого — американський інтелектуаліст є суперкритичний і неврастенічно чулий на власні суспільні (не особисті!) хиби й слабості. У розкриванні цього він знаходить насолоду, що межує з своєрідним мазохізмом.

Певні невдачі США у їх ролі "чемпіона вільного світу" й упадок престижу останнім часом ще більш роз'ятрює охоту до самобичування. Коли лідерство Америки в 1960-их роках було поставлене на пробу, багато американських академічних речників і аґентів публічної опінії дослівно злякалися цього; вони воліли були стримати Америку від позиції світового провідництва. Вони гадали, що або таку роль можуть краще виконати інші, або що взагалі така роль сьогодні зайва у світі. До масовости цього явища спричинювався так комплекс декого бути своєрідним, ориґінальним, неконвенційним, бо тоді він на себе зверне увагу, як і комплекс серед загалу менш ориґінальних критиків і критико-

манів "іти за вітром". Ці спокуси властиві не лише ексцентричним типам, але й найповажнішим суспільним авторитетам.

Цілком не маю на думці твердити, що Америка не заслугоує на критику чи що згадані суспільні критики несправедливо накинулися з нагоди ювілею своєї країни на її спадщину і нинішній дорібок чи стан. Напевно є в Америці багато такого, що заслугоує на різкий критичний розгляд, а може, навіть таке, що вимагало б інтервенції суспільного хірурга. Щобільше, для життєздатного суспільства й країни така критика вітально потрібна й корисна. Америка заслугоує на це, зокрема після помилок у В'єтнамі та скандалів Вотергейт. Що шокує в цьому, це не настільки факт критичної самоаналізи й нахил до неї, як скорше ота дивна манія говорити про все лише у найчорніших кольорах, переяскравлювати речі, насолоджуватися з власного цинізму, іноді докочуючися до стилю якоїсь оргії над трупом близької, але зненавидженої людини.

У такій атмосфері, зрозуміло, затрачується мірка об'єктивного критицизму. Не раз з уст чи з-під пера поважних осіб виходять твердження чи звучать порівняння, мовляв, американська система нічим не різниться від радянської. Маються на увазі, очевидно, не економічні порядки (для декого з критиків американська господарська система "опресивна", а радянські порядки усунули "відчуження людини від праці і продукту"), але скорше, наприклад, брак особистих свобод, наявність цензури, підслухування, обмеження сфери приватности тощо. Ліберал, який не погоджується з цією штампованою "критикою" радикалів, готовий наразитися на наличку "гнилого ліберала". А це в очах нових суспільних "критиків" є гіршими від налички консерватора. Інакше кажучи, оці критики з претенсіями на єдиноправильних "кассандр" уважають вчорашніх лібералів реакціонерами. Забувають ці люди, що в тоталітарних системах, до яких вони прирівнюють США, якраз вони були б першими на лаві підсудних за подібні погляди проти системи. А тут їх публікації відновуються в пресі, їх вводять у програму університетів та за них добре по-капіталістичному авторів гонорують. Хоч це явище не є дуже поширене, але його наявність свідчить, що в умовах свободи слова, преси і дослідження демократія мусить бути підготована на зловживання цими свободами.

Поряд з такими настановами самозневаги і цинізму до ювілейної проблематики, без сумніву, існує й поважніший та об'єктивніший підхід. Можна віднотувати цілий ряд ініціатив, спрямованих на солідніший критичний розгляд, шукання того, що час підтвердив як позитивне та виявлення тих явищ, котрі вимагають зміни. Фактор часу і темп розвитку ставить низку американських інституцій та звичних понять, суспільної практики,

а також вироблену "американську ментальність" під знак запитання. Чи справді цією втертою дорогою зможуть американці як нація і великодержава перейти безпечно й певно у 21 століття, а чи, може, потрібне було б істотне її переосмислення?!

Серед багатьох таких ініціатив варто відзначити започатковану загальноамериканську дискусію, своєрідне справжнє все-народне обговорення істоти американської системи і суспільства на т. зв. Форумі американських проблем. Ще за три роки до ювілейної "гарячки" видатний телевізійний коментатор Волтер Кронкайт запропонував відзначити 200-ліття початком обговорення на різних щаблях важливих аспектів американської дійсності. Пропозиція була підхоплена й іншими, врешті, урядові кола звернули на неї увагу, так народився план Форуму, що його субвенціонує Федеральна адміністрація двостоліття разом з приватними установами. Кронкайт, відкриваючи програму Форуму, таке заявив про історичний досвід Америки і визначив значення цього досвіду для сучасного й майбутнього: "Не знаю ніякого іншого способу, як можна б краще судити про майбутнє від того, що нам відкриває минуле".

Цим питанням присвячено університетські курси, позашкільні освітні програми, радіобесіди та різні панелі. Каліфорнійський університет підготував серію лекцій-статей, які стали основою заочного кореспондентського навчання і були опубліковані як окремі есеї в понад 250 місцевих, регіональних і крайових газетах.

Автор цієї статті брав участь у реалізації такої програми на одному з відтинків, а саме — в українській громаді Чикаго. Місцева філія Українського католицького університету ім. папи Климентія включилася в цю програму, пов'язуючи загальні питання Форуму американських проблем з справами української спільноти в США. "Америка в житті української спільноти" було темою десятих академічних вечорів у весняному семестрі 1976 року. З метою часткового фінансування цієї програми філія УКУ одержала дотацію від Крайової фундації для гуманістичних наук. У нашому циклі доповідей виступало 16 доповідачів, які представляли так загальноамериканські проблеми, як і їх українські аспекти, наприклад, "Освіта, школа, жінка, родина в Америці" (загальна тема) і "Якими будуть наші діти?" (українська перспектива).

Учасники цих зустрічей-семінарів мали змогу познайомитися з серією згадуваних есеїв Форуму американських проблем в українському перекладі. Ці переклади також друкувала *Свобода* для ширшого розповсюдження, і вони згодом мають пов'язатися окремим випуском. У Чикаго ці есеї ще передавалися напередодні кожної дискусії в радіопрограмі *Недільні дзвони*, таким чином доволі велика кількість людей безпосередньо або посередньо

була заторкнута обговорюваною проблематикою.

Український вклад у цю дискусію, себто українські аспекти головної теми заслуговують на окрему увагу. Оскільки українські доповіді будуть опубліковані в окремому збірнику, обговорення їх на сторінках *Сучасности* відкладаємо на майбутнє. Натомість корисно хоч побіжно зупинитися на загальноамериканських проблемах. Зокрема бажано віддати тон і підхід до американської самоаналізи, про яку була щойно мова. Висловимо деякі власні рефлексії, як вклад до цієї самоаналізи з приводу 200-ліття США, частково беручи до уваги опубліковані статті-есеї (36 разом), а частково вносячи особисті критичні зауваження до американської дійсності. Згадувані статті були опубліковані у двох окремих томах (десять з них, як згадано, перекладено на українську мову); їх автори з загальноамериканською репутацією в ділянках суспільних наук стисло і влучно дають синтезу американської інтроспекції й ретроспекції про себе самих, свою країну, її головні проблеми. Це, так би мовити, публічний іспит сумління нації.

Будучи порівняно молодою країною, Сполучені Штати Америки в той же час є, поряд з Великобританією, єдиною у світі більшою державою, яка за ці два сторіччя не перейшла ніяких драстичних змін політичної системи, внутрішніх переворотів, суспільних струсів. Зміни за цей час відбувалися в американському суспільстві, інституціях влади, економіці, навіть відбувалася певна еволюція чи й переоцінка суспільно-політичних вартостей. А все таки лишилися певні постійні принципи системи та суспільні вартості, не зважаючи на змінність як істотну прикмету американського історичного досвіду. Поза всіма труднощами, які Америка пережила й переживає, про її суспільно-політичну систему можна сказати, що "вона добре функціонує". Чи не наймаркантнішим вислідом Вотергейтської афери, ствердженням майже загально вдома й за кордоном, було саме оце "the system worked", хоч деякі люди могли завести.

Замало сказати, що причиною такого стану й відносного успіху американського експерименту на різних відтинках є демократія, що її основи поклали двісті років тому батьки країни. Були і в давнину, і зараз є різні демократії, але вони не виявили стільки життєвої снаги і внутрішньої сили та здатності, щоб перетривати різні противні вітри й ставити чоло викликам долі.

Про демократію думають як про систему з політичною участю народу у владі, з виборними і змінними органами правління, з можливістю критики й контролю уряду, з забезпеченими громадянам свободами, а головне — з відкритими

альтернативами іншої розв'язки суспільних проблем. Система "контролю і рівноваги органів влади" чи ліберальні громадянські свободи можуть бути й деінде впроваджені. Проте, це саме ще не гарантує успішного правління. Навпаки, воно може стати джерелом різних труднощів, якщо не існує певних глибших основ для успішної демократії, а також суспільного контексту для цього.

Американську конституційну систему й функціонування демократичних установ доповнюють ще й інші чинники: моральні й ідеологічні вартості, суспільні навички й інституції, зформульовані й незформульовані концепції, які увійшли в кров і кість американця. Деякі з них попередили конституцію, а може, точніше — мали вплив на її формулювання. Американський індивідуалізм, поєднаний із плеканням малих спільнот, викликав лібертарні настанови, як також став своєрідним заборолом проти етатизму (переборщеної сили держави). Характер американського суспільства, здиференційованого на різні расові, етнічні, культурні й релігійні групи, висловлений сьогодні в концепції плюралізму, ще більше зміцнює демократичні первні американської політичної системи. Бо лише в демократичному укладі цей плюралізм має шанси розвиватися, як і робить демократію потрібною.

Економічні можливості та підприємність, ініціативність, піонерський дух, які характеризували хвилі перших поселенців, а згодом передавалися наступним, викликали атмосферу конкуренції, розв'язали інстинкти здобування і ризику. Це, з одного боку, вчинило Америку динамічною, що перебуває в постійному рості й походить до нових технічних і соціальних обріїв, але також, з другого — більш податливою на соціальну несправедливість, нерівність, суспільні протиріччя. Безперервні демографічні зміни й рухи населення (регіональна мобільність, відхід фермерського населення до великих міст, постійний приплив найрізномодніших за походженням і суспільним тлом імігрантів) збільшували ці труднощі. Таким чином, Америка ніколи не була країною цілком стабільною, сконсолідованою, спокійно впорядкованою. Тут нові проблеми виринали, заки ще старі можна було розв'язати.

Але водночас може дивувати, як успішно і як багато тих проблем було розв'язано за відносно короткий час. А їх було немало: утворення й функціонування федеральної системи управління як єдино можливої для населення північноамериканських колоній 18 століття, забезпечення вітальних інтересів суспільно активної кляси на початках республіки, поступова емансипація упосліджених кляс і груп населення, згодом і аж досьогодні абсорбування нових мільйонів поселенців із Старого

Світу і, врешті, проблема розвитку цього континенту з пустелі й дикого поля до найпотужнішої економічної сили світу.

Американський досвід, хоч своїми успіхами імпонуючий, не обов'язково був атрактивним для інших. З неанглосакських країн позичила дещо з цього досвіду Японія. Царська і радянська Росія пішла іншим шляхом. Там проблему розвитку, модернізації й суспільно-економічних змін взяв на себе уряд, підпорядкувавши одиниці й групи центральній волі і плянові. В Америці головними рушіями розвитку залишилися одиниці й добровільні групи, а пружиною їх зусиль став зиск. В авторитарних же країнах енергія й талант одиниць вкладаються у спільну державну програму та регламентовану дію.

Ці два протилежні підходи й тепер роздвоюють уряди та суспільства країн третього світу, що розвиваються. Не місце тут розводитися над цією дилемою у світовому масштабі, однак належить ствердити, що, попри безпосередні висліди такого чи іншого моделю розвитку, деякі аналітики забувають людську ціну, якої один чи другий підходи вимагають від одиниць та цілих груп. Ціна американського феноменального розвитку за ці два століття була велика, але вона лише незначна частка того, що платить людина в тоталітарних суспільствах.

Американське господарство, від здоров'я якого фактично залежить стан гльобальної економіки, сьгодні опинилося перед поважною пробою. Міт необмеженого розвитку і постійного зростання був розвінчаний на протязі останніх двох-трьох років, а з ним захитались і догми капіталістичного розвитку. Перед багатьма людьми з середньої і старшої генерації виринули примари депресії 30-их років. Такий стан, хоч, може, переяскравлений засобами комунікації й суспільними "пророками провалу", наявно виявив обмеженість і найбільшої світової потуги та її залежність від різних процесів у решті світу. При цьому не слід забувати, що американська суспільно-політична система все ще здатна викресати в собі нові сили й ідеї та поробити заходи до подолання наявних труднощів. І то без ґрунтового ламання суспільного ладу й політичних інституцій, як це трапляється в багатьох інших країнах.

Не зважаючи на те, що недавня економічна "стаґфляція (комбінація стаґнації та інфляції) відсунена, останній досвід переконує, що ці речі далі можливі, і на них треба зважати в політиці далекоюсяжного чи на коротку мету проґностикування й плянування. Немає сумніву, що це вимагатиме більших, ніж досі, інґеренцій уряду, чого багато американців недолюблюють.

Іншою турботою Америки у цей ювілейний рік є недовір'я до влади й побоювання, що вона може все більше прикорочувати

індивідуальні права та громадянські свободи. Американці є перечулені на незайманість свободи вислову, преси, зібрань і охорони рівних прав. Хоч американське суспільство вільне, а одиниця користується порівняно широкими правами, все таки здрамутоване порушення невід'ємних свобод урядовими колами (Вотергейт, діяльність Центрального розвідного управління) так наставило частину опінії проти державних органів, що ці останні готові втратити прерогативи законного захисту публічних інтересів. Ми є свідками заходів драстичного обмеження деяких розпукхлих повновластей виконавчої влади й контролю її, з одного боку, представницьким органом — Конгресом, а, з другого — "п'ятим органом правління" — пресою і засобами комунікації. Якщо у певному розумінні можна вітати факт такого загнудання виконавчої влади, головне т. зв. "імперіяльної президентури", то водночас можна побоюватися, чи уряд з постійно зв'язаними руками може успішно виконати невідкличні й важливі завдання, чого суспільство й країна очікують від свого політичного проводу. Мабуть, і ця дилема мусить розв'язуватися прагматично із вмілим поєднанням протилежних інтересів, як також з більшою дозою відповідальности й розсудливости.

■ Суспільні конфлікти, напруження й антагонізми, від яких не є вільне жодне сучасне суспільство, в Америці ускладнені строкатістю расово-етнічної та клясової структури суспільства. Їх уже годі ладнати чи контролювати виключно старими втертими методами. І тому перед урядом, різними органами публічного і суспільного самоуправління й самоорганізації стоїть завдання спільно шукати нових підходів і метод та їх застосування. Та не зважаючи на окремі заходи, а навіть програми, які потрібні й мусять бути пляново введені в життя, є ще важливіше і першочерговіше завдання: нове сучасне здефініювання поняття американця й американської нації, в тому числі й американського патріотизму, що його деякі радикальні кола думали викинути за борт. Однак, виявилось, що без патріотизму, тобто суми певних вартостей, почуттів і суспільних настанов, немає порядного спільного життя. А втім, нині не вистачає ані ідеалістичних космополітальних ідеалів "універсальної свідомости" американського інтелектуаліста, ані джінгоїзму американських білих суперпатріотів. Існує конечна потреба розумно визначити взаємини одиниці й спільноти, їх ролі, складників американської нації і самого поняття американця.

Джон Гіген в есеї на Форумі американських проблем запитував: "Хто є американцем?" Відкидаючи ідею "мельтінг пот"

(перетоплюючого казана), що означала асиміляцію інших етнічних і культурних груп в англосакському горнилі, він схильний разом з поважною частиною мислячих американців прийняти ідею культурного плюралізму. Гіген так бачить цю проблему.

"Дилема, що сьогодні стоїть перед Сполученими Штатами Америки у формі протилежних вимог плюралізму або асиміляції, стає гостро болючою. Для суспільного добра слід уважати однаково важливими і об'єднане зусилля до інтеграції, і пошану до окремої групової ідентичності".

Якщо концепція плюралізму набуває сьогодні більш-менш права громадянства як можливо панівна ідеологія американської нації, то куди складнішою і більш спірною є проблема американської культури. Не лише в розумінні її складників (включення елементів інших національних культур, сюди принесених чи тут витворених), але її змісту, якості й функції. Традиційне поняття європейської культури опинилося назагал відсуненим до музеїв, бібліотек, небагатьох театральних чи музичних установ, до академічних інституцій й виключних "сальонів" інтелектуальної верхівки. Переважає "попкулчур" (popular culture), яку дехто вважає оригінальним американським витвором, що за останні декади виявляє велику експансивність. Для певної частини американців, а зокрема для багатьох поза нею, це не культура, а спотворення її, це скомерціалізована дешева псевдокультура, своєрідна паралеля до "пролеткульту" в іншій частині світу.

Торговельні інтереси й постійна американська чутливість на новину і сенсацію, а також залежність від реклами рядового культурного консумента призводять до того, що властиво для маси "попкулчур" є панівною, хоч дехто з її консументів не є цього свідомий. Залишається, мабуть, у нашу добу культурного хаосу в Америці погодитися, що у сфері культури Америка буде ще в іншому розумінні "плюралістичною", себто що тут буде кілька струменів культурного життя за римською засадою "кожному своє" (suum cuique). Вже сьогодні є поважна реакція на "попкулчур" не без впливу дедалі частішої конфронтації Америки з культурою Старого Світу, як у тому ж культурному Старому Світі багато піддаються спокусі американської "попкулчур". За останнє десятиліття Америка була виставлена ще й на атракцію різних форм "протикультур" (counter-culture), але ця мода так швидко, як з'явилася і знайшла своїх спонзорів в комерційному світі, так і зникає.

Можна сподіватися, що з цього хаосу виплутиться щось таке, що піднесе поняття і престиж американської культури на рівень інших, вже визнаних (солідні прояви цього вже існують!) культур,

що саме ця справжня американська культура не буде заглушувана брязкотнею вулиці й дешевизни, що пластикова "творчість" у царині мистецтва поступиться перед сильними й глибокими ідейно-естетичними вартостями і що поволі американський національний характер, відображений і ототожнюваний з цією "популярною культурою", знайде свої виразніші виміри, нові контури і зміст. А "папкалчур" залишиться там, де її місце — на стейтових фестивалях худоби, вуличних ярмарках з каруселями та на стендах низькопробної лектури, здебільшого продаваної з-під поли. Цих "культурних" продуктів людство ніколи не позбудеться, але справжня культурна спільнота відсуває їх поза береги нормального культуротворчого процесу.

Ще інша засаднича дилема стоїть перед нинішньою Америкою: як їй бути в сучасному світі з усіма його сподіваннями й небезпеками. Скоріше історична доля, ніж свідомо воля, поставила американських лідерів 20 сторіччя на керівну позицію в світі. Це сталося в той час, коли певна провідна еліта в американській політиці й публічній opinіi ніяк не могла розв'язати дилеми своєї орієнтації, між традиційним ізоляціонізмом і місіонерською ідеологією зробити цей світ кращим, "готовим до демократичного ладу". Коли виявилось, що це друге завдання (яке мало шанси переважити в американській зовнішній політиці останніх тридцятьох років), не є ні легке, ні просте, американці — лідери й рядовий громадянин — почали в цій місіонерській візії розчаровуватися, і стали від неї відвертатися. Так народилася концепція відмови від лідерства. Хтось інший їх у цьому готовий заступити й очевидно виконає цю роль гірше і з шкодою для американців, як і для решти світу. Американці скоро почали почуватися ніяково у своїй провідній позиції; одних вона деморалізувала, а в інших викликала комплекс провини. Важко було бути об'єктом заздрости й носити налицку "неоімперіялістів". Виглядає, що у зовнішній політиці американцям бракує прагматично гордого реалізму британців з їх неморалізаторським розумінням інтересу, але не посідають вони й елементів цинічно-месіаністичної ідеології росіян.

І тому "просвічені уми" радять відсунутися від багатьох міжнародних заангажувань Америки, повернутися до неоізоляціонізму. Наставлені на прибуток групи й корпорації твердять, що найкращою американською зовнішньою політикою є торгівля, бізнес, у ньому ще ніхто не перевищив американців. Хоч багато критикує вислів президента Куліджа, що головним завданням Америки є бізнес ("The business of America is business"), підсвідомо ця максима просякає ментальність значної частини

економічної верхівки, а навіть середньої класи. Дехто справді розчарований, що "американське сторіччя" світового керівництва тривало так коротко (лише чверть сторіччя), точніше — від 1947 до 1972 року. Більш прецизно можна б його визначити такими подіями — від Пляну Маршала до В'єтнамського перемир'я. Пересічний американець починає тратити довір'я не лише до власного проводу стосовно світового керівництва, але й до здатності всього вільного Заходу це здійснити, коли цей Захід виявив стільки слабостей, вад і помилок. Прикриваючи фіговим листком свої попередні невдачі, американські лідери — пляновики й політики — висувають з півтузена інших концепцій: поділ сфер впливів, спільне керування світом суперпотугами (кондомініум), нова реалістична "рівновага сил" в багатополлярному світі, відпруження і "будування мостів", спільне розв'язування світових проблем, замість конфронтації з їх приводу тощо.

Хоч і яку б програму й номенклатуру вибрали в Білому Домі, Державному департаменті чи Пентагоні (у справах озброєння — рівність сил, нуклеарна вищість, вистачальність й ін.), американська зовнішня політика залишається однією з тих ділянок, де американцям найважче буде знайти спільний знаменник.

А втім, чи не найважливішою сьогодні в Америці є проблема саме спільного знаменника, віднайдення якогось погодження в головних лініях і принципах кожної політики. Останні 10-15 років захитали оте традиційне в американській політиці погодження (consensus). Сьогодні може виглядати марною утопією пробувати його знову віднайти. Проте саме таке спрямування залишається єдиним виходом і засадничою вимогою часу, якщо Америка має зустрінути виклик часу і розв'язати низку своїх власних та міжнародних проблем, накиннутих життям. Не йдеться про механічне погодження і безконфліктний процес американської політики чи про усунення опозиції, приборкання дисидентів. Це неможливе і було б у найвищій мірі антиамериканським! США не мають привілею це вчинити, бо тоді перестали б бути тим, чим вони є.

Йшлося б однак про органічно здобуту єдність і погодженість. (Саме сюди краще підходить прикметник "органічний", ніж до доктрини Зоннефельдта). Американцям нині мусіло б залежати більше, ніж колинебудь, на відзисканні сенсу відповідальності у людей на різних позиціях. При цьому виглядає, що прийшла крайня пора стати більш зрілими також американським політикам, і публіцистам, і навіть людям академічного звання. Зрілості потребують і священники різних віровизнань.

Коли мова про останню категорію, себто про тих осіб духової професії, що так само опинилися у вирі ферментів і не раз втрачають почуття відповідальності, варто вказати ще на один бік американської сучасної кризи. Це — девальвація (ще перед доляром) суспільної етики в Америці. Затратили її сенс не лише власть імущі, але й ті, що в опозиції до уряду і бажують його замінити. Брак відповідальності й неетичність просякають також у ділянки, які традиційно присвоювали собі звання суспільного сумління, наприклад, у пресу. Корупція, без сумніву, була американською язвою здавна. Її чогось брали за samozрозуміле при оцінці деяких властивостей типового політика "політишен"). Корупцію треба було викоренити, але куди краще це можна було б зробити судовим чи адміністративним шляхом, ніж сенсаційним цирком на очах цілого світу. Але американці інакше не вміють і не можуть робити, і для них це добре.

Але навіть як проминуть сенсації і враження з крикливих пресових заголовків, залишиться першочерговою вимогою справа відродження суспільної етики і впровадження її в усі ділянки життя. Свідомість цієї потреби вже існує, і вона поширюється в різних прошарках населення. Та чи вистачить сили й насаги її поступово здійснювати, коли такий процес не надається на сенсаційність?!

Тут накреслені лише фрагментарно проблеми і завдання є такі важливі, що вимагають зусиль багатьох людей і довшого часу, щоб їх реалізувати. Але істотним є, що про них американська інтелектуальна й політична еліта думає. Саме нагода 200-ліття США дає добрий поштовх до такого передумання свого становища, до оцінки сучасного у світлі минулого, щоб на цій основі можна будувати краще й певніше завтра. Теперішній широкий діалог серед американців про свою власну політичну спадщину, про визвольну революцію з-перед 200 років, про утворену нею систему й її еволюцію, аж до нинішнього її функціонування є справді корисним і позитивним явищем. Ірвінг Крістол у вдумливій статті, яка друкується в цьому числі *Сучасності*, так висловився про сенс ювілейного відзначення 200-ліття Америки:

"Цілком певне, що Американська революція заслуговує на те, щоб її відзначати. Проте буде більш переконливим, якщо наше святкування хоч частково складатиметься не з святкових фраз-клішів, але виявиться у поважному й тривалому зусиллі досягнути глибше й ширше розуміння саме того, що ми збираємося святкувати".

Можна сподіватися, що так розпочатий американський діалог на різних форумах спричиниться хоч частково до розв'язання багатьох заплутаних складною дійсністю абож самими їх носіями

принципів і спотворених ідеалів американського політичного досвіду. Він, цей досвід, цікавий, повчальний і відкритий для кожного нового покоління, щоб у ньому знайти щось істотне для себе. З лекцій минулого належить вчитися навіть сьогодні, коли сучасники претендують, що вони у всьому перевищують своїх попередників. Крім оптимістичних ноток віри в прогрес і автоматичну вищість всього нового, є ще вищість і мудрість підбитих підсумків досвіду інших та лекція історії.

Саме про неї висловився американський філософ Джордж Сантаяна, що "ті, хто відмовляються засвоїти науку минулого, приречені те минуле повторювати". Стосується це історичного минулого, але й сучасного, що для покоління наших дітей також буде минулим, і ми не бажали б, щоб багато аспектів його повторювали наші наступники. Щоб так не сталося, їм ще можуть допомогти сучасники.

В ЧОМУ ПОЛЯГАВ УСПІХ АМЕРИКАНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ?

Ірвінг Крістол

Мірою того, як наближається ювілей 200-ліття Американської революції, ми опиняємося в якомусь дивному й ніяковому становищі. Очевидно, якось треба відзначити цю нагоду, але ми не бачимо нестримного прагнення до такого святкування. Хоч багато з нас, без сумніву, готові приписувати такий настрій різним пригноблюючим подіям недавнього минулого або й загостреній увазі суспільства до питань сучасності, все ж, мені здається, це лише поверхова оцінка ситуації. Правдою натомість є, що вже від кількох десятиліть поважно затратилося зацікавлення суспільства революцією чи то як історичним фактом, чи як політичним символом. Саме поняття і слово "революція" мають зараз добру репутацію, але не Американська революція.

Ми досить радо при відповідних нагодах ще підбираємо відірвані вислови з *Деклярації незалежності* чи гарні цитати з висловлювань батьків-засновників країни, звичайно, з Джефферсона, і наводимо їх, щоб вказати на теперішні вади американського суспільства. Це означає, що ми схильні визнати революцію успішною лише тоді, коли це дає нам можливість голосливо твердити, як опісля ми її зрадили. Але така практика самозвинувачення, хоч іноді може бути корисною, є радше незрілим підходом. Це, наприклад, ніяк не вияснює, чи існує якесь важливе пов'язання між тією успішною революцією та нашими наступними промахами. Воно зводиться до того, що ми рето-

Друкована тут стаття проф. І. Крістола — це його доповідь, виголошена 12 жовтня 1973 року в церкві св. Йоана у Вашингтоні в серії видатних доповідей під патронатом Інституту для дослідження американської політики з нагоди 200-ліття Америки. Згодом, разом з іншими сімнадцятьма доповідями, вона була опублікована в збірнику *Тривала Американська революція* (Irving Kristol, "The American Revolution as a Successful Revolution," *America's Continuing Revolution. An Act of Conservation*. Washington D. C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1975).

Сучасність передруковує статтю проф. Нью-йоркського університету Крістола, що є також співредактором журналу *The Public Interest*, з дозволу видавництва. Переклад Василя Маркуся, проф. політичних наук в Університеті Льюїолі (Чикаго).

рично покликаємося на революцію, маючи на увазі певні політичні цілі, але не намагаючися поважно зрозуміти її, а також самих себе. Складається навіть враження, що багато з нас уважають себе за надто "софістикованих", щоб брати поважно революцію, і що ми вбачаємо в ній один з тих епізодів нашого далекого дитинства, з якого ми вже давно виростили, але про нього шанобливо нам нагадують при певних урочистостях наші наполегливі рідні, що менше від нас звільнилися від тенет минулого.

Мені здається, що цю думку можна буде найвиразніше довести, якщо ми поставимо собі просте питання: що сталося з Джорджем Вашингтоном? Він колись справді належав до "високих достойників", був властиво найголовнішою постаттю нашої історії. Підручники історії називали його просто "батьком країни", а в уяві народних мас він був більшим від усіх смертних, і його ім'я природно оточували побожною пошаною. Але на протязі останніх 50 років різко зменшилися виміри його постаті і в дійсності мало що залишилося з її змісту. Можна припускати, що це сталося частково тому, що пошана стала почуттям, яке ми щораз менше здатні в собі викликати, а зокрема якщо йдеться про пошану до батьків. Ми стали арогантними й поблажливими до всіх наших предків, бо нам здається, що ми розуміємо їх краще, ніж вони самі себе розуміли, тоді, як саме пошана підказує нам, що якраз вони розуміють нас краще, ніж ми розуміємо себе. Пошана також стала почуттям, яке для нас є нині неприродним.

Вудро Вілсон разом з більшістю прогресивних діячів свого часу нарікав, що американці виявляють якусь "сліпу побожність" перед конституцією. Сьогодні важко було б почути такий закид. Нині ми дискутуємо, чи взагалі слід коритися державним законам, тоді як Джордж Вашингтон, а також Лінколн, що свого часу найбільш промовисто підкреслили це питання, вважали, що замало коритися законам; вони гадали, що американці, як громадяни самоврядної спільноти, повинні ставитися з побожністю до своїх законів. Очевидно, за цим переконанням крилася думка, що збірна мудрість, втілена в наших законах, а зокрема в основному законі, яким є конституція, здатна краще схопити нашу сутність, аніж ми колинебудь зможемо зрозуміти її. Тому що ми відтяли себе від історичного коріння та вже не визнаємо сили, притаманної самій традиції, нам важко зрозуміти такий традиційний погляд.

Водночас несприйнятною для нас є думка, що Джордж Вашингтон був головною постаттю дійсної і таки справді непідробленої революції, першої видатної революції модерної доби, такої, що єдина на більшу скалю може вважатися справді успішною революцією за двоє останніх століть. За доби Вашингтона ніхто не сумнівався, що саме він був центральною

постаттю тієї революції. Ніхто з наступних генерацій не ставив під знак питання цього факту, а наші підручники десь ще чверть століття тому розглядали це питання як недискусійне, хоч радше в рутинованій і мало переконливій формі. Навпаки, сьогодні доводиться якось важко розцінювати Джорджа Вашингтона як переможного революціонера. Він якось не вкладається в концепцію того, яким повинен бути справжній революціонер-провідник.

Наша концепція радше вважає революціонерами Робесп'єра, Леніна, Мао Тсе-Тунґа чи Фіделя Кастро, але як же зарахувати до них джентлмена (а справді таки він був джентлменом!) типу Джорджа Вашингтона?! І тому ми обходимо цю дилему, приймаючи, що те, що називаємо Американською революцією, було не цілком справжньою революцією, а якоюсь псевдо-революцією, що й вияснює, чому її очолив такий нереволуціонер, яким був Джордж Вашингтон.

У своїй прозорливій праці *Про революцію*, якій я багато завдячую, Ганнаг Арендт писала таке:

"Революційна політична думка в 19 і 20 століттях розвивалася так, нібито в Новому Світі не відбулося ніякої революції і нечєбто не існували ніякі американські поняття й досвід політичної системи, над якими варто б замислитися".

Не підлягає сумніву, що зовнішній світ, розглядаючи події 1776 року, як також наступний розвиток, готовий у них бачити незавершену Французьку революцію, а наші батьки, засновники країни, воліли бачити у Французькій революції невдалий варіант Американської революції. Справді бо, різні оцінки цих двох революцій залежать від того, яку модерну політичну філософію хтось сприймає за вихідний пункт. Існують дві протилежні концепції політики у стосунку до людського існування, що їх символізують ці дві революції. Немає сумніву, що в якомусь істотному розумінні Французька революція є "модернішою" від Американської. Правда, це ще не розв'язує питання, добре це чи погано.

Слід зауважити, що ще якихось п'ятнадцять років тому більшість американських істориків були схильні дивитися на Американську революцію через неамериканські окуляри. Вони її розглядали як неповну і невдалу революцію в порівнянні з революцією французького зразка. Але останнім часом виявлено більше поваги до Американської революції. З праць Бернарда Бейліна, Едмунда С. Морґана, Кароліни Роббенс, Гордона С. Вуда й інших знову стає ясним, про що йшлося батькам-засновникам свого часу. З цього виходить, що Американська революція була надзвичайно цікавою подією, так багатою на різні аспекти, цікаві для дослідника політики. Ці історики знову відкрили нам

інтелектуальні перспективи Американської революції, і тому тепер можна ясно сказати, що ми вже в стані оцінити, якою самосвідомленою і розважною ця революція була.

Усі революції розв'язують пристрасті, й Американська революція не становить винятку. Але вона була винятковою в тому, наскільки їй вдалося підпорядкувати пристрасті поважною й тонкому мисленню стосовно істотних питань політичної філософії. Різні брошури, проповіді та газетні статті революційного періоду, що їх щойно тепер стали перевидавати і сумлінно досліджувати, були незвичайно "академічними" в найкращому значенні цього слова. Це значить, що вони були вдумливими, мали науковий характер і назагал зберігали тверезий тон. Це була революція, насичена науковими аргументами в такій мірі, якої не досягли майбутні революції і навіть ніколи до цього не наблизилися й попередні. Це була революція, надхнена думкою, а не догмою. Але найбільш захоплюючим аспектом Американської революції було те, яким суворим способом вона постійно перевіряла саму себе щодо значення того, що вона здійснювала.

Цілком певне, що й ця революція велася з ентузіазмом, адже без ентузіазму не можлива ніяка революція. Але цей ентузіазм злагіднювали сумнів, скептицизм, непевність, самоаналіза. Такий душевний стан може здаватися дуже дивним для революційної дії. А все ж, природно, це найбільш властивий стан для ведення успішної революції. Факт, що нам це так важко зрозуміти, достатньо доводить, що наша політична уява не є зрілою. Ця незрілість цілком не є несумісною з тим, що ми маємо нахил уважати за інтелектуальну софістикацію.

Якраз недавно один із наших видатних державних діячів відзначив неформально перед групою політичних науковців, що він, читаючи есеї *Федераліста*, із здивуванням сконстатував, як відкрито говорили батьки-засновники країни про слабості людської природи та про потребу брати до уваги ці слабості в кожній політичній системі. Він далі заявив, що ні для кого, нині активного в американській політиці, неможливо тепер публічно висловлюватися в такий одвертий спосіб. Хоч і хто це зробив би, він натрапив би на закид браку демократичного довір'я до рядового громадянина. А се ж батьки країни в більшості й дуже часто погоджувалися з таким "недосконалим довір'ям". Вони розуміли, що не могло існувати республіканське самоуправління, якби люди не посідали за певних часів та в достатній мірі тих традиційних "республіканських чеснот", що називаються самоконтролем, самодовір'ям та безкорисною журбою за суспільне добро. Вони так само добре розуміли, що ці чесноти не існують скрізь і за всяких умов і немає ніякої гарантії, що саме вони "природно" переважають. Джеймс Медісон про це висловився так:

"Подібно, як існує певна доза розбещености в людині, до якої ми повинні ставитися з підозрінням і недовір'ям, так само є в людській природі інші властивості, котрі виправдують певну дозу поваги й довір'я до неї. Саме республіканська форма правління базується на наявності цих властивостей у більшій мірі, аніж яка-небудь інша форма".

Попри той факт, що в цій країні ще досить сильні християнські традиції, справді важко уявити собі громадського діяча, який випадково зауважив би те, що у свій власний спосіб вчинив Медісон: що "існує певна доза розбещености в людині", на яку державні мужі повинні зважати. Ми не при звичаєні до таких щирих і неупесливих розмов про себе самих, що — мені здається — тотожне з думкою про те, що власне демократична демагогія стала властивою формою взаємин у республіці між урядом і народом. Нам уже не є зрозумілою цілком ідея, така близька пуританцям і ще доволі жива в добу революції, що спільнота грішників за певних умов може становити добру суспільність, як громада окремих грішників може творити добру церковну одиницю. Через те ми не ставимося з належною увагою до складних шляхів, якими ця зміна відбувається, як також не маємо належного розуміння щодо постійної й точної запобігливости, конечної для такого процесу.

Батьки країни думали, що самоуправління є ризиковною справою, котра вимагає заповзятливости, і що добрий лад у державі це одна з найтрудніших людських чинностей. Навпаки, нам тепер здається, що республіканська форма управління є найлегшою справою, що вистачить тільки її пустити в рух і вона буде функціонувати сама від себе. А коли така політична система захитається, то це стається у висліді особистої некомпетентности або ж зловживання вибраних урядових осіб.

Мабуть, ніщо інше, як саме ці відмінні перспективи, не вказує краще на ту інтелектуальну відстань, яка ділить нас від доби революції. А ми ладні думати, як то ми "прогресували" по цій відстані. Напередодні 200-літнього ювілею стає доброю нагодою усвідомити, що такий "прогрес", якщо б він мав далі тривати, криє в собі фатальні перспективи для американської політичної системи.

II

В якому розумінні можемо вважати Американську революцію успішною? А якщо погодимося на тому, що вона була успішною, то чому саме так сталося? Ці питання годі розмежувати, бо "що" і "чому" правлять за основне (хоч чітко не висловлене!) вияснення того, що ми називаємо "успішною революцією". Ці питання не є

академічними. Справді бо, мені здається, що в міру того, як ми стали б їх вивчати, нам довелося б перевіряти доволі багато вироблених понять та уявлень не лише щодо характеру революції, але й самої істоти політики, що їх більшість з нас сьогодні сприймає за очевидні.

Розпочнім від початку. Американська революція була успішною саме тому, що її провідники, дивлячися згодом назад, з перспективи часу могли спокійно ствердити, що те, що вони створили, було добре. Це була революція, на відміну від всіх пізніших, що не пожерла своїх власних дітей. Мужі, що її творили, були тими самими, що згодом будували новий суспільний лад і мали опісля в ньому найвищі виборні пости, і кожен з них помер природною смертю. Можливо, що це не надто романтично. Насправді воно звучить дуже прозаїчно. Алеж бо саме ця прозаїчна прикмета Американської революції і є тим, що вияснює її успіх. Натомість патос і тривожність неуспішних революцій хвилюють поетичну уяву. Державницька вправність, що успішно завершує якусь програму, найрадше надається для прози.

Серед модерних революцій, єдино Американська революція не породила патетичних і хвилюючих мітів т. зв. "зрадженої революції". Вона не сплодила літератури розчарування. Не лишила по собі ніяких втрачених великих ілюзій, не здійснених сподівань абож розвіяних надій. У дійсності ж Американська революція була такою успішною, що саме її успіх почав повертатися проти неї самої. Бо це відвернуло увагу думаючих людей від політики, що вже перестала бути надто проблематичною, й у висліді цього політичні ідеї втратили свою притягальну силу, так що навіть суспільно-політичні погляди батьків цієї країни вже поважно не вивчаються. Ця інтелектуальна апатія, викликана успіхом, вчинила нас нездатними з'ясувати успіх нашої революції не лише зовнішньому світові, але й самим собі. Американська політична традиція стала якось не з'ясованою спадщиною. Американська система так добре функціонувала, що нам і на думку не приходило досліджувати, чому саме вона функціонує, і тому ми опинилися інтелектуально не озброєними в тих ситуаціях, коли раптом нам почало здаватися, що ця система врешті-решт не дуже то так добре функціонує.

Ще з іншого боку Американська революція була успішною. Вона не була жорстока і порівняно мало кривава. Правда, велася війна, і в тій війні гинули люди. Але норми цивілізованого ведення війни, як вони на той час існували, в більшості зберігалися обидвома воюючими сторонами. Не було якихось м'ясорубок, до чого ми привикли, як до природних атрибутів революційної боротьби. Що важливіше, практично не віднотовано ніяких жорстокостей поза полем бою, що ми нині уважаємо неминучим у

кожній революції. Не діяли революційні трибунали, котрі накладали б кари ім'ям "революційної законності". Не панував терор. Континентальний Конгрес не проголошував ніяких закликів проливати кров. Ясно, прихильників старого режиму (торрі) позбавлено права власності й приневолено залишити країну. Але, наскільки це мені вдалося встановити, не ліквідовано ані одного торрі за протиреволюційні погляди. Також не були переслідуювані торрі в якійсь поважній мірі (хоч би беручи до уваги нинішні стандарти), а їх діти не зазнали жодної дискримінації. Пізніше про це так висловився Токвіль (хоч з деяким переборщенням), що революція "не спілкувалася з буйними пристрастями анархії, а, навпаки, її перебіг був позначений любов'ю до ладу і права".

Чи справді була це революція ладу і права? Ми могли б тоді питатися: що це за така революція? Дехто міг би на це відповісти, що в дійсності там було дуже мало з революції, може, хіба якась тінь чогось дійсного, що в засаді має завжди бути жорстоким і кривавим, таким, що потрясає душу й тіло. Отож, Американська революція не була зовсім того роду революцією, і, мабуть, доведеться нам розцінювати її успіх тим, що вона була саме такою, а не іншою революцією. Так само доведеться нам ствердити, що радше ми, а не американські революціонери, маємо помилкову концепцію революції.

Д-р Арендт подає розрізнення між "ребелією" (бунтом) і "революцією". За її критеріями, Французька і Російська революції повинні б властивіше визначатися як "ребелії". Натомість на назву революції заслуговує єдино Американська революція. "Робелія", згідно з поглядом Арендт, є метаполітичним явищем, яке виникає з радикального невдоволення людськими обставинами, що його досвідчають людські маси, котрі домагаються негайного "визволення" з цих умовин та нагальної зміни усіх суспільних й господарських відносин і швидкого досягнення цілком іншого, "кращого життя" в принципово "кращому світі". Дух "ребелії" — це дух відчаю від усього існуючого, це розпачливе прагнення якоїсь утопії. "Робелія" скоріше є соціологічним явищем, аніж політичним актом. Нею керує сліпий інстинкт, що усуває все перед собою, а її ватажки в дійсності попадають в її полон і врешті-решт стають її жертвами. Сучасний світ знає низку таких ребелій, і всі вони закінчилися таким чи іншим варіантом "зрадженої революції". Так звана "зрада" в дійсності не що інше, як конечне завершення ребелії. Тому що її нереальні цілі залишаються нездійсненими, і також тому, що підсилена одчайдушність не вдоволяється нічим іншим, крім нереальних плянів, у кінцевому висліді завжди приходиться режим, який претендуватиме, що він втілює ті прагнення, і який здійснюватиме терором свої фальшиві претенсії.

На противагу до цього, революція є політичним феноменом.

Вона має за мету переставити й змінити політичні відносини суспільства, і тому її треба вважати твором політичного "я" (его), а не якогось політично не визначеного "воно" (ід). Революція є практичним здійснюванням політичної філософії, а не якимось екзистенціальним спазмом суспільного організму. Вона вимагає розважної мудрости, уважного розрахунку сил і засобів, вимагає тверезого духу, прикладом якого є такий спокійний і легалістичний документ, яким є *Деклярація незалежності*. Іншими словами, успішна революція не може керуватися настроями юрби. У кожній революції є юрба та її дії, але щоб революція не звиродніла в ребелію, дії натовпу повинні залишитися на маргінесі головної політичної драми. Може видатися дещо парадоксальним твердженням, але воно таки є дійсним, а саме, що лише народи з великою самодисципліною можуть братися за таку радикальну політичну дію, якою є революція. Те саме можна висловити також твердженням, що успішну революцію повинні здійснювати люди, котрі її хочуть, але не пристрасно потребують, що насправді й було у випадку Американської революції 1776 року. Можна ще яскравіше висловитися. Вдала революція здійснюється тими людьми, котрі її взагалі не хочуть, але котрих обставини примусили бути революціонерами. Якраз такою небажаною революцією була Американська революція.

Сучасний дослідник революцій зайво буде дошукуватися якихось "революційних ситуацій" в американських колоніях перед 1776 роком. Американський народ жив на той час найзаможніше в світі, а також тішився найвільнішими інституціями, які лише денебудь існували тоді в світі. Американці знали це прекрасно, і не раз тим чванилися. Їхній первісний конфлікт з Британською короною стосувався лиш засягу самоуправління колоній, і насправді мало хто міг добачати в цьому достатню причину, чому такі суперечки мали бути б довести до війни за незалежність. Щойно коли вже війна досить поширилася, американці вирішили, що прийшла відповідна нагода розпочати також власну революцію, тобто створити республіканську форму правління.

У колоніях, що значною мірою були заселені релігійними дисидентами, прихильниками ідей, втілених у кромвелівській республіці, завжди були сильні республіканські або псевдореспубліканські традиції. Крім цього, від самого початку американські політичні інституції були в дійсності близькими до республіканських, зокрема такими були пуританські установи Нової Англії. А все таки буде повчально ствердити, що в *Деклярації незалежності* не зустрічаємо поняття "республіка". Так само нікому не приходило на гадку встановлювати монархію у Новому Світі. Ніхто поважно не трактував таких ідей. Сталося так, що батьки-засновники країни, будучи не так захопленими, як роз-

важними революціонерами, не вважали за вказане радикалізувати справи більше, ніж вони це зробили в даних умовах. Висловлюючися гостро, вони не бажали, щоб події вирвалися з їх рук, і не бачили жодної причини викликати більше народного заворушення, як це нормально було потрібне.

Ми не бажаємо представляти Американську революцію більш прозаїчно, як нею вона була. Вона таки була справжньою революцією, і її просякав дух патосу та реформ. Зрештою, не було маловажною справою те, чого Американська революція прагнула здобути, раз уже вона почалася. А ним було встановлення великої республіканської держави вперше від часів стародавнього Риму. А ідея відновити в модерних умовах славу колишнього Риму мусіла захоплювати людей. Дійсно, ця революція викликала величаві утопійні сподівання щодо ролі нової нації так у політичному розвитку, як і в уявленні майбутнього людства. Проте, слід дещо сказати про ті великі сподівання, якщо ці справи мали б бути розглянені з властивої перспективи.

Головна річ, яку треба підкреслити, це те, що утопійні традиції в Америці мають довшу історію, ніж сама революція, і вони цілком не пов'язані з революцією як такою. Це були батьки-пілігрими, а не батьки-засновники країни, які першими оголосили, що Америка є Божою країною й американці мають виконати Божу місію, що цей народ був "обраний", щоб створити зразкову спільноту для решти людства. Це переконання вже сильно вкоренилося під час революції і стало невідлучною частиною нашого політичного "вірую", послуживши таким чином для узаконення існуючих "американських порядків життя" та більшості інституцій, з ними пов'язаних. Це була радикальна віра в своїй самовпевненості і претенсії, а також тим, що цей "новий спосіб життя" був дуже відмінний від того, яким жили пересічні люди в Європі. Проте, це *не була* революційна віра. Американсько-французький письменник Жан Крєвкір написав ще задовго перед революцією свій відомий пєан, в якому прославляв американця як "нову людину"; при тому Крєвкір відкидав Американську революцію як божевільну і непотрібну.

Революція додала до традиційної утопійности надію, що встановлення республіканських інституцій приведе до приходу нової і щасливішої ери для людства. Цю віру не раз виявляли захоплено в стилі якоїсь месіаністичної фразеології, але більшість революціонерів і в більшості випадків вистерігалися того, щоб бути жертвою запаморочення такою фразеологією. Хоч у 1780-их роках Джефферсон і Адамс вже дивилися на республіканізм як на "хвилю майбутнього", проте погоджувалися на тому, що французи ще не готові на експеримент самоуправління через свою "роз-

бещеність", як це вони так вишукано висловилися. На їх думку, самоуправління вимагає певного "способу життя", а останнє, в свою чергу, базується на певних прикметах громадян, що їх визначають як "республіканські чесноти", котрі уможливають функціонування самоуправління.

Так само можна було знайти багато публіцистів у час революції, які твердили, що, зриваючи зв'язки з Великобританією, колонії повертаються до "природного стану" в розумінні Джона Льюка, і тепер можуть починати наново формування суспільних відносин для цілого людства, творячи таким чином новий політичний лад, який відкриє новий період всесвітньої історії. Хоч такі твердження були доволі популярними, було б помилково трактувати їх заповажно. Це правда, що американці перед кількома поколіннями були в "природному стані" й тоді уклали між собою "суспільний договір". Первісний американський "суспільний договір" підписано й запечатано на *Мейфловєр*, при чому його дослівно підписано й запечатано. Те, що згодом додано цілу низку прізвищ до нього, а саме тих, що, починаючи з Джона Генкока, фігурують під *Деклярацією незалежності*, є не чим іншим, як відгомонам тієї першої угоди (ковенанту).

Щоб належно осмислити дійсні цілі Американської революції, не слід звертати уваги на красномовні фрази того часу. Насамперед треба забути англійського радикала Тома Пейна, що ніколи як слід не зрозумів Америки, та поглянути на ті аспекти політичної дії, які революція розв'язала. Ці форми політичної дії виявилися перш за все в конституційній чинності. У наступні місяці й роки після проголошення *Деклярації незалежності* всі штати уклали для себе конституції. Ці конституції страшенно цікаві з потрійного погляду.

Насамперед вони вносять відносно мало змін в існуючі політичні органи влади і майже жодних змін у правні, суспільні й економічні інституції. У більшості це були поправки до існуючих попередніх хартії. Подруге, більшість внесених змін мали очевидну ціль послабити владу правління, зокрема виконавчу владу. Саме ці зміни — а зокрема чітке розмежування влад — розчарували таких французьких мислителів, як Тюрго, Кондорсе та інших, що розглядали революцію радше як прагнення народних мас до влади, аніж як спробу обмежити політичну владу. Потрете, штатні конституції в жодному випадку не порушували традиційної системи місцевого самоврядування. Насправді це не могло статися, бо саме традиційна система місцевого самоврядування творила легальні основи для конституційних установчих зборів.

Коротко, революція змінила наші політичні установи в такий спосіб, що їх зробила чутливими на дію суспільної opinio та менше здатними втручатися в сферу громадянських свобод, які існували

вже давно перед новими конституціями і які аж ніяк не можуть вважатися продуктом чи наслідком революції. Значить, метою цієї революції було докладніше узгіднити наші політичні інституції з наявним "американським способом життя", який ніхто й не думав заперечувати. Оця "перебудова", як ми будемо її далі визначати, стала страшенно захоплювати так американців, як і європейців, тому що вона знов актуалізувала для західного світу можливість республіканської форми самоуправління. Водночас для самих американців, які брали участь у цьому історичному процесі, це був дуже тривожний досвід. Можна цілком певно сказати, що жодна інша революція в новітній історії не внесла відносно так мало нововведень при так великому почутті тривоги.

Батьки країни добре розуміли, що напевно були причини, чому на протязі століть республіканські форми правління були застосовані лиш у небагатьох випадках. Вони міркували, що республіканський режим дуже важко втримати, що означає, що він має поважні, притаманні йому труднощі. Тому вони почали ритися по бібліотеках, вишукувати класичних і сучасних політичних авторів, намагаючися розкрити причини упадку республік та пробуючи накреслити "нову політичну теорію", відповідну до американських умов, що стала б запорукою тривання й успіху цієї нової республіки. "Нова політична теорія" була, властиво, викладена в *Федералісті*, що став єдиним оригінальним твором політичної думки, створеним революцією, і до того переможними революціонерами. Факт, що так мало з-посеред нас поважно вивчаємо "федералістичні" есеї і що європейці, а в наш час азійці чи африканці майже нічого не чули про них, найкраще свідчить про те, що ми не зуміли належно оцінити природу Американської революції, та що дійсна Американська революція справді має дуже мало спільного з тим ідеалом революції, яким є одержимі багато з нас, сучасників.

Ідеалом революції, такої, як її розуміє нинішній світ, є те, що Арендт називає "ребелією". Вона включає в собі пристрасне заперечення "статус кво", його інституцій, "способу життя", зв'язаного з цими інституціями. Вона відкидає все існуюче, бо намагається побудувати все по-новому: новий суспільний лад, новий господарський уклад, нову політичну спільноту, новий ґатунок політичної істоти. Вона намагається розв'язати не лише окремі політичні проблеми даної спільноти і в даний час, але всі проблеми, що хвилюють людей. Дух "ребелії" — це дух непослабного, захопленого і вільно ширяючого месіянізму. Цей дух вдовольняється не чим іншим, як тільки радикальною зміною людських умовин життя. Це є ідеал і рух, що має подвійний характер: позаполітичний — доглибно політичний, тому що чисто політична царина виглядає завузькою для його амбіцій.

Як чисто позаполітична дійсність, реbelie є скорше релігійним явищем, що захоплюється вічною обітницею спасіння. У доглибно політичному аспекті, вона є виразом модерної технологічної ментальности, впевненої в своїй силі контролювати й просто маніпулювати природними процесами. Її самозакохана гордість і фанатичний темперамент неминуче призводять до трагічних невдач. Але саме завдяки цій гордості й фанатизмові невдачі приносять лише часткові й миттєві розчарування. Якщо цього роду революція стає "зрадженою", тобто якщо наслідки такої революції тратять зв'язок з своїми первісними цілями, то дійсні визнаці такої революції все ще сподіваються другого приходу вже справжньої й не зрадженої революції.

Французька революція була саме такою модерною революцією, яку ми тут представили. Дехто вважає, що саме тому Французька революція захопила уми багатьох людей та стала насправді зразком "дійсної революції" у такій мірі, в якій це не вдалося стати Американській революції. Французька революція обіцяла реформувати не лише політичні інституції Франції, але й багато чого поза тим. Вона, наприклад, заповідала усунення вбогости, що практично обіцяють усі революції. Американська революція таких обіцянок не робила, поперше тому, що нужда не була поважною проблемою в цій країні, але також тому (а це цілком певне), що провідники революції знали добре, що розумів і їх сучасник Адам Сміт і що нам сьогодні так важко зрозуміти, а саме, що нужда усувається економічним розвитком, а не перерозподілом економічного продукту, якого ніколи не буде досить для розподілу, що реbelie, витворюючи непевність та брак стабільности, мають нищівний вплив на господарське зростання. У той час, як Французька революція обіцяла громадянам "щастя і добробут" у новому режимі, Американська революція обіцяла американцеві лише те, що він матиме можливість сам "творити своє щастя й добробут".

Тому не слід дивуватися, що в конфлікті різних ідеологій, який виник у 20 сторіччі, становище Сполучених Штатів Америки не є досить вигідним. Та ця невигода не впливає з якоїнебудь нашої слабости. Воно так є не тому, як дехто каже, що ми призабули нашу революційну спадщину і через те вже не маємо чого сказати невдоволеному й збунтованому світові. Насправді ми маємо багато чого сказати цьому світові, тільки воно не те, що наші сучасники хочуть слухати. Воно те, що навіть ми самі не бажаємо слухати, і в цьому розумінні, мабуть, буде правильне твердження, що ми призабуваємо свою революційну спадщину. Нашим революційним заповітом (а це не є лише заповіт самої революції, але всієї американської традиції — від *Майфловєр* до *Деклярації незалежности* і *Конституції*) є те, що самоздисциплінований

народ може творити свою політичну спільноту, в якій упорядкована свобода буде сприяти так економічному добробуту, як і політичній активності (партиципації).

Ось як промовляє американська політична традиція до незчисленних мас інших народів: щоб користуватися плодами самоуправління, треба насамперед перестати бути "масою", а стати народом, прив'язаним до спільного способу життя, що поділяє спільні цінності і діє в умовах взаємного довіря й гармонії так між одиницями, як між суспільними клясами. Цей "революційний" заповіт є досить дивний, зокрема, міряючи його критеріями 20 ст. настільки він дивний, що цілком не звучить революційно. А все ж він у такій мірі революційний, що іноді здається аж надто утопічним. Наше століття бажає чути лише про великі речі, що їх новий режим виконуватиме для добра народу, який йому довіряє. Американська політична традиція каже, що головною функцією правління є "допильнувати суспільно-політичних відносин", щоб вільні громадяни укладали суспільний договір чи контракт не з урядом або його керівниками, а самі між собою.

Вкінці, тим, що просякає американську політичну думку, є певна пропозиція і передумова. А цією пропозицією є ідея, що найкращим державним правлінням є, вживаючи вислову батьків-засновників країни, "лагідне правління". Його ж передумовою є, що "лагідне правління" можна здійснити лише через сильну підвалину місцевого самоврядування, щоб таким чином був обмежений обсяг державної влади. А похідною цієї передумови є погляд, що підвалини місцевого самоврядування може витворити народ, який під впливом релігії, освіти та щоденного побуту є здібний рядити сам собою в малих і дрібних справах, що є властивим предметом місцевої політики.

Чи така концепція політики має якесь відношення до сучасних умов, серед яких живуть мільйони людей в різних сторонах світу, зокрема в країнах, що розвиваються? Мені здається, що ми наставлені відповісти на це негативно, але якраз така відповідь може відбивати модерний ідеологічний забобон. Ми чогось уважаємо за samozрозуміле, що люди, які живуть у відносній нужді, обов'язково не здатні до самодисципліни, поміркованости, що є так потрібними для успішного самоуправління в окремих спільнотах. Ясно, я не говорю про голодуючі маси, які перебувають ще в дополітичному стані і їх головною проблемою є встановлення сильного й ефективного правління, хоч і яке воно було б. Я маю на увазі *відносно* бідних людей. Факт, що сьогодні ми дуже низько оцінюємо політичні здібності цих людей, впливає не з об'єктивних даних, але з наших ідеологічних уявлень. Багато наших прикордонних громад за революції й кілька десятиліть після неї справді таки були бідними порівняно з

будь-якими стандартами. Але ця вбогість у більшості випадків не перешкоджала їхньому поживленому самоуправному життю. Також в Європі були бідні спільноти, очевидно, вони не вмирили з голоду, тільки були дуже вбогими, а проте їх уважаємо за справжні політичні спільноти. Популярна оперета *Скрипаль на даху* дає нам образ однієї такої спільноти. Ясно, що завжди краще, коли люди не є бідними, але біднота не мусить бути патологічним явищем, а політична патологія не обов'язково є наслідком нужди, як і добробут не обов'язково усуває політичну патологію. Вбогі люди можуть собі різно давати раду з своєю бідністю. Вони є людьми, а не соціологічними креатурами, і вони будуть ладнати свої справи так, як це диктують їм моральні і політичні переконання. А ці переконання формуються, у свою чергу, тими прагненнями, які спільнота накладає на своїх членів і які вони вільно перетворюють на свої обов'язки.

Достоевський каже у *Братах Карамазових*, що Антихрист у своєму модерному втіленні розгорне прапор з написом: "Нагодуйте насамперед людей, а потім вимагайте від них чеснот!" Це в дійсності стало основною і надто поширеною тезою модерної політики в певній зревізованій формі. Оця зревізована форма так звучить: "Насамперед забезпечте народів добробут, а потім вимагайте від нього чеснот!" Що хто б не думав про первісну тезу Достоевського, проте оця її зревізована модерна версія, без сумніву, є блюзнірством з погляду юдейсько-християнської традиції. Так само з перспективи американської політичної традиції вона є злосливою і, в суті речі, поразницькою доктриною саме тому, що ті, хто її проголошують, втратили всякий сенс політичних чи релігійних чеснот. А все ж нині майже кожний з нас вважає цю доктрину цілком пристойною, так би мовити, ключем наших політичних діалогів. Якщо воно так, то цілком природно, чому нам самим так важко зрозуміти американську політичну традицію, а коли ми її популяризуємо серед інших, то в такій спотвореній на всі лади формі, що робить її ще більше податливою на пересуду модерної політичної ментальності.

III

Не було б слушним твердити, що американська політична традиція без всяких вад, та що ми, її єдині спадкоємці, повинні взяти на себе вину за багато труднощів, з якими не може собі дати ради наше суспільство. Американська революція була вдала, але нема нічого, що можна б уважати беззастережним успіхом чи то в особистому житті, чи в історії якогось народу. В багатьох відношеннях можна вважати проблематичною спадщину Американської революції та зв'язану з цим політичну традицію. Яюсь

дивно, але ми так недокладно розуміємо цю традицію, що навіть коли її популяризуємо чи ставимо під сумнів або навіть її відкидаємо, ми дуже рідко звертаємо увагу саме на її проблематичні властивості.

Основний проблематичний аспект цієї традиції стосується взаємовідносин між "громадянином" і "звичайною людиною". А трудність, що виринає в спробі визначення цих взаємовідносин, найкраще унааявнюється тим фактом, що, не зважаючи на те, що ми вже два століття є представницькою демократією, ми ніколи не сформулювали відповідної теорії репрезентації. Точніше, ми створили *дві* протиставні теорії репрезентації, з яких кожна слід уважати легітимною в американській політичній думці, і кожна з них проголошували, іноді ті самі люди, під час революції. Згідно з однією, "урядова особа" є тією "звичайною людиною", яка має мандат представляти опінію більшості. Інша теорія уважає, що урядова особа є, у певному розумінні, "не звичайною людиною", або, якщо хочете, чимось більшим, як "звичайна людина", яка, зважаючи на свої здібності і характер, здатна дивитися ширше на "суспільний інтерес", аніж ті, що її вибрали чи що їм не вдалося ту людину допустити своїми голосами до виборного уряду.

Можна сказати, що перший підхід до ролі законодавця є "демократичний", а другий — "республіканський". Весь час американська політична традиція мала перед собою оцю подвійну уяву про цілу проблему, яка в свою чергу спричинилася до неймовірної моральної плутанини. Раз ми вважаємо своїх політиків за таких, що, за своєю природою, є майже продажними, а вже цілком певно, не гідними довіря. Іншим разом ми їх оскаржуємо за те, що вони не дають нам прикладу чесності й порядності. Насправді в нас є навіть ціла професія — журналістика, в якій діяльності видимо виявляються ці два протилежні підходи. Але політики не з іншого тіста, як і решта з нас смертних; вони намагаються стати такими, якими їх намагаються бачити інші. Проте, брак якоїсь виразної і ясної уяви про ці речі якраз доводить, що суспільна мораль ніколи не була і не є тим, з чого американці можуть бути гордими.

У певному розумінні ота двозначність нашої теорії репрезентації вказує ще на глибшу двозначність самої політичної системи самоуправління, яка виринала після революції та Установчого зібрання. Цю систему проф. Мартин Даймонд з великою інтуїцією назвав "демократичною республікою". Нині ми готові ці терміни розуміти майже як синоніми, а в дійсності вони значно різняться у своїх політичних супровідних значеннях. Як значними є ці різниці, стане ясним, коли усвідомимо собі, що Сполучені Штати Америки, народжені з революції й Конституційного зібрання, були першою демократичною республікою в світі. Того-

часні політичні мислителі могли вивчати історію республік, а також історію демократій, але не мали нагоди пізнати одне і друге разом. Коли батьки-засновники країни проголосили, що вони створили нову політичну систему, яка базується на "новій політичній теорії", вони справді не чванилися і не обманювали себе. Власне ми, їх політичні нащадки, не усвідомлюємо собі нової природи американського політичного експерименту і не здаємо собі справи з ризику і плутанини, які притаманні цим новотворам. Ми спрощуємо, вульгаризуємо, а то й спотворюємо їх, бо ми затратили сутність того, як відважно творчими були батьки-засновники і якою проблематичною — абсолютно проблематичною! — є система правління і суспільства, що їх вони встановили. Нехай це підтвердить факт, може навіть і неймовірний, що в наших університетських програмах на вищому й нижчому рівні годі знайти курс, присвячений питанням *Федераліста*.

Отож, яка різниця між "демократією" і "республікою"? В демократії найвищим виразником є воля народу. У республіці переважає не воля, але раціональне узгіднення народу, погодження, яку непрямо висловлює поняття "згода", і вона керує народом. Іншими словами, в демократії можуть панувати пристрасті народу, хоч це не значить, що так воно безумовно мусить бути. Проте, в республіці відкидаються пристрасті маси, як такі, що не надаються до системи правління; чиняться всякі заходи, щоб їх радше підкорити, аніж залишити визначальними наших дій. У демократії усі політики є до якогось ступеня демагогами; вони спираються на пересуди і пристрасті людей, підсилюють їх жадобу, роблячи нерозсудні обіцянки, вони у різний спосіб запобігають ласки у виборців. Такі політики не повинні б мати місця в республіці; тут мали б бути державні мужі, тверезі, не романтичні, розважні, які ведуть свого роду постійний діалог з громадянами. Важливою ціллю республіканського правління є належний ступінь рівності й добробуту, але свободі надається першість, як властивій цілі політичної системи.

В демократії ця ієрархія вартостей переставлена. Роля чоловіків і жінок як споживачів економічних дібр уважається більш важливою, ніж їхня роля як учасників процесу, в якому творяться суспільні блага. Таким чином, республіка є, якщо її так можна назвати, "моралізуючою" в її стосунку до приватних і суспільних справ. Демократія, натомість, є ліберальною або, можна б сказати, більш "свавільною" чи навіть цинічною.

Батьки-засновники країни спостерегли, що нова держава була завелика й різноманітна, а також надто динамічна й мобільна, щоб могла правитися за стисло республіканськими принципами. Та вони цілком не прагнули правити також за стисло демократичними принципами, бо вони не дуже то мали довіря до типу

якоїсь "рядової людини", що мав би бути витворений саме такою державою і суспільством. Таким чином, вони творили нову форму "народного правління", вживаючи один з улюблених ними висловів, яке охоплювало б у дуже оригінальний і складний спосіб так республіканські, як і демократичні принципи.

Ця система протривала два століття, що означає, що вона таки функціонує непогано. Але на протязі того часу ми поволи забули, якою є ця система і чому вона так добре функціонує. Наприклад, ми не раз обурено дискутуємо над питанням, чи справді Верховний суд виконує свої завдання як демократична інституція. Але вже саме ставлення цього питання зраджує кричуще незнання нашої політичної традиції. Верховний суд не є і ніколи не мав бути демократичною інституцією. Це є республіканський орган, який зрівноважує діяльність різних наших демократичних інституцій. А все ж я спостерігав, з'ясовуючи ці справи нашим університетським студентам, що вони не роблять розрізнення і їм навіть важко це зрозуміти.

Отож, видається сьогодні, що після 200 років Американської революції ми впали жертвою її успіхів. Ми не розуміємо належно політичної традиції, з якої ця революція народилася, ані того політичного ладу, що його вона допомогла створити. Щобільше, ми якось не свідомі цього нашого незадовільного розуміння її природи і часто чуємося самовдоволеними з цього вигідного непорозуміння. Цілком певне, що Американська революція заслуговує на те, щоб її відзначати. Проте буде більш переконливим, якщо наше святкування хоч частково складатиметься не з святкових фраз-клішів, але виявиться у поважному й тривалому зусиллі досягнути глибше й ширше розуміння саме того, що ми збираємося святкувати.

АМЕРИКАНІЗМ, АМЕРИКАНСЬКА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ КРИТИКИ

Богдан Цимбалістий

Друга світова війна принесла не лише військову перемогу одній групі держав, не лише частинну перемогу демократії над одним видом тоталітаризму, але також зміну укладу сил в усьому світі, зокрема пересунення центру світової політики. Сполучені Штати Америки стали найбільшою світовою потугою. Як після першої світової війни самозрозумілим було, щоб Ліга Націй мала свій осідок в Європі (Женеві), так самоочевидним було, що осідок Об'єднаних Націй після другої світової війни мав бути в Америці. Сьогодні американські залоги порозкидані по усьому світі. Разом з цим прийшло поширення і популяризація певних американських побутових звичаїв, моди і смаків. Нарікають, зокрема в Європі, на "американізацію" життя, розуміючи під цим стандартизацію та умасовлення культури, надмірне прив'язування ваги до матеріального добробуту, поширення споживацьких тенденцій (консумеризм), захоплення технологічним поступом. Постає питання, чи такий американізм репрезентує всі важливіші аспекти американської культури, чи радше він є похідним і поверховим явищем і не є ніякою загрозою. Це є темою цієї статті.

У цій статті буде мова про американську культуру. Тому слід почати від визначення змісту цього поняття. У вузькому сенсі під культурою розуміють наукові, релігійні чи мистецькі вартості, здійснені на певному (вищому) рівні. У ширшому, антропологічному сенсі культурою є все матеріальне і нематеріальне, що було створене людьми, зокрема це вартості і норми, прийняті групою і передавані з покоління в покоління. Як дехто каже, культура в цьому сенсі — це "окремих спосіб життя групи". Тому говориться про американську культуру, або "американський спосіб життя". Культура в цьому широкому (антропологічному) сенсі впливає на поведінку, тобто на формування вдачі людини. Те, що зветься національною вдачею, є персоніфікацією чи здійсненням панівних вартостей даної культури (суспільності) більшістю членів групи. Знову ж, "вартість — це висловлена або й не висловлена концепція того, що є бажане, яка відрізняє одиниці і характеризує групи і впливає на вибір способів, засобів і цілей для

дії",¹ тобто на таку чи іншу поведінку людей. Члени даної групи (суспільності) намагаються прагнути до таких цілей і такими засобами, які найбільш цінені в групі. Така поведінка приносить пошану, визнання від інших і зміцнене самопочуття. Поведінка не згідна з панівними вартостями даної культури, приводить до засуду та ізоляції одиниці. Більшість людей уникає такої ситуації й намагається жити згідно з нормами і вартостями ціненими в групі. Так постає певна однорідність поведінки членів суспільної групи. (Дослідження згаданих вище взаємин між культурою й одиницею є завданням культурної антропології).

■ Майже всі дослідники американської культури згодні в тому, що її панівною вартістю, тобто найбільш ціненою, до здійснення якої майже всі прагнуть, — є успіх. У різних народів існують різні оцінки досягнень одиниці. В одних найвище цінять воєнні успіхи, в інших знання, ще в інших мистецький талант, святість, походження чи що інше. "Що вражає в американській культурі, — стверджує американський соціолог Робін Вільямс у студії про американську суспільність — це тенденція утотожнювати особисту досконалість з компететивно-професійним успіхом."² Річард Гюбер уточнює, що в Америці успіх означає — доробитися грошей, бо в той спосіб людина підносить свій статус і добивається слави. "Успіх — це не просто бути багатим чи славним, але й ставати багатим і здобувати славу. Далі важливим є, щоб успіх був оцінений і визнаний іншими". Таке наголошування статусу призводить до безприкладної вертикальної мобільності американської суспільності. "Америка це нація тих, що пнуться вгору" (доробкевичів).³

Так само американський філософ Джордж Сантаяна вважав дуже помилковою поширену думку, мовляв, панівною пристрастю американців є любов до грошей. (Відомий вислів письменника Вашингтона Ірвінга про "всемогутнього доляра, як об'єкта культу в усій країні"). "Панівна пристрасть — це любов до бізнесу. А це цілком щось інше, — писав Сантаяна. — Хто любить гроші, буде захланний, буде їх видавати дуже обережно і буде думати, як мати з них найбільше користи. Однак, хто любить бізнес, навіть при успіхах не мінятиме свого способу життя й не

1. Clyde Kluckhohn, "Values and Value Orientation", B.T. Parsons and E.A. Shils, ed., *Toward a General Theory of Action* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1951), стор. 395.

2. Robin M. Williams, *The American Society. A Sociological Interpretation* (New York : Alfred A. Knopf, 1951), стор. 390.

3. Richard M. Huber, *The American Idea of Success* (New York: McGraw Hill, 1971), стор. 1, 3.

думатиме, яку користь з того витягати. Його радість — це сам бізнес, його розвиток, його розбудова, краща організація і збільшення його потужності в загальному житті. Той самий запал та інтенсивність проявляється в адмініструванні коледжу, у виконванні обов'язків урядовця... у приватному підприємстві. Це не особистий зиск, а абсорбуючий, самодостатній характер самої активності".⁴

"Американці говорять про гроші, — писав Сантаяна в іншому есеї, — бо це символ та мірило успіху, інтелігентності і сили. Якщо йдеться про самі гроші, він їх заробляє, видає і роздає легкою рукою. На мою думку, найбільш разючим прикладом його матеріалізму є його особлива увага до кількості і рівночасно байдужість до якості".⁵ Сантаяна наводить приклад з академічного життя, де вартість викладів професора міряється кількістю студентів у його класі, мовляв, усі студії чи виклади є добрі, а їх вартість можна міряти хіба лише числом студентів, яких вони притягають. Тут можна наводити інші приклади: успіх священника часто міряється величиною парафії, яку йому вдається організувати, успіх проповідника — числом навернень на віру, успіх професора-науковця — числом статей у наукових журналах і т. п.

Зваживши на таке центральне місце грошей у думанні американців, їхню культуру можна б назвати бізнесовою культурою. Британський політичний мислитель Гарольд Ласкі, теж вважав, що вартості бізнесмена просякли усе американське життя. За висловом американського президента Кальвіна Куліджа, "що обходить Америку — це робити бізнес" (вислів з його промови до редакторів американських газет 17 січня 1925 року у Вашингтоні). Бізнесова ментальність була, на думку Гофстедтера,⁶ однією з причин американського антиінтелектуалізму, тобто погорди, а опісля й нехоті, недовір'я й ресантименту до інтелектуалів та їхньої творчості.

Американська людина скерована на дію, наслідки якої можна міряти. Вартість людини виявляється в її праці, продуктивності й корисності. Це наскрізь активістична настанова до життя. Згаданий Вільямс вважає цю настанову другою найважливішою вартістю американської культури. "У Сполучених Штатах Америки, — писав він, — можна знайти майже ідеальний тип

4. George A. Santayana, "Tradition and Practice", *Santayana on America* (New York: Harcourt, Brace & World, 1968), стор. 31.

5. George A. Santayana, "Materialism and Idealism in American Life", *Selected Critical Writings* (Cambridge University Press, 1968), vol. II, стор. 67.

6. Richard Hofstadter, *Anti-intellectualism in American Life* (New York: Vintage Books, Random House, 1962).

культури, яка наголошує активність".⁷ Праця для американця є не неприємною konieczністю чи прокляттям, а чимось позитивним і морально вартісним. Культ праці став об'єднуючим чинником, що дозволив переселенцям з усього світу спільно співжити й творити нову суспільність без більших групових етнічних конфліктів.

"У Сполучених Штатах, — писав Сантаяна, — є безліч сектарів, фанатиків, пропагандистів і догматиків, проте американська заабсорбованість працею... призводить до того, що ці теоретичні пристрасі залишаються спорадичними, приватними, не шкідливими і безсилими... Все, що не є бізнесом, залишається збоку, воно глибоко байдуже і править хіба як запобіжний клапан або є святочною дурійкою для тих, що це люблять".⁸

Описуючи побут в Америці, багато подорожників звертало увагу на велику рухливість, метушню та завзяте суперництво між американцями. Увага американців скерована перш за все на зовнішній світ з метою опанувати його і підпорядкувати людині. До зовнішньої природи можна ставитися по-різному. Можна підпорядкувати себе силам природи, як це роблять примітивні племена, і саме через це в них малий технічний поступ. Можна жити в гармонії з природою, її ритмом і законами, але можна також ставити собі мету підпорядкувати сили природи потребам людини. Нема сумніву, що американська культура наголошує оцей останній варіант відношення до природи.

Разом з такою активістичною настановою до зовнішнього світу і культом праці йде висока оцінка ефективності людини, її вміння "виконати діло". Чужинці назвали цю рису за доби розвитку масової продукції і стандартизації "фордизмом", тобто вмінням піднести ефективність і продуктивність одиниці до максимуму. Звідси й увага до технічного прогресу, постійне поліпшення метод продукції з метою її якбільше поширити. Кількадесят років тому американські промисловці почали брати за дорадників психологів до своїх фабрик. Вони мали радити, як покращити умови, в яких робітник виконує свою роботу, як добирати робітників до певних функцій, згідно з їх здібностями. Роблено це не з якихось гуманітарних спонук, щоб гуманізувати умови праці, а виключно для піднесення її продуктивності. Досвід показав, що задоволений робітник тримається довше того самого місця праці, менше буває "хворий" і продукує більше.

Наполегливе шукання кращих, тобто продуктивніших, метод праці призвело не лише до швидкого зростання техніки, але й до високої оцінки технічної вмілости людини, її спеціалізації.

7. Williams, *American Society*, стор. 394.

8. George A. Santayana, "Americanism", *Santayana on America*, стор. 204.

У зв'язку з увагою до технічної ефективності та вмілости йде висока оцінка практичності людини, тобто орієнтації її на конкретні цілі, що їх можна здійснити в даній ситуації швидко і безпосередньо без "зайвих" теоретичних міркувань чи вагань. "Згідно з американськими уявленнями, нема нічого практичного в чисто естетичних чи інтелектуальних зацікавленнях або в пошані до минулого: аскетизм, філософія осамітнення, песимістичний квієтизм ніколи не витиснули тривалої і сильної печаті на американському етосі", — каже згадуваний вже Вільямс.⁹ Не диво, що філософія в Америці слабо розвинута і мало хто її студіює. До речі, єдине, що американська філософія створила оригінального, був прагматизм, тобто доктрина, згідно з якою практичні наслідки є критерієм значення і навіть правди.

Американці відзначаються своєрідним культом "поступу". Їх віра в поступ породжує оптимізм, готовість до змін і сприйнятність до всього нового. Для підростаючих десятирічних американських дітей їхні батьки завжди є "старосвітські", "немодні", "немодерні" і "відсталі". Вартість школи чи інституції оцінюється тим, наскільки вона має "прогресивну програму". Така віра в поступ іде разом з підкреслюванням майбутнього виміру часу і знецінюванням минулого й теперішнього. Чимало чужих спостережників звертали увагу на цю орієнтацію на майбутнє як типову рису американського сприймання часу.¹⁰

Усім, мабуть, відоме, як багато уваги присвячують американці матеріальним вигодам. А. Токвіль писав, що "з усіх пристрастей, породжених рівністю, одна є особливо сильна, і то в серці кожного: думка про любов до добробуту. Смак до добробуту є домінуючим і незнищимим знаком демократичних часів". "На думці кожного є як задовольнити навіть найменші забаганки тіла та забезпечити дрібні вигоди".¹¹

Сучасні автори стверджують те саме. Французький письменник Андре Зігфрід у 20-их роках писав, що "американці вважають природним, що їхні найменші забаганки мають бути задоволені".¹² Рекляма постійно породжує нові "потреби" й забаганки і пропонує щораз вигідніші способи їх задоволення. Деякі публіцисти звертають увагу на зріст споживацьких тенденцій американського суспільства та поширення їх на інші

9. Williams, *American Society*, стор. 403.

10. Florence M. Kluckhohn and Fred L. Strodbeck, *Variations in Value Orientations* (Evanston, Ill.: Row Peterson and Co., 1961); Богдан Цимбалістий, "Час і людина", *Сучасність*, грудень 1971, стор. 84-94.

11. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America* (A Mentor Book, The New American Library, Inc., 1956), стор. 153, 209.

12. Andre Siegfried, *America Comes of Age. A French Analysis* (New York: Harcourt, Brace and Co., 1927), стор. 162.

країни світу. Це, мовляв, вплив Америки або "американізація" світу.

Деклярація незалежності Сполучених Штатів Америки починається відомим твердженням, що "нема більш очевидної правди, як та, що всі люди є рівними..." Оцей етос рівності був чимось справді новим, що від самого початку відрізняв Америку від існуючих на той час держав. Рівність може означати різні речі для поодиноких людей. Для декого це може означати зрівняння усіх у багатстві, тобто в посіданні матеріальних дібр, Американці, однак, вважають рівність як однаковість старту чи нагоди для всіх. Якщо хтось завдяки своїй інтелігентності, працьовитості, спритності здобуде багатство, це не турбує американця, викликає в нього не заздрість і бажання відібрати його чи розподілити нарівно, а радше подив, визнання і захохоту його наслідувати. Тому можна погодитися з одним американським автором: "Рівність передумов — це найбільш освячена форма егалітарності в Америці".

Етос рівності проявляється й у вірі американців, що всі люди заслуговують на ту саму пошану. Звідси така нехоть американців до всякого роду ранг. Вони погоджуються з фактом, що дехто може мати більше щастя в житті, і, наприклад, дійти до багатства, проте, на їх думку, він не сміє вважати себе ліпшим від інших.

Від самого постання США чужинці, зокрема європейці, були заскочені рівністю, невимушеністю і безпосередністю, що їх вони спостерігали у взаєминах між людьми. Довідник Бедекера кінця 19 віку нагадував європейським відвідувачам Америки, щоб "вони від самого початку погодилися з думкою, що вони не зустрінуть там тієї самої пошани і сервілізму від тих, кого вони вважають соціально нижчими". І досі європейські емігранти з університетськими дипломами часто розчаровані в Америці тим, що вони не мають того престижу, до якого звикли в Європі завдяки їхній освіті та матеріальному станові.

А. Токвіль пояснював шукання успіхів, компететивність та рухливість американських громадян егалітарністю американського суспільства. Це, мовляв, єдині засоби, щоб вибитися. Наголошування рівності супроводиться назверх ніби парадоксальним явищем, що американці рівночасно є свідомі свого соціального статусу, що в Америці не так легко перескочити певні бар'єри, створені між поодинокими групами, що тут існують очевидні тенденції дискримінувати інших. Треба, однак, тямити, що наявність етосу рівності в певній культурі не означає, що така рівність існує усюди в житті. Відомо, що недобитки індіан чи негри тієї рівності на ділі не мають. (Слова про рівність у *Деклярації незалежності* не стосувалися невільників-негрів).

Проте, ідея рівності, тобто змагання за створення однакових передумов для всіх має сильний емоційний відгук серед американців і постійно спонукує їх боротися за здійснення цього ідеалу, починаючи від встановлення законів проти всякого роду дискримінації. Без того негри ніколи не досягнули б тих прав і можливостей, які вони тепер мають.

Разом з цим етосом рівності існує ще одна тенденція американців, на яку всі вказують: нахил до конформізму, тобто пристосування до погляду і смаку більшості. Коли хтось з сусідів купить нове авто чи телевізор, американець вважає, що він мусить йому дорівнятися. Зокрема європейці постійно закидали американцям стандартність смаків, звичаїв, брак оригінальності.

Д. Рісман¹³ висунув тезу, що американська вдача змінилася впродовж 19 віку наслідком змін у технології та економічному житті. Американське суспільство ставало щораз більш урбанізованим, промисловим, умасовленим і збюрократизованим. Тоді на місце типу людини, "керованої з нутра", тобто людини, поведінка якої керована внутрішніми нормами (вщепленими їй батьками в процесі суворого традиційного виховання в родині), прийшла людина, яка керується та орієнтується на погляди інших, тобто людина-конформіст.

Тези Рісмана викликали широку дискусію між американськими соціологами, психологами й антропологами. Критики цих тез вказували, що конформізм існував серед американців раніше, ще перед технологічними та економічно-соціальними змінами, на що вказувало чимало чужих подорожників. Макс Вебер і Токвіль пояснювали цей конформізм наслідком відсутності соціальних клас, тобто егалітарності американської суспільності. Брак усталених традиційою форм поведінки і взаємин між людьми змушує американців достосовувати поведінку до собі рівних.

Конформізм американців суперечить іншій рисі, що її часто підкреслюють, — їх індивідуалізму. Якщо однак розуміти їх індивідуалізм як віру людини у власні сили та власну підприєємність, як оборону прав одиниці перед зазіханнями групи або навіть державної влади, тоді він не суперечить конформізму, який стосується поглядів і смаків.

Якщо запитати пересічного американця, що він цінить у своїй політичній системі або що є в ній найвартісніше, то майже всі підкреслюватимуть свободу: свободу слова, праці, політичних зборів. Віра в недоторканість одиниці, в незайманість її особистої сфери життя, готовість боронити цю свободу перед усякими загрозами є теж однією з головних рис у думанні та поведінці американців.

13. David Riesman, *The Lonely Crowd* (New Haven: Yale University Press, 1950).

Рівність і свобода — це основи демократичного ладу. Американцям вдалося створити стабільну та ефективну демократичну систему, яка протривала вже двісті років, без ніяких спроб її насильно повалити, без революцій і без урядових криз. Нещодавнє усунення від влади президента, віцепрезидента і багатьох членів уряду — без пролиття крові, без вуличних заворушень, а звичайним судовим процесом було тріумфом американської демократії, виявом її сили та життєздатності. Щоб такий процес міг відбутися, серед суспільности і серед тих, що мали владу мусить панувати глибока пошана до закону. Чейже американський президент є головнокомандуючим усіма збройними силами країни, він добирає до уряду відданих йому осіб; отож, йому було б легко розігнати конгрес, ліквідувати Найвищий суд, виарештувати головних своїх противників і встановити диктатуру. Досі ніякий американський президент на це не пішов, бо це суперечить його почуттям законности, конституції, яку він присягав охороняти. Так само пересічний американець — військовий чи цивільний — ледве чи підпорядкувався б такому незаконному узурпаторові влади. Ця панівна серед американців віра в принципи демократії, це глибоке почуття законности і пошани до законів, — хоч часом вони застарілі і несправедливі — вказує на політичну зрілість американського суспільства. Є деякі голови міст або губернатори, які не погоджуються з рішеннями Найвищого суду про примусове транспортування дітей з однієї частини міста до іншої, щоб расово інтегрувати усі школи даної округи. Проте ці голови і губернатори проти своїх переконань і при допомозі поліції та війська виконують рішення Найвищого суду до часу, поки воно не буде змінене. Якщо кожний буде визнавати тільки такі закони, які йому подобаються, постане беззаконня й анархія. Для американця закон стоїть понад усе.

Вміння американців, у тому числі й американських негрів, раціонально обмірковувати і дискутувати навіть найдразливіші питання, як, наприклад, расову дискримінацію, їхній прагматичний підхід до їх розв'язки, створює також психологічну основу для тривкості американського політичного ладу. Наприклад, страйки американських робітників характеризує переконання в тому, що робітники і керівники промисловости домовляться і знайдуть компромісову розв'язку, що раціональність і доцільність переможуть.

Коли взяти до уваги ще участь великого числа американців у громадському житті (на що звернув увагу уже в середині минулого століття А. де Токвіль), що свідчить про їхню віру в підметність кожного громадянина, у можливість його впливати на політику уряду і його почуття відповідальности за стан суспільности, тоді треба визнати, що американська суспільність дійшла високого

рівня політичної культури і зрілості. Французький письменник Андре Мальро, порівнюючи деякі західноєвропейські країни з Америкою, підкреслював саме цю громадянську виробленість американців. За його словами, в Сполучених Штатах позитивний вклад приватного сектора є важливіший, ніж у будь-якій іншій країні.¹⁴

Хоч як американська суспільність здиференційована — расово, етнічно, релігійно, політично, — в усіх існує сенс національної солідарності, сильніший за всякі розходження. А це теж ознака політичної культури.

Підсумовуючи розділ про панівні вартості американської культури, можна сказати, що американська культура є типом культури активістичної, скерованої на підпорядкування сил природи радше, ніж на пасивне акцептування долі, з вірою в раціональність, поступ, майбутнє, свободу та рівність людини, вартість якої, проте, міряється її зовнішніми успіхами, найчастіше здобутими грішми, людини, яка, хоч легко достосовується до поглядів і смаків більшості, проте пильно береже свої права одиниці перед тиском всяких груп і влади.

До дуже подібних висновків приходили інші дослідники американської суспільности та культури. Згадаймо ще про "панівний профіль американської культури" що його подала антрополог Кора дю Буа.¹⁵ На її думку, вартості кожної культури впливають з певних основних постулатів чи залогень про світ, про відношення людини до нього і до другої людини. Існує чотири основні постулати (заложення), на яких є основана американська культура (що є типовою культурою середньої класи), а саме: (1) всесвіт є збудований за механічним принципом, (2) людина є його паном, (3) всі люди є суттєво рівні між собою і (4) людина може досконалитися. З цих залогень впливають три загальні та багато інших специфічних вартостей американської культури. До загальних вартостей, довкола яких зосерджується низка спецеаічних вартостей, Буа зараховує; матеріалізм, конформність і зусилля-оптимізм. Матеріальний добробут, на думку дю Буа, це важлива риса чи орієнтація американської культури. Вона виростає з залогення, що людина може опанувати довкілля і тим самим творити умови для добробуту та вигіднішого життя. Конформізм виростає з залогення про рівність усіх людей. Класові та культурні різниці існують, але їх не треба наго-

14. Розмова А. Мальро з американським журналістом К. Л. Сульцбергом у *New York Times*, 10 грудня 1972.

15. Cora Du Bois, "The Dominant Profile of American Culture", *American Anthropologist*, 1955, Т. 57(6), стор. 1232 -1240.

лошувати. Асиміляція є бажаною нормою. Зусилля-оптимізм — це настанова, яка породжує такі риси американців, як шукання успіхів, самодосконалення й етос праці. Тому що світ можна опанувати, зусилля і праця вкінці принесуть позитивні висліді. Звідси молодечий динамізм, ентузіазм, енергія та висока оцінка здобутків в американській суспільності.

Сполучення такого типу культури з поступом природничих наук та розвитком техніки привело до небувалого економічного зростання, експансії, матеріяльного збагачення і добробуту найширших верств населення. Це теж допомогло Америці використати якнайбільше свої природні ресурси і стати світовою потугою та провідником вільної частини світу. Панівні цінності американської культури, очевидно, посилювали швидкий технологічний поступ та економічне зростання, знову ж багатство, розвинута технологія, урбанізованість суспільства поглиблювали та поширювали ті самі панівні цінності. Отож, вплив був взаємний. Приклад Іспанії може служити ілюстрацією якраз протилежного відношення між панівною національною культурою і технологічно-промисловим поступом. Відомо, що Іспанія майже протягом ста років не дбала за розвиток власної промисловости за модернізацію усього життя. Відомий вислів М. де Унамуно десь на початку 20 віку: "Хай інші роблять винаходи, ми рятуємо душі". Така настанова, очевидно, не могла сприяти розвиткові природничих наук і техніки в Іспанії. Ця країна почала розвивати свою індустрію та модернізуватися щойно в середині 20 віку. Можна передбачити, однак, що вплив цього процесу на ментальність і поведінку іспанців не буде такий сильний, як в Америці, бо відбувається він в країні з цілком іншими традиціями й іншим національно-культурним етосом.

Поодинокі цінності американської культури, очевидно, наявні в інших культурах. Проте, їх конфігурація є неповторна, як неповторною є історія їх наростання та історія самої Америки. Якщо мова про генезу американської культури, треба підкреслити кілька специфічних передумов, що визначили її спеціальний профіль.

Перш за все американська нація постала з емігрантів, виходців з різних рас і народів, людей, викорінених з предківської землі і переселених на величезний, майже порожній простір. (На індіан вони дивилися не як на автохтонних господарів, до яких треба достосуватися, з якими треба співжити і спільно творити якусь нову суспільність, а як на перешкоду, яку треба усунути). Переселенці до Америки почувалися вільними від родових, зокрема аристократичних традицій. Минуле здавалося менше вартим уваги і збереження. Зате майбутнє стояло перед кожним і

залежало виключно від їх власної звинности, підприємности, працьовитости. Оцей зрив з традиціями минулого, оцей етос рівности і піонерський дух мали незаперечний і тривалий вплив на формування американської культури і ментальности.

Відкриття нового світу привело до певної селекції серед мешканців Європи, а пізніше інших частин світу. Переселення до Америки, за винятком негрів, було добровільне. Багаті, тобто особи переважно аристократичного походження, люди більш консервативного думання чи більш закорінені в рідній землі або боязкі чи навіть ліниві залишалися дома. Люди неспокійної вдачі, бунтівничі, незадоволені й відважні шукали свободи й простору для вияву своєї експансивности, енергії, підприємности і часом своєї авантюричности. Отож, американці — це нащадки найбільш неспокійних енергійних і авантюричних виходців з Європи. Так було аж до 19 віку, коли до берегів Америки почали припливати великі хвилі заробітничанської еміграції.

Макс Вебер у відомій праці про вплив протестантської реформації на розвиток капіталізму і на формування нового типу людини з цілком іншим підходом до життя і своєї праці,¹⁶ доводив, що підприємці кальвінського віровизнання не могли втішатися наслідками своєї праці, бо релігія їм на це не дозволяла. Вони не могли витратити грошей на себе, бо це було б гріхом, тому мусіли інвестувати їх в нові зискові підприємства. Така людина не діставала нічого для себе з свого багатства, хіба лише почуття добре виконаної роботи. Пуританська етика вимагала, щоб людина, замість утікати від життя в аскезу, як шлях до святості, давала від себе якнайбільше на місці, призначеному їй Богом. Протестантська ідея предистинації приводила до раціоналізації усього життя. Вона вимагала від кожного протестанта поводитися всюди і завжди так, щоб не мати страху перед вічним засудом. У практиці це означало постійну працю, самодисципліну, уникання лінивства й приємностей, змагання до моральної досконалости, до поступу, бо Бог вкінці допомагає тому, хто сам собі допомагає. Успіх у праці та житті був для них ознакою Божого благословення. "Важка праця оплачується", — це типово американська приказка. Одним словом, протестантська віра, зокрема етика праці, глибоко закарбувалася на американській культурі і вдачі.

Одним з найголовніших історичних завдань, яке стояло перед американськими переселенцями, була колонізація західних просторів нового континенту. Американський історик Фредерік Тирнер ще в 1893 році висунув відому й пізніше дуже популярну

16. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (New York: Scribner 1930).

тезу про "вплив переживань на пограниччі" на формування американської культури і вдачі. Ця теза про вплив пограниччя домінувала над усіма спробами інтерпретувати історію Америки та її культури аж до середини 20 віку. На думку Тирнера, прабразом американця є піонер. Його досвід з дикою природою на заході з намаганням колонізувати ті широкі простори зробив переселенців американцями, тобто людьми, відмінними від їхніх європейських предків. "На пограниччі відбувалася найшвидша й найуспішніша американізація". Це була боротьба з диким простором, це було звільнення від пут минулого і витонченості цивілізації, щоб могли починати наново в лісах. Цей самотній піонер, що прорубував собі дорогу на захід, зустрічався з іншими піонерами і пробував творити нову вільнішу громаду-суспільність, ідучи все далі на захід, аж поки весь простір був опанований. "Кострубата грубість і сила разом з хитрістю, допитливістю й практичним винахідливим розумом, уміння знаходити швидко розв'язку, майстерне розуміння матеріальних сил, позбавлених мистецькості, але потужних для досягнення великих цілей, оцей неспокій, нервова енергія, панівний індивідуалізм у доброму і злому і рівночасно буйність і життєрадісність, що приходять з свободою, — оце риси піонера".¹⁷

Пізніші критики звернули увагу, що після 1890 року пограниччя зникло, зате розвинулася промисловість і щораз більше американців почало жити в містах. Однак, з тими змінами американська культура і вдача не мінялися. Поодинокі автори розвивали детальніше деякі тези Тирнера, приписуючи їм більше значення. Дейвід Потер,¹⁸ наприклад, вказував на значення багатства, не лише простору-землі, як твердив Тирнер, але взагалі економічного багатства на ментальність американців. Знову ж Джордж Пірсон¹⁹ пояснював багато рис американської культури постійною рухливістю переселенців. Вони приїхали з Європи, емігрували зі східних стейтів до західних, пізніше з міста до міста, з одної околиці до іншої. Такий рух приводить до змін: старі установи відмирають, нові творяться у змінених обставинах. Так само думання і поведінка людей мусіли мінятися. Вкінці антрополог Маргарет Мід²⁰ пояснює багато рис американської

17. Frederick J. Turner, *The Frontier in American History* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1920), стор. 37.

18. David M. Potter, *People of Plenty. Economic Abundance and the American Character* (Chicago: University of Chicago Press, 1954).

19. George W. Pierson, "The M-Factor in American History", *American Quarterly*, XIV (2), 1962, стор. 275 -89.

20. Margaret Mead, *And Keep Your Powder Dry* (New York : W. Morrow & Co., 1972).

культури і вдачі намаганням кожного покоління — "піти вище від своїх батьків" (вертикальна рухливість). Для молодого покоління те, що представляють батьки, застаріле, віджите; усе нове є поступовим і вартісним. Що здобули батьки, було очевидно, досягненням на їхній час. Їхні діти вважають своїм обов'язком перевищити цей здобуток.

Від самого початку Америка породжувала протилежні оцінки у чужинців. Для одних відкриття Америки було "найбільшою подією від створення світу, за винятком воплощення і смерті Того, що його створив" (Франціско Льюпез де Гомара), для інших це "нещастя для людської історії (К. де Пов). Природа, рістня і тварини для одних були ніби земним раєм, а місцеве населення — "шляхетними дикунами, що жили в первинній невинності і чеснотах", для других природа Америки — це приклад здичавіння, а її мешканці — "дурні, слабкі, недорозвинуті і морально звихнені". До речі, цитовані негативні оцінки Америки походять з писань французького автора Корнеліюса де Пова, який ніколи в Америці не був, але писав про неї на основі книжок і розповідей. Його погляди були авторитетним джерелом інформації про Америку впродовж 18 століття (цитати взято з книжки Ю. Онора.²¹

Американська революція викликала нове зацікавлення серед різних народів, зокрема в Європі. Для політичних ідеалістів, для провідників демократичних революцій в європейських державах у 19 і 20 століттях Америка правила за приклад. В. Гете, Г. Гайне, О. Вайлд, В. Гегель та багато інших письменників і мислителів почали хвалити Америку як країну вільну від феодалізму, внутрішніх міжусобиць, "без зруйнованих і занедбаних замків", як країну "нового і праведного закону" (Т. Шевченко) чи як країну майбутнього. Інші з подивом спостерігали швидке збагачення американців і технологічний поступ в Америці. Продукти американської промисловости щораз частіше почали попадати на торговельні вистави, і Америка стала країною машин, раціоналізації праці і технічної винахідливости. Європейці приймали це як поступ. Американські меблі виглядали їм вигіднішими і доцільнішими ніж "готичні різьблені, які дряпали руки, дерли одяг і змушували згинати спину". Рисунок лазнички з постійною гарячою водою був в усіх книжках про Америку як приклад комфорту.

21. Hugh Honour, *The New Golden Land* (New York: Pantheon Books, 1975), стор. 118, 131.

Уже тоді, у другій половині минулого століття, європейські естети почали нарікати на поширення технологічного прогресу як мети в собі самій, наслідком занедбування інших ділянок життя. Вперше заговорено про небезпеку "американізації" Європи.

Критика американської культури, американського способу життя дуже поширилася в 20 столітті. В основному вона зводиться до двох її аспектів: відсутності гуманістичних вартостей у ній і її матеріалізму. Німецькі публіцисти поширили думку, що європейські народи створили культури ("глибокі"), тоді як Америка зуміла створити лише цивілізацію, тобто технологію. (В інших мовах такого розрізнення нема). Всі визнають в Америці нечувану матеріальну силу, добробут, технічний поступ, проте закидають занедбання інтелектуального й духового життя, механізацію культури і людини та умасовлення смаку. "Вони питають: де американські філософи, американські Шекспіри, Расіни, Гете, Толсті, американські Рафаелі, Рембрандти, Гейнсборо, Сезани, ван Гоги, американські Бетговени, Моцарти, Дебюссі, Чайковські. Вони підносять те саме питання, що його ставили атенські греки в третьому столітті перед Христом, коли зростаюча римська імперія почала накидати свій провід народам Середземного моря".²² Автор наведеної цитати називає цю критичну настанову європейців до американців "атенським комплексом".

"Якщо метою суспільности, — писав французький письменник Андре Зігфрід у 20-их роках, — є творити якнайбільше вигід для найбільшого числа людей, тоді США є на шляху до повного успіху. Проте дім, лазничка, авто для кожного робітника — так багато розкоші для кожного можна було досягнути тільки трагічною ціною, а саме перетворенням мільйонів робітників на автомати... Матеріальний поступ є не до порівняння з Старим Світом, проте, якщо ідеться про індивідуальний смак, мистецтво, втрата є очевидна. Навіть найскромніший європейець бачить у мистецтві аристократичний символ власної особистости, і модерна Америка не має національного мистецтва і не відчуває потреби його мати".²³

Так само в 20-их роках Сантаяна писав, що "нешасливим був той американець, що вродився консерватором, якого тягнуло до поезії, до релігійних роздумувань, до веселих пристрастей: він постійно чув про категоричну вимогу досконалости в роботі, про зростання, про підприємства, про реформи, про багатства: всі дороги відкриті сюди і закриті туди. Тому він мусить або приспати

22. André Visson, *As Others See Us* (New York: Doubleday Co., 1948), стор. 24-25.

23. Siegfried, *America Comes of Age*, стор. 349-50.

своє серце десь на осамітненні... або їхати до Оксфорду, чи до Фльоренції, чи до Монмартру, щоб рятувати свою душу — або, може, її не врятувати”.²⁴

У 19 столітті відсутність "зруйнованих і занедбаних замків" в Америці вихвалювано як ознаку визволення американців від пут фєвдалізму, у 20 столітті цю саму відсутність вважають ілюстрацією браку історичних традицій і культурних надбань.

За останні два десятиліття, однак, помітна в Америці зміна, якщо ідеться про зацікавлення гуманістичними вартостями культури. Піднісся престиж освіти, науки та її носіїв. Збудовано низку театрів, опер, музеїв, тисячі американської молоді щорічно проводять свої літні ферії в Європі, відвідуючи старовинні міста, храми, музеї, опери — все це не з поспіхом, прикметним для американських туристів, але з метою пізнавати, студіювати і насолоджуватися здобутками європейських культур. Ці студенти повертаються з більшим розумінням мистецтва й історії і починають шукати їх в Америці. Серед університетських студентів помітне зацікавлення питаннями філософії, релігії, літератури, політики.

Донедавна, мабуть, єдиною допомогою мистецтву з боку американського уряду було хіба право віднімати від оподаткування свої пожертви на культурно-мистецькі цілі. Проте, від кількох років уряд почав приділяти пряму фінансову допомогу для розвитку мистецтва. Ця допомога дуже мала в порівнянні з іншими західніми країнами. Як подавав *Сатурдей Ревю* від 22 квітня 1972 року, Західня Німеччина видавала на мистецькі цілі 2,42 дол. на голову населення, Австрія — 2 дол., Швеція — 2 дол., Канада — 1,40 дол., Ізраїль 1,34 дол., Великобританія 1,23 дол., а США лише 15 центів. У тому році США з своїми 205 млн населення призначили для Національної фундації мистецтва і гуманістичних наук 30 млн доларів (президент Ніксон підніс цю суму пізніше до 40 млн), Канада з 22 млн населення видавала 26,5 млн, Великобританія з 54 млн населення 66 млн, Західня Німеччина з 55 млн населення 134 млн. Щоб дорівняти Західній Німеччині Америка повинна була видавати тоді понад 500 млн доларів, а не 30. Однак, група американських громадян, зацікавлених справами мистецтва, робить заходи, щоб у 200-річчя постання США (1976) уряд підніс свій внесок на плекання мистецтва до 200 млн доларів, що означатиме менше одного доляра на особу. Це був би значний поступ у порівнянні з дотеперішніми 20 центами на особу. У кожному разі тут видно теж зміну настанови.

Бунт частини американської молоді в 1960-их роках, не

24. Santayana, "Materialism and Idealism in American Life", стор. 60-61.

зважаючи на деякі незрілі його вияви, відбувався в ім'я гуманістичних ідей. Це був протест проти технологізації людини, проти матеріалізму, проти агресивної конкурентивності бізнесового суспільства, в ім'я "якості", краси, святости життя, братерства, гармонійного відношення людини до природи. Молодь почала цікавитися поезією, театром, плекала музику, народну пісню.

Попередніми століттями енергія американського народу ішла на опанування просторів заходу, опісля на розбудову могутньої промисловости. Обидва ці всенациональні завдання притягали найталановитіші одиниці, винагороджуючи їх матеріальними користями, престижем і внутрішнім задоволенням з руху й зростання. Здається, що тепер американська суспільність вступає в нову добу, в якій інтелект, тобто здібність оцінювати, роздумувати і шукати сенсу в усьому, знаходитиме більше пошани, й у висліді американська культура поглибить свій гуманістичний вимір, тобто наблизатиметься до традиційних європейських культур.

За недавнім опитом американських студентів (*Нью-Йорк Таймс* від 4 травня 1976), матеріалізм є найбільш характеристичною рисою Америки. Ця риса породжувала завжди найгострішу критику й засуд американської культури не лише чужинцями, але й деякими американцями. Вже в середині 19 століття були заклики до оновлення пуританської етики та до повороту до ранішого, простішого і нібито природнішого стану суспільности.

Мірою того, як зростав добробут, сильнішим ставало почуття розчарування, екзистенціальної порожнечі і рівночасно тривога перед майбутнім. Це, мабуть, черговий акт драми людського життя, зображеної вже античними греками в міті про Прометей.

Прометей викрав вогонь з неба і подарував його людям, щоб вони могли використати його силу на задоволення своїх потреб. За це боги покарали його, прикувавши до скелі і віддавши на поталу хижому птахові. В цьому міті зображене, з одного боку, відвічне прагнення людей опанувати сили природи і почуття гордості з здобутої влади над нею, з другого — страх перед тими визволеними силами, що, будиши визволені, можуть стати загрозою для самої людини. Боги це знали, і тому, мабуть, не бажали віддати вогонь людині. Усі релігії світу перестерігають перед переоцінкою матеріальних вартостей коштом плекання внутрішнього життя. У такому світлі сучасна негативна критика

технології і матеріалізму є не чим іншим, як найновішим варіантом постійної людської драми.

Яку ціну платить американська суспільність за свої здобутки? Що критикують і за чим шукають невдоволені молоді американці? Відомий американський журналіст Джеймс Рестон у статті "Конкуренція в американському житті" (*Нью-Йорк Таймс*, 25 червня 1969) наводить такі слова одного члена американського уряду: "Я ніколи не здавав собі справи, яку данину складають багато наших найбільш талановитих і здібних людей жорсткій конкуренції американського бізнесового та професійного життя. Багато з них виснажені в боротьбі, багато має родинні труднощі. У численних випадках вони почали пиячити. Ми мусимо йти повільніше, ніж сподівалися".

Антрополог Джюльс Генрі²⁵ описує американську родину, школу, місце праці, форми розваги і всюди зауважує надмірну увагу й турботу за гроші. Ця "грошева етика", — за його висловом, — відгуманізовує людські взаємини. Підсичувані рекламою американці навчилися "героїчних подвигів у споживанні, гарячково й ненаситно шукаючи матеріальних користей". Він вважає, що такі риси, як слабе почуття особистої ідентичности, шукання коштовних приємностей, брак морального стрижня і т. п., походять з переконання, що здобування і витрачання грошей є важливіші, ніж плекання інших людських вартостей.

Американський публіцист Волтер Ліпман писав тому кілька років у *Нью-Йорк Таймсі* (14 травня 1969): "Помилково є думати, що самозадоволене покоління, яке зацікавлене лише здобуванням особистого багатства, особистих приємностей та особистих успіхів, — має справжнє вдоволення і радість з життя... Ми дуже багаті, але не щасливі. Бо наше життя, хоч переповнене благами, випорожнене від мети та зусилля, які надають життю смаку і змісту".

Наголошування матеріального успіху як мети життя, породжене цим нечуване суперництво доводять до того, що взаємини між особами в глибині ворожі і недовірливі, хоч прикривані поверховою ввічливістю. В Америці треба було встановлювати окремі закони для охорони тих, що готові подати першу допомогу, наприклад, допомогу пораненому в автомобільній чи іншій катастрофі, не маючи офіційної ліцензії на відбування лікарської практики в даному стейті. Такі закони були потрібні тому, що дуже часто жертви нещасних випадків, замість вдячності проїжджому лікареві чи не лікареві за врятування життя, шукали якоїсь технічної помилки в уділенні допомоги або посилялися на брак

25. Jules Henry, *Culture against Man* (New York: Random House, 1963).

ліцензії для даного стейту, щоб судити їх і змусити їм оплачувати даліше життя. Запрошений у хату гість буде судити господаря, приятеля чи сусіда, якщо він випадково поковзнеться на слизькій підлозі і звихне собі ногу. За статистикою, на кожного четвертого лікаря закладено позов у суді за "нефахове" лікування пацієнта чи за якусь помилку. Це не лише обтяжує суди, забирає час суддів від інших важливіших справ, хоча б боротьби з злочинністю, але змушує лікарів платити високі забезпечення, що приводить до підвишки лікарських винагород; zagrożений лікар закликає спеціалістів, щоб боронитися перед закидом несолідности і помилки, він робить різні рентгенові пересвітлення, хоч часто це не потрібне; одним словом, багато труду, зусилля і коштів іде тільки на те, щоб боронитися від тих, що тільки й чекають, щоб використати якусь нагоду. В таких обставинах не можуть розвиватися широсердечні теплі і людські взаємини, що спонукували б людей прощати і вибачати помилку, радше терпіти, ніж завдавати кривду чи використовувати інших.

Нечуване зростання злочинности в Америці, мабуть, усім відоме. Соціологи часто давніше підкреслювали, що причиною злочинности буває нужда. Тим часом в Америці діється щось протилежне. Зростання добробуту призвело до зростання злодійств, крадіжок, обдурювань. Соціолог Едвін Шур пояснює це певними типовими тенденціями і вартостями американської культури. Він звертає увагу, що, крім панівних та офіційно визнаваних вартостей, існують неофіційні і не висловлювані, які не менше впливають на ментальність і поведінку людини. "Обдурювання є важливою характеристичною ознакою усієї нашої соціальної системи. Обдурювання в рекламі, в споживанні, в лікарській практиці, в соціальній допомозі в добродійності, у більших чи менших розвагах, шахрайство, порушення прав передруків, фінансових законів — все це являє собою симптоми систематичного неладу в глибині". "Хоч бізнес повинен би спиратися на засади чесности, взаємної користи, громадської відповідальности, уваги на загальне добро, в дійсності дуже часто таємно все робиться, щоб обдурити і збільшити свій зиск, без уваги на партнера або загальне добро".²⁶

Автор згадує такий разючий приклад, як участь письменника й університетського професора з відомого та заслуженого роду в обманній телевізійній програмі тільки для здобуття грошей або публікацію професорами книжок, частинно підготованих студентами. Автор вважає, що такі вартості американської культури, як індивідуалізм, суперництво і матеріалізм можуть

26. Edwin M. Szur, *Our Criminal Society*, (Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1969), стор. 182, 185.

характеризувати кожне урбанізоване упромисловлене модерне суспільство, в якому зникли первісні інтимні, особисті, спонтанні взаємини між людьми і запанували всеціло формальні знеособлені й "інструментальні", проте, за його словами "культ вартостей індивідуалізму, суперництва і зиску є так сильний в американській культурі, що він стає поштовхом до злочинів понад міру, яку можна б прийняти як конечну в кожному модерному суспільстві".²⁷

Обсервація американського життя підтверджує висновок автора. Нью-йоркські поліцаї, голови міст, конгресмени, сенатори, генерали і навіть члени Найвищого суду цінують не раз більше гроші (незаконно здобуті), ніж честь особисту і свого роду, моральні чесноти чи професійний кодекс етики. Немає тижня, щоб американська преса не інформувала або і сама не викривала скандали зловживання державними грішми, підкупства і недозволені винагороди урядовцям чи політикам за "послуги".

На щастя американська демократія досить ефективно бореться з ексцесами, що їх породжує гонитва за збагаченням. Вільна преса виводить на денне світло всякі надуживання і хабарництво. Прокурори пильно шукають доказів проти винних, і якщо знайдуть, суди засуджують. Отака можливість прилюдно боротися зі злом, виполювати його, поправляти стан суспільности становить одну з переваг і виявів сили американської демократії.

Повертаємось до питання, поставленого на початку цієї статті: чи дійсно існує загроза, що американська культура пошириться на усі країни світу, чи американізм є справді майбутньою формою усіх культур, яка ширитиметься мірою зростання техніки і загального добробуту. На нашу думку, деякі поверхові риси американського способу життя поширяться на одну чи другу країну. Однак, кожна країна має свої власні національні традиції і окремі вартості своєї національної культури, які виявляться глибшими і тривкішими, ніж переходові моди та смаки до певного роду музики, одягу, матеріальних вигід тощо.

Висліди однієї порівняльної студії підтверджують деякою мірою цей погляд автора. Мова про спільну працю трьох американських соціологів п. н. *Аспірації і добробут*. На прикладі кількох західних країн (США, Голляндії, Франції, Німеччини і Великобританії), які за останні десятиліття дуже уподібнилися, якщо мова про піднесення життєвого рівня і технологічний та соціальний прогрес, автори доводять, як панівні вартості, настанови та очікування поодиноких народів мають вплив на

27. Там таки, стор. 187.

економічний розвиток країни. "Наші висліди доводять гіпотезу, — пишуть автори згаданої студії, — що такі неекономічні фактори, як настанови і сподівання, є головною причиною різниць у поведінці членів тих народів, які поза тим подібні, якщо йдеться про добробут і технологічний прогрес".²⁸

Висліди їх опитувань виявляють, що в американців більше оптимізму і віри в постійний поступ, більше неспокою, сильніший гін до збагачення і більше охоти працювати. Наприклад, 55 відсотків заміжніх американок віком між 45 і 54 роки працюють поза домом, у Франції працює лише 35 відсотків жінок того самого віку. В європейських країнах більше задоволення здобутим станом, більший нахил до заощадження, ніж до витрачання (тобто споживання), сильніше бажання стабільності і забезпечення. Під тим оглядом реакція німців і американців на добробут якраз протилежні. На думку авторів, у Німеччині є прірва між дійсністю, зокрема постановам суспільства масового споживання і сприйманням чи усвідомленням собі того стану людьми. "Поведінка, перейнята з сільсько-господарського та ранньо-промислового способу життя, ще далі домінує, зокрема між робітниками фізичної праці".²⁹ У німців багато страху перед економічною кризою та інфляцією. Звідси найсильніше бажання зберегти статус кво (що є протилежне до оптимізму американців та їх охоти експериментувати). Звідси ж нахил до ощадності: лише 14 відсотків більших закупів в Німеччині робиться на кредит (проти 58 відсотків в Америці); 74 відсотків німців мають свої ощадності в банках (проти 56 відсотків американців). Одним словом, згідно з авторами студії, цей консерватизм у думанні і поведінці німців, який має глибші корені "в німецькій національній вдачі", зокрема в таких рисах, як солідність, почуття обов'язку, послух і в февдальному і недавньому минулому німецького народу, є ознакою недостосованости до добробуту, поступу та змін, що настали в суспільності і тим самим можуть мати, на думку авторів, гальмуючий вплив на дальший економічний розвиток Німеччини.

У голляндців 76 відсотків опитуваних осіб висловили вдоволення своїм станом. Вони вважали себе щасливими. Найбільше додавало до їх почуття щастя гармонійне подружнє і родинне життя, здоров'я, багато рідше матеріальне. посідання, а дуже рідко висота їх заробків. Як один спостережник культурних різниць між Європою й Америкою недавно писав: "краще бути

28. G. Katona, B. Strumpel, and E. Zahn, *Aspirations and Affluence* (New York: McGraw Hill, 1971), стор. 168.

29. Там таки, стор. 173.

щасливим, ніж багатим, — є типове європейське мотто”, — роблять висновок автори студії.³⁰

Цікаво зауважити, що, згідно з цією студією, різниці між настановами європейців і американців помітніші серед молодшого покоління. Цей вислід радше несподіваний. Він означає, що різниці в ментальності поодиноких народів, зумовлені окремими культурними традиціями і окремою їх історією, не зникнуть у близькому майбутньому, а позначатимуться далі на економічному і суспільному житті країн.

Дж. Сантаяна також думав, що американізм не мусить поширитися на весь світ. На його думку, інструменти, машини, дещо з форм поведінки можуть бути прийняті. "Без сумніву щось міняється у давній душі через новий панцер: однак виразною метою є використати модерне вміння на оборону давнього духа. Ватикан зробив те саме, будуючи дві видні радіотелеграфні вежі, майже такі самі високі, як храм св. Петра".³¹

30. Там таки, стор. 184.

31. Santayana, "Americanism", стор. 203-204.

Фрагмент спогадів про українських політичних в'язнів

Мая Уляновська

Надрукований тут уривок — це частина спогадів про тюрму і табір, які готуються до друку. Їх авторка — в минулому студентка одного з московських інститутів, була заарештована в 1951 році як член молодіжної організації, що ставила собі за мету боротьбу "проти існуючого ладу". Її засудили на 25 років таборів. Трьох з цієї групи розстріляли...

Перша частина спогадів — про арешт, слідство, суд і вирок — друкувалася у Віснику РСХД (1973, ч. 107).

Друга частина присвячена описові етапування з Москви в Тайшетські табори, життю в таборі, зустрічам і взаєминам з людьми, які жили в таборі. Спогади закінчуються звільненням авторки в 1956 році після перегляду справи і скорочення строку. — Редакція.

Більшість таборового населення — були західні українки, переважно просто сільські жінки. У деяких були родичі "в лісі", інші сиділи за те, що нагодували один раз партизанів, що прийшли в село. Розказували вони, що інколи співробітники КГБ приходили під виглядом бандерівців і вимагали їх нагодувати, а потім забирали всю сім'ю. Ця "сіра маса" залишила по собі дуже яскраві враження. По всіх таборах дзвеніли їхні пісні. Співали в бараках, співали на роботі, співали завжди хором, на різні голоси. Епічні пісні про козацьку славу, тужливі, не раз зовсім примітивні: про неволю, про залишену сім'ю, зворушливі й урочисті різдвяні колядки і бандерівські — завжди трагічні, про загибель у нерівній боротьбі.

На Різдво 1954 року начальство не перешкоджало влаштовувати традиційні вистави: ходили по бараках і відігравали історію народження Христа. Я взагалі не бачила переслідування пісень. Начальство, виглядає, воліло не зауважувати. За бандерівські пісні на волі давали по 25 років, тому їх співали потихеньку. Я попросила записати для мене таку одну, особливо чудову пісню, і мені наказано тут таки знищити запис.

Оце вона, ця пісня:

Спіть, хлопці, спіть, спіть, хлопці, спіть,
Про долю-волю тихо сніть,
Про долю-волю вітчизни,
Чи ж можуть бути краші сні?

За рідний край, за край святий
Ви віддали вік молодий,
Ви віддали юнацькі сні,
Вишневий цвіт, життя весні.

Летіли ви, мов ті орли,
Ні мамин плач, ні крик сестри
Не зупинили вас на мить:
Цить, мамо, цить, цить, сестро, цить.

І ви пішли в щасливу путь,
І ви пішли, щоб не вернутьь.
Червоний штик, кривавий шлях,
Стоять могили по полях.

І прийде день, великий день,
День радощі і день пісень,
І загуде свободи дзвін,
До вас ми прийдем на поклін.

І там, де ви лягли кістьми,
Ми ляжем вільними грудьми,
На ваших тихих могилах
Замає наш побідний стяг.

Я була закохана в ці пісні, знала їх незліченно. Потім на волі співала їх своїм друзям, але не могла, очевидно, передати їхнього чару. Їх конечно треба співати хором: це народне дійство. Одного разу я слухала платівку з записами колядок в артистичному виконанні, але це було зовсім не те. Не було нештучности і справжньої урочистости. Навіть на волі я пам'ятала, що є заборонені пісні, і довго не дозволяла записувати деякі з них на стрічку. Але тепер я рада, що далеко в Москві є декілька записів з моїм слабим, наслідувальним співом — пам'ятка москвичам про мене і чудове явище — українську пісню. Нехай це послужить любові і взаємопорозумінню людей.

Через рік після подій в Кенгірі українці відправляли в одному з бараків панахиду за загиблих. Тоді співали дві пісні:

Коли ви вмирали,
Вам дзвони не грали,
Ніхто не заплакав за вами,

Лиш в чистому полі
Ревіли гармати,
Та зорі вмивались сльозами.

Як вас хоронили
У темну могилу
Від крові земля почорніла.

Лиш тучами круки
Літали над полем,
Та бурєю битва гриміла.

На ваших могилах
Хрести похилились,
Калина зігнулась додолу.

Спіть, хлопці-соколи,
Ми будем молитись,
Щоб Бог Україні дав волю.

Невисокий хрест берези
Заплели віночком,
Замість мали заплітати
Косу барвіночком.

Похилилися берези
Наліво, направо,
А між віття вітер грає
Про стрілецьку славу.

В'язні співали пісні і молилися на колінах. Я також була на панахиді, співала разом з усіма, але не молилася. Як і я, трішки збоку від інших стояла молода українка Нуся. Вона була в Кенгірі, там загинули її подруги. Але молитися вона не могла — втратила віру. Це сталося з нею після того, як у таборі помер її батько. Вона колись училася в університеті у Львові, потім сама стала вчителькою. Обвинувачували її в тому, що вона була членом молодіжної націоналістичної організації.

Всього лише одне покоління відділяло таких, як Нуся, українських інтелігентів від самої гущі народної стихії, але вона відчувала відрив від тієї стихії, відчувала його з болем, катастрофічно. Причина цього була не тільки у тому, що вона була не віруюча, але й також у тому, що, як вона мені пояснювала, народ у своїй масі не дуже розумів цілі їхнього руху. Для народу було важливим, що "за Польщі" не було "колгоспів", і тому жилося добре, а ідея "самостійности" мало хвилювала селянські маси.

Ми лежали з Нусею на нарах, говорили і сперечалися без кінця. Наші батьки могли воювати один з одним колись, за часів

громадянської війни, а ми якийсь час були нерозлучні. Я не пробувала вглиблюватися: чи Україна повинна бути "самостійною", але трагізм їхньої нерівної, приреченої боротьби з владою вражав уяву.

До арешту я нічого не знала про український рух. Проживши декілька місяців на Україні, в Чернівцях, я чула там про якихось бандерівців, які, немовбито вбивають невинних людей, особливо євреїв. Стрінувшись з українцями в таборі, я відразу зрозуміла, що все те, що я чула про бандерівців раніше, — звичайна брехня і наклеп.

Ми обидві з Нусею не були сильні в історії. Коли я розпитувала її про минуле, намагаючись зрозуміти, в чому причини старовинної ворожнечі між нашими народами, яка щойно тепер перестала бути актуальною, вона мала труднощі в поясненнях. І бувало, ми замовкали і відверталися одна від одної з тяжкими почуваннями, але не надовго.

Я називала її Гайдамака, її це і радувало, і смутило. Вона мені розказувала, нібито Іван Франко висловився одного разу на шевченківському святі, що Шевченко був би ще більший, якби не написав *Гайдамаків*. Я повідомила про це в листі батька, але він відповів, що така думка гарно характеризує мою подругу, але ледве чи це типове... Через кілька років, у Москві, я купила в магазині української книги чепурне видання *Кобзаря* для Нусі — як своєрідний символ і підсумок наших розмов.

Минуле не забуто і не відкинено, ні історичне минуле наших народів, ні наше власне спільне минуле в Тайшетських таборах.

Ми не довго були разом: Нусю відправили до лікарні, у неї була туберкульоза костей. Перед її від'їздом у нас стався дуже дивний розрив. Яюсь я їй призналася, що я здібна збрехати, прикинутися, щоб не образити людину. І вона вирішила, що не має морального права дружити зі мною. Тому від'їхала, не попрощавшись. Але потім з лікарні прислала покайного листа, проклинаючи свій фанатизм. До самого мого від'їзду до Москви на повторне слідство ми утримували слізне листування, мріяли про зустріч. Потім я звільнилася, а Нуся поїхала на заслання в Якутію, де жили її мати і сестра, також після таборів. Там вона вийшла заміж за хлопця з Східної України, який відсидів дванадцять років, також за націоналізм. З ним вона зустрілася в Кенгірі під час повстання. Через кілька років їм дозволили повернутися на Україну. Вони їхали через Москву і познайомилися з моєю родиною. У наступні роки ми зрідка листувалися, не хотіли втратити одна одну, але про що можна було писати в листах? Вони боялися писати. На провінції було більше страху, ніж у Москві. Ми мріяли зустрітися і наговоритися з насолодою.

Перед від'їздом до Ізраїлю я їм написала і попрощалася. І нараз, у розпалі останніх зборів, з'являється Нуса з чоловіком і дитиною. Приїхали на два дні, щоб попрощатися по-людськи. Одержавши мого листа, вони тут таки побігли на станцію, але квитків на потяг не було. Вони ходили від вагона до вагона, показували провідникам листа: люди від'їжджають до Ізраїлю, треба побачитися! І їм сказали: підіть в оцей вагон, там провідник єврей, він вас влаштує. Так і сталося.

До побачення, дорогі друзі! Але яке побачення? Коли?

Користаю з нагоди, щоб згадати невідому, може бути, жертву радянських катівень. Українки, що приїхали з Кенгіру на нашу трасу, прочитали мені вірш молодого чоловіка, який сидів у Кенгірській тюрмі, чекаючи на розстріл. Я нічого про нього не знаю і не пам'ятаю вірша до кінця:

Боже, Ти бачиш страждання і муки,
Хай діється воля Твоя,
До Тебе я зношу з кайданами руки
І шлю ці останні слова:

Прости мене, Боже, що були хвилини
Зневіри в моєму житті,
Що часто не бачив ті чисті перлини,
Що криють завіти Твої.

Що часто ходив я один, манівцями,
Шукаючи інших доріг,
Що часто чернив я своїми устами
Все чисте і біле, як сніг.

Дай волю друзям, які ще лишились,
Друзям, яких щиро любив...

.....
.....

А ти, моя мати, що вмерла в Сибірі
За те, за що нині я тут,
Скріпи моє серце і душу у вірі —
Я йду, де немає отрут.

ЛИСТ З ТАБОРУ

Листа, що його тут друкуємо, ми одержали від нашого читача, Івана Кравчука. Автор листа — українська дівчина, ув'язнена в концентраційних таборах СРСР. Її прізвище не відоме. Біля її імені дописано: "Дівчина з Дрогобиччини, каторжанка". Зі змісту листа видно, що вона була учасницею заворушень, страйків і повстань, що мали місце в таборах на початку 1950-их років. Хоч авторка пише, що вона "осталась майже неграмотна", її лист писаний досить доброю мовою. Друкуємо його без змін. — Редакція.

12. 12. 1955

Поважаний Друже Славку!

Вчора, тобто в неділю, я мала нагоду бути на 7-му 4/о, але Вас уже не застала. А хотілося мені хоч кількома словами обмінятися з Вами, в нас стільки спільного. Я була в Джесказгані, там же разом з усіма дівчатами, КТР. Про Вас чула, пригадати не можу...

Дорогий Друже! Про те, як Ви, ризикуючи, зареагували і, наражуючи себе на найгірше, виступали в нашій обороні — ми все це знаємо, подрібно знаємо. Для нас, дівчат, така Ваша постава в обороні слабших друзів недолі дуже, дуже приємна й підбадьорююча...

Поважаний Славку! Ви поїдете, і ми напевно ніколи не зустрінемося. Но мені хочеться, щоб Ви про нас, усіх дівчат — невольниць, особливо з Кенгіра були якнайкращої думки...

Я арештована 16-літньою дівчиною, з шкільної лавки. Втратила все, що було найближче, найдорожче, найцінніше: молоді, найкращі роки, осталася майже неграмотною; здоров'я, майно (яке не було, но було), всіх близьких, рідних. Ніхто з них уже не живе... Молодші впали так, як вмирають найкращі (двоіх за німців, а двоіх пізніше), а старенькі батьки одного тижня 1948 року померли з голоду в Омську. Осталася я одна, як на роздоріжжі, між небом — та землею... Но пам'ятайте раз назавжди: що якою я була, такою є, такою, вірю, остануся навсе! Совісти, почуття до всього рідного, української гідности, духа, "що тіло рве до бою", та дівочої чести ніхто, навіть у найтяжчій неволі, не посміє від мене відобрати. У нас таких тисячі.

Багато писати не можу, бо ще не знаю, через які руки передам. Але Ви мене розумієте.

Ох, яка б я, Боже, була щаслива, якщо б я мала, якщо б я могла через Вас, Друзі, переслати привіт хоч до одного когось зі своїх рідних, найдорожчих. Але їх уже немає...

Друже! Прошу Вас, як рідного брата прошу: поцілуйте своїх батьків і моїми круглосирітськими устами; поцілуйте осиротілих батьків, що дали Україні вірних синів і дочок; і друзів і подруг поцілуйте нашими устами.

Щоб не спізнитися з листом, кінчаю і бажаю Вам всього найкращого, особливо щастя, правдивого, родинного щастя! Щасливої подорожі, здоров'я та успіхів.

Як рідного брата цілую —

Нуся

ПС. Не знаю, чи Ви читали листа, я передавала Вам. Хлопцям у Кенгрі відмінили кару смерти, на скільки, не написали дівчатка з радості.

Дорогий Друже! Ви поїдете. І я, вірю, колись повернусь в нашу Україну, но не в рідну родичів хату, ох, щоб серце не розірвалося. Я вірю! Цілуватиму нашу Землю. Україна прийме мене, як праведну дочку. Я віддам їй останню краплю своєї любови. Так, Братчику... Я не сирота, хоч жалобу ношу велику...

Нуся

Програма польських самостійників — вимовний документ польського руху опору

Серед самвидавних матеріалів, що розповсюджуються на Україні й дістаються за кордон, знаходиться документ п. н. "Програма Польського Самостійницького Порозуміння". Із змісту "Програми" виходить, що це зовсім нова публікація, яка появилася на тлі голосних протестів діячів польської культури при кінці 1975 і на початку цього року в зв'язку з намаганнями Москви накинати польському народові такі статті в новій польській конституції, що ставили б Польщу також правно у стан повної залежності від Росії. Невідомі автори "Програми" проводять розτροшуючу критику сучасного внутрішнього й зовнішнього становища польської держави та висувають цілий ряд пропозицій самооборони й самостійницької польської політики. "Програма" цікава також тим, що в ній автори дають оцінку та проєкцію українсько-польських взаємин та взаємин Польщі з іншими сусідами.

Друкуємо цей цікавий документ з деякими скороченнями.

"Офіційні групи в Польщі не дають змоги польському суспільству регулярно впливати на внутрішню й зовнішню політику держави, вони також не дозволяють контролювати органи влади. Навпаки, щораз більше легковажаться прагнення й настрої суспільства, а партійно-державний апарат намагається у своїх діях усе міцніше обмежувати свободи, що їх народ виборов собі в 1956 та 1970 роках. Коли взяти до уваги міжнародне становище, то треба прийти до переконання, що було б безглуздям рахувати на те, щоб завдяки закордонним впливам чи натискам становище в Польщі могло покращати. Для цієї мети треба надіятися передусім на дії самих поляків.

Багато виявів вказує на те, що в нашій країні зростає переконання про потребу програми, яка висловлювала б не тільки невдоволення суспільства, але також включила б конкретні домагання та вказувала б далекосяжні цілі [...]. Ми звертаємося із закликом до всіх поляків, які щиро прагнуть незалежності для Батьківщини і поправи її становища. Ми знаємо, що такі люди є також серед членів партії. [...]

Польське Самостійницьке Порозуміння об'єднує людей різних середовищ. Ми розходимося в поглядах на не одну окрему політичну й економічну проблему. Але ми всі згодні в основних питаннях. [...]

Країни т. зв. "соціалістичного табору", тобто держави, підпорядковані Москві, включно з СРСР, перебувають у стані затьожної, хоч приховуваної кризи. Вона спричинена зростаючими внутрішніми напруженнями, незадоволенням поневолених народів, поганим функціонуванням господарства цілої системи, відсталістю в порівнянні з державами, що користуються свободою технологічного, суспільного та культурного розвитку. Ця криза невідклично приведе до відкритих форм на внутрішньому й міжнародному полях. Побічним показником цього є зростаючий розклад міжнародного комуністичного руху, що виломлюється з-під диктату Росії.

Не можна передбачити хвилини, коли криза вибухне з повною гостротою. Такий вибух може нагло приспішити авантурницька політика СРСР, який намагається закрити внутрішні конфлікти агресивністю на міжнародній арені. [...]

Нашу програму спираємо на таких основах:

1. Народ, у значенні збору людей, які почувуються до національної солідарності, — є сувереном, тобто має невід'ємне право вільно рішати про свою долю.

2. Усі громадяни держави є безумовно рівні супроти закону й повинні мати доступ до однакових можливостей улаштувати своє життя.

3. Величезна більшість поляків — це люди віруючі; серед них більшість католиків. Панівний у Польщі політичний лад не може спиратися на дискримінацію цієї більшості.

4. У традиціях польської державности й польського народу лежить постійне поширювання засягу громадянських свобод, приєднування щораз нових суспільних груп до керування країною та співвідповідальности за її долю. Польська політична думка була від XVI століття в авангарді світової політичної та визвольної думки. Накинута нам система тоталітарної автократії є чужа національним традиціям, анахронічна та принизлива.

5. Польський народ і держава належать історично до великої сім'ї країн Західньої й Середньої Європи, спадкоємців цивілізації грецько-римської та християнської. Ті неоціненні традиції ми повинні продовжувати, зміцнюючи зв'язки з близькими нам духово країнами.

Польське Самостійницьке Порозуміння ставить собі такі загальні цілі:

1. Повернути Польщі справжню суверенність.

2. Вчинити всіх поляків співгосподарями нашої Батьківщини й надати їм можливість участі в її правлінні.

3. Увести в життя громадянські свободи, згідні з духом нашого минулого й з розвитком країн вільної Європи.

4. Створити законні й організаційні рами, які ґарантуватимуть тривалість багатопартійної демократії в Польщі.

5. Добробут міряний почуттям людей, не натягнутими перевиконаннями надутих плянів; поступ народного господарства без повсякчасного вимагання самопожертв і відречень від багатомільйонових робочих мас.

6. Вільний і всебічний розвиток польської культури й науки.

7. Навстіж відкриті вікна на світ, свобода руху й обміну думками й інформаціями.

Спираючися на вищеназвані основи та змагаючи до згаданих цілей, ми представляємо програму, складену з 26 пунктів. Кожен з них містить коротку оцінку сучасної ситуації та формулює постулат її зміни.

1. З уваги на сьогоднішню щільну взаємозалежність усіх країн земної кулі та поділ світу на табори і бльоки держав з різними устроями й керівними ідеологіями, менші держави, такі як Польща, мусять входити в договори й союзи з сусідніми та великими державами. Однак приналежність до таких союзів і укладання таких договорів повинні спиратися на вільно висловлену волю народу.

Усі договори Польської Народної Республіки в післявоєнному часі, які обмежують будь-яким способом суверенність Речі-посполитої, вважаємо недійсними з погляду волі народу й вимушеними. Тільки вільно вибраний, діючий без чужих натисків польський сейм має право приймати зобов'язання, які в'язатимуть поляків юридично й у їхній громадянській совісті.

2. Досвід останніх 30 років призвів до майже цілковитої втрати довір'я суспільства до апарату державної влади. Це спричинює загальний цинізм і загрожує анархією, небезпечною для народу і для кожного уряду. Післявоєнна державна система спирається на засекреченість та брехню [...]. Засекреченість, що впливає з російських традицій, є висловом погорди влади до підданих. Засекреченість не служить інтересам держави, тільки інтересам правлячої кліки.

Усяка влада має походити від народу й постійно бути відповідальною перед народом; вона бо виконує супроти нього підрядну роллю. Правлячі повинні залежати від правлених, а не навпаки, — ось основа демократії. Уряд та інші органи виконавчої влади повинні підлягати сеймові й іншим органам влади законодавчої, що їх вільно вибирає суспільство.

Слід увести до політичних і суспільних відносин принципи відкритості й довір'я. Громадяни мають право знати про все, що до них стосується.

3. Юридична й економічна дискримінація раз-у-раз інших суспільних груп (селян, ремісників, монаших чинів, усіх віруючих тощо) у парі з штучним, незалежним від будь-яких справжніх заслуг (крім заслуги пристосуванства й підлабузництва) підвищуванням і надаванням привілеїв членам партії та іншим режимним поплентачам, — є кривдою і веде до великого зuboжіння національного потенціалу. Повніше використання організаційного й провідного хисту сьогодні неможливе без приналежності до партії. Однак приналежність до партії вимагає відректися від самостійності й свободи совісти та підпорядкуватися змінливим рішенням начальників у Москві й Варшаві. У наслідок дії цього зачарованого кола сотні тисяч людей неспроможні використати своїх можливостей, хисту й ініціативи; багатьох зіпхнули на маргінес життя тимчасово або напостійно; тисячі емігрували легально чи нелегально. [...]

4. Потопаємо в забріханості. "Суверенність" — означає послух перед СРСР; "безпека" — всюдисущу таємну поліцію; "свобода" — брак можливості вибору.

Треба прочистити публічне життя від покладів фальшу, який нас упокорює, одурманює та причавлює, який призводить до того, що наші діти змалку вчать брехати, а наше дозріле життя проходить в атмосфері удавання, озлоблення та цинізму. Мусимо повернути належне значення й пошану, таким словам, як Батьківщина, незалежність, демократія, свобода, соціалізм, рівність і справедливість.

Одним з найбільш нищівних наслідків дії накинутаго нам комуністичного режиму є повна втрата незалежності судів. Загально відоме, що суди всіх інстанцій підкоряються натискам партійного апарату, який рішає й про призначування суддів та виконує прямий контроль над діяльністю прокуратур. Перевага слідчих органів у всьому судочинстві стає дедалі виразніша. Ні судді, ні прокурори не наслідуються брати під сумнів заяви службовиків МВС (Міністерства Внутрішніх Справ). Це загрожує поверненням до метод сталінського поліційного терору. Відбудова незалежного судочинства належить до головних завдань, що стоять перед польським народом. [...]

6. На жадному рівні не існує в Польщі громадський контроль, тобто нагляд громадянства над починанням і виконанням рішень держави й підпорядкованих їй інституцій та підприємств. Сейм — це пародія сейму, орган чисто декоративний. Народні

ради, що їх на практиці призначає партійний апарат, можуть виконувати свої теоретичні права лише настільки, наскільки їм дозволить відповідний партійний комітет. [...]

Уважаємо, що найвищу владу в державі має виконувати народ через своїх представників, яких він вибирає у вільному, рівному, таємному безпосередньому і пропорційному голосуванні. [...]

7. Свободу слова гарантує теоретично навіть конституція ПНР. Цьому принципові суперечить діяльність урядів контролю над пресою, видавництвами й імпрезами. [...]

Брак вільного обміну думками робить неможливим здоровий розвиток народу. Оббріхуючи суспільство, уряд оббріхує врешті сам себе. Це спричинилося неодноразово до кривавих трагедій (Познань 1956, Узмор'я 1970). І сьогодні бачимо, як затривожливо зростає прірва між тим, що проголошує офіційна пропаганда, і тим, що знають, думають і говорять приватно громадяни.

Свобода слова — це не розкіш для інтелектуалістів, а предмет першої потреби для всіх. Привернення свободи слова є одним з наших основних завдань. Треба дати доступ до масових засобів інформації людям, які безсторонньо інформуватимуть громадянство про події в світі й у Польщі. Це стосується насамперед до радіо й телебачення. Заснування незалежних газет і видавництв треба дозволити. Нікого не можна карати за висловлювання своїх політичних та ідеологічних поглядів, за розповсюдження інформацій про факти, за кольпортаж книг і друків.

8. Єдина установа, що діє в Польщі без обмежень, — це партія. Інших вона контролює, обмежує або розкладає. [...]

9. У ПНР дедалі відвертіше ставлять як мету у вихованні дітей і молоді не формування розумів і характерів, а формування слухняних громадян. Обмежують навчання рідної історії, заступають лъозунгами знання про сучасний світ, переслідують прояви самостійности думки й переконань. Від учителів вимагають зрезигнувати із самостійної й почесної ролі виховників, а натомість накидають їм обов'язок пасивно передавати доручення зверху. Польська школа стає щораз більше школою забріханости й опортунізму. [...]

Вимагаємо школи вільної від брехні, страху й політично-поліційних натисків. [...]

10. Останніми роками розвиток польської науки був загальмований у наслідок безоглядних втручань органів партії і МВС у працю університетів та Польської Академії наук. Накидають пляни праці, обмежують свободу дослідів і викладів, переміняють керівників наукових осередків на слухняних

виконавців змінливих забаганок начальства, слідкують за студентами, цькують відважніших робітників науки. Це спричинює незліченні втрати для народної культури й господарства та призводить до того, що польська наука швидко відстає від науки світової.

Польські університети мусять дістати назад автономію. Вибори до академічних керівних органів повинні відбуватися без будь-яких політично-поліційних натисків. Польській Академії наук слід повернути статус самоврядної установи, у склад якої входять учені з найціннішим дорібком і найвищим авторитетом.

11. Римо-католицька церква виконувала в Польщі споконвіку велику роль не тільки релігійну, але й суспільну та морально-виховну. У післявоєнний час виконувати суспільну й виховну роль стало трудно, а то й неможливо через закривання шкіл, ліквідацію багатьох осередків і організацій, відбирання шпиталів та захистів. Це спричинило, м. і., упадок рівня опіки над хворими й немічними в Польщі. Навчання релігії, усунуте із шкіл, зустрічає перешкоди й поза школами. На величезні перешкоди натрапляє будівництво нових костьолів. Вільна суспільна діяльність парафій стає неможливою. Відкрите виконання релігійної практики буває щораз частіше причиною цькування вчителів, виховників молоді, військовиків, робітників адміністрації. [...]

12. Роль Польщі в останній війні, тодішні величезні жертви всієї країни, велетенське зусилля народу в повоєнний час та людські й господарські можливості 35-мільйонної держави — дають нам потенційно великий авторитет на міжнародній арені. Цей авторитет прогайнується, а ім'я польської держави часто компромітується унаслідок рабського виконання ролі слухняного сателіта СРСР. [...]

13. Взаємини з Росією є для польської закордонної політики справою найістотнішою. Офіційно вони спираються на дружбу, взаємодопомогу і нашу вдячність. Обминається факт незлічених кривд, що їх польський народ зазнав від росіян упродовж останніх двох століть. Цілковито промовчується неспровокований напад Радянського Союзу в спілці з фашистською Німеччиною на Польшу в 1939 році, пізніші вивози мільйонів польських громадян, їхні жахливі терпіння, смерть багатьох тисяч, вимордування більшості польської інтелігенції на східних землях, катинський злочин. [...]

Уряд у Москві мусить усвідомити, що тривання існуючого стану збільшує нехоть, а навіть ненависть поляків до Росії, створює напруження, які можуть привести до трагічних результатів. Інтереси Польщі і Росії не мусять бути суперечними;

тільки вперте загарбництво і глупота урядів викликає тепер таку суперечність.

14. Ми не є сусідами Росії. Нашими східними сусідами є Україна, Білорусь, Литва. З тими країнами в'яже нас багатівкове співіснування — більш чи менш згідне, не раз заколючуване надмірною експансивністю поляків, але добровільне — в рамках однієї держави; польської спільноти народів. Український, білоруський, литовський і латвійський народи не є сьогодні незалежними; їх насильно приєднали до Радянського Союзу й піддають їх куди гострішому, ніж нас, політичному, ідейному й релігійному утискам. Супроти них ведеться безупинна акція русифікації. Багатівкова спільнота не дозволяє нам дивитися на це байдуже, чи з мовчазним тільки співчуттям. Висловлюємо гарячу солідарність і підтримку для прагнень тих народів до незалежності від російського насильства. Ми повинні їх піддержувати в цих змаганнях у міру наших власних можливостей.

Не висуваємо супроти наших східних сусідів територіальних претенсій, хоча втрата Львова і Вільни, міст, зв'язаних від віків з польською культурою, є і залишиться для нас дуже болісною. Домагаємося натомість від усіх урядів, які виконуватимуть владу на давніх територіях Речіпосполитої — територіях, що були відірані від неї силою зовнішнього рішення, яке не було пред'явлене жодному з безпосередньо заінтересованих народів на затвердження, — щоб ті уряди гарантували осілим на цих землях полякам рівні права й можливість вільного збереження національної мови й культури. Домагаємося також, щоб поляки з Польщі мали можливість необмеженого доступу до місць, пов'язаних з історією нашого народу і нашої спільної колись держави.

15. Польсько-німецькі взаємини, на які впливає безліч кривд, що їх зазнала Польща від Німеччини в останній війні, ускладнюються ще й з іншої причини, а саме: керована з Москви партійна пропаганда намагається довести громадянству, що постійна збройна готовість, коштовний союз із СРСР та втримування на нашій території багатотисячної Червоної армії є конечні для безпеки польської держави. Тому перебільшується небезпека німецького ревізйонізму й не допускається до публічного відома багатьох фактів про те, що в Західній Німеччині спонтанно постають погляди й настрої, які дають можливість далекосяжного порозуміння. [...]

18. Теоретично кожен громадянин ПНР має право подорожувати за кордон. Одначе кожночасні клопітливі старання про пашпорт (що його видають ніби з ласки, а часто й відмовляють видачі з невідомих причин) принижують кожного, хто хоч би чував

про умови переходу кордону в Західній Європі. Багато тисяч поляків саме з цієї причини вирішили залишитися за кордоном. Через те ми втратили чималу кількість вартісних висококваліфікованих людей.

19. Усупереч заявам про поступ і першість, правлені комуністами країни Східньої й Середньої Європи є задивлені в минуле, а не в майбутнє. Як ідеологічно, так і устроєво й економічно вони спираються на застарілі програми, зразки й способи господарювання. Вряди-годи переживаємо спазматичні спроби "наздогнати", зменшити відстань від країн, що розвиваються вільно й модерно. [...] Є жалюгідним анахронізмом міряти господарський поступ кількістю виплавлених тонн сталі чи видобутих тонн вугілля. [...]

20. Партийна пропаганда остерігає перед небезпекою зразка "консумпційного суспільства". Ці остороги є глумом, кинутим в обличчя суспільству, де працюючі жінки мусять вистоювати годинами в чергах по харчові продукти. [...]

21. Держава, що називає себе "народною" і хоче бути "соціалістичною", має зажерливі потреби. Вона вимагає грошей на втримання й високі платні велетенського партійного апарату, який дублює апарат державної адміністрації; на гігантський бюджет Міністерства Внутрішніх Справ, яке займається головне пильнуванням льяальности громадян; на кошти втримання військ Варшавського договору, які нас ні перед ким не боронять, а тільки дбають про послух Москві; на кошти партійної пропаганди, всяких офіційних відвідин, святкувань, урочистостей тощо. [...]

Саме втримування МВС коштує нас більше, аніж сполучені державні витрати на шкільництво, медичну опіку й культуру в Польщі. А в той же час житлова ситуація постійно гіршає й незабаром офіційний період чекання на квартиру становитиме 8-10 років. Хворі мусять лежати тижнями у шпитальних коридорах. [...]

22. Господарство в Польщі на всіх рівнях підпорядковане політичним цілям, потребам і забаганкам. [...]

Слід увести послідовне розмежування політичної і господарської ділянок державного життя. Це особливо важливе в ситуації, де держава зосереджує в своїх руках переважну більшість економічного потенціалу країни. [...]

24. Звільнення від балясту бюрократичної партійної й державної адміністрації дозволило б на елястичність і новаторство, визволило б резерви енергії та винахідливості. [...]

25. Земельну політику слід піддати ґрунтовній зміні. Треба гарантувати селянам власність посіданої землі, відсуваючи примару колективізації.

Партія не старається навіть за апробацію суспільства, тільки за його *пасивність*, за приспання його почуття відповідальности за долю народу й польської держави. Тим важливіший обов'язок займати активну поставу лежить на всіх тих, хто не апробує сьогоднішньої ситуації і не погоджується з починами партії. Ідеться про діяльність принаймні мисленну: про постійне обмірковування інших можливостей, інших розв'язань, інших рішень. Опозиційна постава не може зводитися до нарікань і пліток. Мусимо постійно змагати до творення позитивних плянів і постулатів.

Це завдання насамперед для всієї польської інтелігенції, на яку історія наклала велетенську відповідальність за духову долю нашого народу. Але це також відповідальність найчисленнішої суспільної групи — промислових робітників, які мають у своїх руках найбільшу силу — силу, як показав досвід останнього тридцятиліття, непереможну.

Польське Самостійницьке Порозуміння

Деклярація Литовського національного фронту в роковини незалежності Литви

"Деклярацію Литовського національного фронту" і "Звернення балтицьких підпільних організацій" передруковуємо в уривках у перекладі на українську мову з англomовної періодичної публікації Ельта (ч. 4, квітень 1976), що її видає Пресова служба Верховного комітету визволення Литви, що має осідок у Нью-Йорку. Обидва документи поширюються у самвидаві балтицьких країн. — Редакція.

ДЕКЛЯРАЦІЯ ЛИТОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ФРОНТУ

... З цієї нагоди Литовський національний фронт (ЛНФ) звертається до всіх чесних литовців, всіх патріотів, всіх віруючих і не віруючих, учнів, студентів, молодих чоловіків і жінок, членів комсомолу Литовської РСР, трудящих на заводах, у колгоспах і радгоспах, трудової інтелігенції і вояків і запрошує їх приєднатися до офіційних відзначень Національного свята, вшанувати всіх борців за свободу, без різниці, які загинули в боротьбі за свободу і незалежність Литви проти всіх ворогів, незалежно від того, якими кольорами вони прикривають свій агресивний експансивний характер.

Литовський національний фронт, стоячи твердо на своїх патріотичних й інтернаціоналістичних позиціях, гостро заявляє своєму урядові, не обраному литовським народом у вільних виборах, що всякі намагання примусити нас мовчати є даремні. Ми вимагаємо, щоб тези Леніна про свободу і самовизначення народів були практично здійснені. Разом з нашими союзниками — Об'єднанням литовської вільної демократичної молоді (яке заступає комсомол), Литовським католицьким об'єднанням й іншими націоналістичними і соціалістичними групами ми вимагаємо:

1. Права на самовизначення і плебісциту;

2. Вільної зовнішньої політики, литовського представника при Об'єднаних Націях.

Молоді литовці, вступаєте в наші маршові лави, бо цього вимагає дух часу і любов та пошана до нашої спільної Батьківщини — Литви. Помножуйте і поширюйте це святочне звернення усюди. Будьте обережні, бо КГБ стежить за вами;

стерезіться провокаторів, чужих шпигунів і агентів. Поширюючи цю летючку, ви служите Батьківщині, Свободі і Мирові.

Хай живе 16 лютого — національне свято всіх литовців!

Хай живе Союз патріотів Литви!

Хай живе Вільна, Незалежна, Народна Литва!

Вільнюс, 25 грудня 1975

ЗВЕРНЕННЯ БАЛТИЦЬКИХ ПІДПІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

До провідників, організацій і об'єднань свободолюбних націй у цілому світі, до Балтицького об'єднання у вільному світі

Нашою метою є віднова незалежності Естонії, Латвії і Литви, визнання за балтицькими народами основних людських прав і піднесення цього питання в об'єднанні свободолюбних народів — в Організації Об'єднаних Націй.

... Ми запрошуємо при цій нагоді до співпраці світову спільноту, свободолюбні народи й уряди, ми повторюємо наші основні домагання:

1. Визнати право на самовизначення для естонського, латвійського і литовського народів.

2. Оголосити теперішній окупаційний режим в Естонії, Латвії і Литві нелегальним, бо він не може репрезентувати прагнення цих народів.

3. Запевнити відтягнення радянських військ з Естонії, Латвії і Литви.

4. Встановити тимчасову адміністрацію Об'єднаних Націй в Естонії, Латвії і Литві та розташувати збройні з'єднання Об'єднаних Націй у наших республіках.

5. Провести вільні вибори під контролем і наглядом Об'єднаних Націй.

Ми переконані, що це наше звернення до Об'єднаних Націй і спільнот цілого світу викличе ще жорстокіші репресії з боку урядових органів, ніж це було раніше. Але вони не зможуть стримати нас від боротьби за спільні і законні людські права і за здобуття свободи думки естонського, латвійського і литовського народів.

Ніхто не може твердити, що латвійський, естонський і литовський народи "радо" прийняли або погодилися з насильною накинutoю радянською окупацією, яка нараховує зараз уже тридцять п'ять років свого існування.

Ми уповноважені поінформувати всіх зацікавлених, що цей документ і висловлена в ньому надія залишаються актуальними

аж до часу, коли будуть відновлені основні і найбільш важливі права естонців, латвійців і литовців і буде усунена постійна загроза русифікації.

Ми просимо підтримки світової спільноти. Ми прохаємо Світове балтицьке об'єднання співпрацювати з нами. Всіх, для кого дорога свобода і хто хоче допомогти нам, просимо опублікувати цього листа.

Естонський національний фронт
Естонський демократичний рух
Естонський незалежницький рух
Християнські демократи Латвії
Комітет латвійської демократичної молоді
Литовський національний демократичний рух

1975 — 35 річниця окупації радянським режимом балтицьких держав.

Про сучасне становище на Україні

Зіновій Женін

Що являє собою радянська Україна, як держава окремої, хоч і залежної нації? Що являють собою люди, які складають натепер ядро цієї нації? Ось питання, які повинні хвилювати і які хвилюють, на мій погляд, насамперед українців, яким доля судила жити поза межами своєї дідовщини. Я не збираюсь і навіть неспроможний робити всебічну аналізу цієї проблеми. Мені просто хочеться згадати дещо, з чим самому доводилося стикатися вдома.

Моє рідне місто не українське, хоч основну роль в його закладенні відіграли т. зв. "пересипські" козаки, але вплив українців на культурно-суспільне життя в ньому завжди був помітний. І все ж, разом з тим, биття українського пульсу в будь-якому місті теперішньої України, на мою думку, треба розглядати в невідривному зв'язку з загальною політикою радянської влади в національному і, зокрема, в українському питанні (зокрема тому, що, на мій погляд, є різниця у ставленні влади до українців і білорусів, з одного боку, і до всіх інших націй, за винятком хібащо євреїв, які становлять вже дуже специфічний демографічний контингент у загальній масі народів Радянського Союзу. Мені здається, що у цьому відношенні радянська влада є законним спадкоємцем політики царського режиму, хоч, правда, в модернізованому вигляді. Йдеться про те, чи дійсно вважають українців (так само, як і білорусів, але в даному разі мова про українців) окремою нацією?

Якби мене зараз почули в Радянському Союзі, то в людей напевно очі на лоба повилазили б, і я міг би почути щось на зразок: "Та ти, чоловіче, чи не з глузду з'їхав?"

І справді, сьогодні, як відомо, на Україні начебто наявні всі атрибути, конечні для будь-якої самостійної і незалежної нації, крім хібащо самостійності і незалежності. Тобто вона має свій уряд, свою місцеву владу, свої газети, школи, університети, театри тощо. Усіляко підтримуються і рекламуються різні ансамблі і

Найновіші емігранти з України, як і принагідні туристи, часто дають різні, подекуди суперечливі оцінки становища в УРСР. Нашим читачам пропонуємо познайомитися з одним з таких поглядів. — Редакція.

гуртки народного мистецтва. Україна, як й інші союзні республіки, має навіть право на повне державне відокремлення від Радянського Союзу, гарантоване їй конституцією. Але щось не чути про це зараз на Україні. Треба ж, щоб більшість населення підтримувала це. А більшість сьогочасного населення цього не робить, бо боїться ризикувати своїм добробутом; і навіть не добробутом, а просто життям. Але хоч і як би було, загляньте в паспорт українця і ви побачите, що в графі національність стоїть — українець. Якщо ти українець, згодний з політикою уряду (переважна більшість населення знову ж таки згодна, бодай назверх, бо не бажає через те погіршувати собі життя, а сміливців, очевидно, дуже мало) і хочеш і почуваєш, що ти спроможний зробити собі кар'єру за існуючим суспільним ладом, то тобі відкриті всі дороги, всі шляхи в життя, що вибереш, те буде твоє. То дарма, що часто-густо ти не знаєш української мови, але ти вважаєшся за національний кадр, тож можеш пхатися і тебе можуть пхати до всіляких політичних і господарських висот.

Я не думаю, що я відкриваю щось нове, але просто ще раз підтверджую, що більшість українців, які мешкають по містах України, за винятком її західньої частини, своєї мови в розмові не вживають, навіть представники мовної інтелігенції, а також працівники офіційних установ, яким, як кажуть, з обов'язку належало б говорити українською мовою, повернувшись додому, забувають про неї і переходять на російську. На заході справа дещо інша, але останнім часом становище теж змінилося. Українську мову можна почути частіше на селі, але навіть і там її ламають, мішають (страшенно мішаючи, можна сказати, наполовину) з російськими словами.

В чому ж причина? Хіба в розпорошеному житті країни, позбавленої місцевих громад, різного роду суспільно-політичних та національних скупчень та угруповань? Але, як побачимо далі на конкретних прикладах, це не завжди так. Звичайно, коли поодинокий українець чи навіть група українців у пошуках хліба чи кар'єри потрапляє в позаукраїнську національну сферу — що на нього чекає? Денаціоналізація, звісно. Теперішній голова міськвиконкому Одеси Шурко — здібний адміністратор, якого чи то партія, чи то сам вир радянської дійсності часто перекидали з одного місця до іншого. Значну частину свого "адміністративного" життя він прожив поза межами України, але кінець-кінцем доля закинула його таки на Україну. Природно, зараз важко зрозуміти його українську мову.

А що коли представники інших націй, насамперед росіяни, потрапляють на Україну? Цікаво, хто тоді денаціоналізується: українці чи неукраїнці? Так от, коли ми маємо справу з представником будь-якої іншої республіки, можна майже не

сумніватися, що денационалізація не відбудеться з жодного боку. А коли заїжджає на Україну росіянин, який наслідок буде з цього? Денационалізується українець. Я провів своє дитинство в Одесі разом з вірменами та українцями. Перші чудово володіли російською мовою, не забуваючи своєї, останні знали тільки російську. Але дивна річ: росіяни приїжджають і живуть й у Вірменії, і в Грузії, і в Литві. І від того вірменин не перестає бути вірменином, литовець — литовцем. І не поодинокі випадки, коли росіянин оволодіває мовою тієї нації, серед якої він живе. Проте на Україні з ним такого не трапляється.

Звичайно зараз ніби не переслідують за користування українською мовою і, навпаки, навіть друкують нею книжки, не так, як це було за царату. Але справа в тому, що коли ти, будши українцем, знаючи українську мову, схочеш нею говорити десь у місті, на тебе подивляться, як на дурня, і скажуть у ліпшому разі щось на зразок, що це зараз не модне.

Є українські школи в містах, то правда. Всі предмети в них, окрім мов, викладаються українською мовою. Але й те правда, що кількість їх чомусь зменшується, хоч ніколи уряд офіційно не заявив, що він проти українських шкіл і має намір їх ліквідувати. Таких заяв ви ніколи не почувете.

Справа роз'яснюється дещо інакше.

Ну, добре, ти молода людина українського походження. Ти скінчив українську школу. Думаєш вступати до університету. А скільки зараз університетів на Україні! Майже в кожному обласному центрі є свій. Та біда в тому, що навчання там провадиться російською мовою.

"На якого ж біса мені потрібна ця українська мова, де й як я нею скористуюсь у житті? — думає собі молода людина, що закінчує середню школу (власне, це її батьки думають, тому що дитина, якій минуло 7 років і яку батькам треба віддати до школи, певно, ще нічого такого й не думає). Навіщо дитині дурно голову забивати? Ось дитина й нехтує своєю ж рідною мовою.

Дійсно, і газети виходять щодня, і театри ставлять п'єси, і дають концерти, всіляко заохочуються різні ансамблі чи то українського народного танцю, чи української народної пісні, різні гуртки українського народного мистецтва. Згадаймо хоча б відомий український Державний ансамбль народного танцю під керівництвом нині покійного Павла Вірського чи хорову капелю *Думка* і багато інших. Все це є, все це існує, і від цього нікуди не втечеш. Але все це показуха, бо вся радянська влада — показуха! Урядовцям хочеться показати перед закордоном, яких висот досягають радянські нації за нових сприятливих умов, завдяки невсипущому піклуванню радянської влади.

Звичайно, за царату газети українською мовою не могли виходити, українська мова була заборонена, сам факт існування українців як нації заперечувалося, і за будь-яку згадку про неї карали. Про лекції українською мовою годі було й думати (хоч зараз, між іншим, тільки поодинокі професори наважуються читати університетський курс українською мовою; так було принаймні під час мого навчання в університеті. Я пригадую лише двох професорів, які читали свої лекції по-українськи, і все це, не зважаючи на повну офіційну свободу, гарантовану конституцією). Колись за український театр, за право на його існування за царату точилася повсякденна боротьба. Умови життя і праці українських акторів дійсно були нестерпні. Але навіть і тоді український театр існував і не тільки існував, але й приваблював блискучою грою своїх талановитих акторів широкі маси українських і неукраїнських глядачів, що кохаються в справжньому мистецтві. А зараз, якщо в українських аматорів мистецтва в місті є вибір між українським і російським театрами, як ви думаєте, в який з них вони підуть? Правильно здогадалися, в російський. Бо російський навмисне поставлений на вищий рівень.

Колись батько українського театру Марко Кропивницький ще юнаком приїхав до Одеси, щоб вступити до місцевого університету з наміром зробити академічну кар'єру. Кар'єри академічної Марко Лукич так і не зробив, але зате блискуче дебютував на сцені місцевого українського театру, звідки й почалася його багаторічна бурхлива і славна діяльність актора, режисера і драматурга. Тут захоплювали своєю грою численних шанувальників брати і сестра Тобілевичі, Марія Заньковецька, Софія Ліницька і багато-багато інших. Український театр тут і зараз існує, ще й який! Знаменитий Одеський український музично-драматичний театр ім. Жовтневої революції, який виховав широко відомих за межами України акторів, красу і гордість театрального мистецтва сьогочасної України, театр, який і зараз нараховує в своїх лавах багато талановитих акторів. Але хто відвідує, хто цікавиться тепер цим талановитим творчим колективом, де його глядачі? Їх немає, вони воліють краще відвідувати російський театр. І ось влада, щоб показати, що національний театр у місті з великими культурно-театральними традиціями все ж таки існує, навіть субсидіює його. А де його талановиті актори? Неспроможні витримувати таку сумнівну популярність (і часто-густо нижчі платні), вони переходять до інших театрів, при чому не до українських в інших містах, а до сусіднього російського театру (між іншим, обидва "братні" колективи дійсно сусіди і розташовані досить таки недалеко один від одного).

Зараз в Одесі виходить навіть кілька газет українською

мовою, але хто їх читає? Їх беруть у руки хібащо з метою дізнатися, який сьогодні фільм дають у телебаченні чи, може, пересилатимуть місцеве футбольне змагання (не подумайте, що до місцевої преси, яка виходить російською мовою, набагато більше поваги, але все таки є різниця). Тож коли перед одеситом є вибір, будьте спокійні, він вибере не *Чорноморську комууну*, а *Знамя коммунизма*.

Але кинемо Одесу (може, ще повернемося до неї і поїдьмо далі).

Ми досить багато говорили про мову, про її сучасний стан, а як вона розвивається? Українські радянські мовники-вчені теж працюють над мовою, але для кого? Я думаю, для себе, дбаючи про власну кар'єру, а не про людей, тому що до людей ця мова доходить якимось боком, у перекривленому вигляді, або зовсім не доходить. Крім того, завдяки дуже помішаному складові населення України, неукраїнський елемент якої звичайно ж не заохочують до вивчення української мови, вона засмічується російськими словами. Як приклад мені пригадується моя праця в сільській українській школі на Дніпропетровщині, де склад населення вже не помішаний, а однорідний, але мова все ж засмічена російськими словами. Дійшло до того, що коли на лекції я давав приклади, учні мене не розуміли, кажучи: "Ви якось не по-нашому говорите і слова вимовляєте чудернацькі". Справа була в тому, що учні до українського слова, до справжньої літературної української мови не дуже звикли.

В інших республіках справа зовсім інша. Ні грузин, ні вірменин, ні литовець з вами і говорити не буде, почувши вашу російську мову (хоч всі вони добре її знають), не кажучи вже про представників середньоазійських республік, які досить часто можуть і не знати російської мови. А не дай Боже росіянинові (чи будь-кому, хто розмовляє російською мовою) потрапити до крамниці в Ризі (Латвія) чи у Талліні (Естонія), — я йому не позаздрю. Його ігноруватимуть, начебто його немає у крамниці, одночасно обслуговуючи своїх. Разом з тим у Львові я був свідком, як продавці в аптеці, говорячи між собою українською мовою, були однаково люб'язні та ввічливі, почувши і українську і російську мови. Може, українці більш комерційна нація, ніж литовці? Але тут мимоволі згадується, що царський уряд не мав нічого проти, щоб литовець був литовцем або грузин грузином, але дуже упирався і не хотів визнавати українців українцями. І скільки років втлумачували останнім царські урядовці, що вони майже такі самі росіяни, хібащо малороси. Мимоволі пригадується й політика насильної польонізації українців-галичан, спочатку за цісаря, а потім за польської влади, і не абиякий опір цій політиці.

Та поза цим, мабуть, щось залишається у світогляді дюдей. Українці не були готові до відчуття національної гідності, політичної свідомості 60 років тому, не готові вони й зараз, хоч не завжди були винні у цьому. По суті на початку свого політичного розвитку дуже скоро вони були штучно затримані в ньому, затримані на століття, не на роки; денационалізувалися, так і не встигнувши як слід зформуватись як окрема національна одиниця. І не дивно, що у різні відповідальні історичні моменти більшість українців не була готова взяти на себе історичну відповідальність, а в 1917 році вони були поділені на різні угруповання, що вийшло на руку російській владі. І наслідком цього цілком природне, що дуже часто люди й зараз не знають, хто вони: українці, чи росіяни, чи просто люди, що не приділяють великого значення національному факторові, хоч всі вони однаково пишуться українцями.

Я стикався з молодими людьми, які, маючи українські прізвища і пишучись українцями в паспорті, фактично не вважали себе за таких. Я вчився з одним таким хлопцем (хіба з одним?), який, більше того, не хотів вивчати української мови, не хотів складати іспитів з неї, хоч це було примусове й обов'язкове. І дійшло до того, що його навіть виключили за це з університету. Виключити — виключили, а винен хіба він?

А скільки було випадків глузування з мови і вчителів, що викладали її в школі! Я думаю, що це наслідок лицемірства верховодів радянської влади, які на службі говорять одне, а вдома та на вулиці усією своєю поведінкою дають зрозуміти зовсім інше, протилежне.

Колишній простий хлопець з маленького литовського хутора, навіть ставши лікарем і живучи в місті (де теж зараз не так уже й мало росіян між ними), все одно вживає литовської мови.

А з другого боку, пригадуються мені українські лікарі, вчені, які, вирішивши на селі, а пізніше вивчившись, забули свою мову, не кажучи вже про їхніх дітей. Дуже часто люди бояться, що при вживанні мови, при завеликому зацікавленні суто українськими справами їх, чого доброго, обвинувачуватимуть у націоналізмі. І коли трапляються випадки арештів за обвинуваченнями в націоналізмі (там це робиться дуже легко), більшість людей не знає про це (чи, може, робить вигляд що не знає?), бо не хоче підставляти голову і ризикувати життям заради суспільної справи.

Теперішня влада успадкувала принципи царату: поділяй і пануй, правда, в осучасненому вигляді. Зараз більше людей, ніж це було за царських часів, які можуть зробити кар'єру або забезпечити собі добробут, якщо не будуть ризикувати, якщо підуть на компроміс з основними принципами теперішнього режиму, бо вважають, що й їм може дещо перепаде. Ось така політика батога і

цукерки в її радянському розумінні спроможна була зробити таке, чого не снилося навіть її царській попередниці. Знову мимоволі згадується, що коли при кінці 90-их років минулого століття постало питання про надання українському енциклопедистові Іванові Франкові посади доцента при кафедрі історії української літератури у Львівському університеті і місцева галицька громадськість з деяких причин відмовилась оплачувати цю посаду, товариство одеських українців, сповнене поваги до Франка, готове було взяти на себе шляхетний тягар оплати. А на чию підтримку міг розраховувати сучасний одеський український письменник Святослав Караванський, двічі засуджений за обвинуваченням в українському націоналізмі? Хібащо на підтримку дружини, і йому ще пощастило, що дісталася жінка, яка не побоялася публічно підтримати чоловіка. І ставши перед вибором: або зректися і публічно осудити чоловіка і тим самим дістати можливість захистити дисертацію, або бути позбавленою всього, вона вибрала останнє. А де ж була одеська громадськість, на підтримку якої міг розраховувати С. Караванський? Її вже давно немає, разом з загальноукраїнською і загальносоюзною.

Сучасна влада своєю політикою дає зрозуміти, що український народ може мати свою державність, але в межах загальноросійських, що ви, будши українцем, можете зараз стати ким захочете, але тільки в умовах соціалістичної дійсності в її радянському трактуванні, що ви можете бути українцем на папері, а в дійсності у вас нічого українського може й не бути.

І ось коли молода людина підрастає в таких умовах, далі багато залежить від її натури: якщо вона суто практична, вона дбатиме саме про практичні, власні справи. Якщо вона має практичний розум у поєднанні з не дуже практичним ідеалом, вона намагатиметься просуватись уперед і вгору, при першій-ліпшій нагоді досягнути певних командних висот у житті, але просувати й свій ідеал потроху. Але тут вона може зайти в конфлікт з дійсністю. Проте більшість людей з такою натурою, навіть і маючи можливість, не поспішають нею скористатися, не бажаючи ризикувати. Є ще люди з самими тільки ідеалами в житті, достатньо високими навіть. Але таких небагато, хоч, опинившись за ґратами, вони поведуться, виправдуючи звання людини.

Міжнародна хроніка

Адріян Каратницький

■ Нью-Йорк Таймс від 26 травня 1976 подав вістку, що під час пожежі в ленінградській малярській студії загинув 32-літній маляр-абстракціоніст Євгеній Рухін та дружина його приятеля.

Кореспондент Нью-Йорк Таймс-у називає Рухіна "рушійним чинником у радянському неофіційному мистецькому русі". Це він, з п'ятьма іншими, був арештований, коли у вересні 1974 року під час мистецької виставки під відкритим небом представники КГБ наїхали з бульдозерами, розігнали публіку та знищили деякі експонати.

■ Загребський щоденник *Веснік* від 25 квітня помістив статтю члена редакційної колегії Зелика Брігги, у якій гостро засуджено т. зв. "доктрину Сонненфельдта" та скритиковано американське намагання не допустити західноєвропейські компартії до участі в державних коаліційних урядах спільно з некомуністичними партіями. Також скритиковано інтерпретацію "пролетарського інтернаціоналізму", яку висуває КППС. Редактор Брігга відкидає концепцію лояльності до Радянського Союзу як доказ "пролетарського інтернаціоналізму" та заявляє, що для комуністів Югославії інтернаціоналізм "це право і обов'язок кожного думати для себе... у своїй державі... Це значить,... що ніхто не має права та ще менше обов'язку накладати зобов'язуючі концепції на інших... Кожна партія, чи в соціалістичній чи в капіталістичній країні, має перш за все обов'язок супроти свого народу...".

■ Лондонський часопис *Таймс* у числі від 3 травня помістив статтю про Оксану Попович. У статті подано коротку біографію Оксани Попович і з'ясовано обставини її арешту та процесу.

■ З початку травня радянське посольство в Норвегії відмовилося видати візи вісьмом норвезьким парламентаристам, які бажали відвідати СРСР і зустрінутися з академіком Андреем Сахаровим та о. Дмитром Дудком, про що вони відкрито повідомили радянське посольство.

■ Кореспондент щоденника *Нью-Йорк Таймс* Дейвід Шіплер у числі від 16 травня пише про неспокійну й волелюбну Грузію, очі якої звернені на американський народ. "Якщо міряти грузинських діячів руху

опору американськими політичними мірлами, то вони стоять далеко дальше "направо" від будь-яких консервативних груп у США...". Про національну свідомість грузинського народу Шіплер пише: "Грузини намагаються якнайбільше вживати своєї мови, відмінної азбуки в літературі, пресі, телевізійних передачах, фільмах тощо. Друкований грузинською мовою щоденник *Комуніст* має п'ять разів більше передплатників, як його "посестра" *Заря Востока*, друкована російською мовою".

■

Норвезький щоденник *Моргенбладет* від 1 березня помістив точний опис бою під Крутами в січні 1918 року. Журналіст Бйорн Івар Педерсен закінчує свій огляд цієї історичної події заявою, що "вільна Україна запевнить вільну Європу".

■

22 травня канадська газета *Торонто Стар* помістила на першій сторінці обширну статтю про Валентина Мороза. Стаття написана на підставі телефонної розмови репортера цієї газети з дружиною В. Мороза, Раїсою.

У розмові з репортером Раїса Мороз звернулася до громадськості західного світу з проханням допомогти її чоловікові, якого 10 травня перевезли з Владімірської тюрми до Інституту судово-психіатричної медицини ім. Сербського в Москві.

26 травня *Торонто Стар* помістила редакційну статтю під заголовком "Звільніть Валентина Мороза", в якій говориться про опір Мороза русифікації та про запроторення його до психіатричної тюрми. Редакційна кінчається словами: "Якщо Радянський Союз не може толерувати незалежного духа Мороза, він може, як мінімальний вияв пристойности, дозволити йому і його родині виїхати на Захід, замість запроторювати його між божевільних".

■

Китайський німецькомовний журнал *Пекінг Рундшвай* за 9 березня надрукував статтю про концентраційні табори в СРСР. У статті м. ін. читаємо: "Кліка Брежнева брутально поневолює неросійські народи. Політичних в'язнів неросійських народів висилають у віддалені місця Радянського Союзу. Коли вони звертаються до урядових установ, чи висилають листи у зовнішній світ, та навіть тоді, коли їх відвідують їхні рідні, їм забороняється говорити рідною мовою. Подібно до давніх царів, новітні царі продовжують традицію великоросійського шовінізму. Три ув'язнені в таборі українські жінки писали у зверненні до Об'єднаних Націй про хвилю репресій, що їх провели радянські власті в Україні 1972 року. В листі пишеться: "Нас позбавили волі, бо ми, як українки, виступали в оборону розвитку української національної культури і мови".

Забутий майстер

У 1974 році минуло 80 років з дня народження Федора Ємця — одного з найбільших українських скульпторів і, без вагань можна сказати, технічною стороною фаху найбільш різностороннього і найбільш досконалого.

Федір Ємець народився на Харківщині в селі Шарівка Богодухівського району. Потрапивши за кордон під час першої світової війни, він так уже й не повертався на Україну, за винятком коротких відвідин під час другої світової війни.

Своє досконале професійне формування Ємець може завдячувати якраз перебуванню поза межами Російської імперії. За царського режиму, коли була свобода на вільний виїзд з імперії, — добрі мистці або вчилися в Західній Європі, або її відвідували з метою удосконалення. Це стало неможливим, коли імперія стала так званою радянською.

Мистецька ділянка, в якій він знайшов себе, вимагала, як ніяка інша, досконалих технічних знань, щоб бути повним скульптором. Це саме відчув і другий наш великий скульптор Архипенко і зупинився також на якийсь час у Берліні після першої світової війни.

Ємець ясно і безпомилково говорив, що для початківця, який, нормальна річ, з природи уже мав дар, Німеччина в Європі була єдиною країною, що могла дати солідну технічну й естетичну базу. Маючи цю базу, можна було сміливо їхати в інші країни для формування своєї мистецької персональності.

Родину Ємців природа щедро обдарувала винахідництвом. Батько Федора Ємця був уроджений з великим талантом до техніки. У кінці 19 століття він дивував далеко і близьке оточення своїми складними на той час механічними конструкціями. Згодом був посланий урядом на технічні студії до Німеччини в галузі механіки. Брат Ємця Василь — великий мистець гри на бандурах власної конструкції.

Головним у професії Федора Ємця була майстерність відливи скульптури в бронзі. Цю формацію він одержав від свого професора Берлінської академії, у якого він був першим асистентом перед тим, як стати самому професором тієї ж академії. На цій посаді він був майже до кінця війни. В умовах Німеччини нацистського періоду одержати такий пост чужинцеві річ не легка. Як уявити німецьку ментальність, де все організоване, уштаблю-

ване, укладене в норми, плюс до цього суворий політичний режим, стає ясним і зрозумілим, з якими якостями дійшов Ємець до такого становища.

Невтомний працівник, з найбільшою любов'ю відданий своєму ділу, добрий естет, досконалий технік відливу скульптури в бронзі, він мав популярність серед колег й учнів. Були в нього і хиби. А хто на світі без хиб? Одна з них важлива тому, що не поширена серед великої кількості людей, була у Ємця: він не вмів говорити того, чого не думав. Інакше кажучи, не вмів іти трьома шляхами. Говорив завжди те, що думав, і говорив безпосередньо, в наслідок чого, розуміється, не хотючи, ображав тих, що говорили, чого не думали, або сказати одним словом — гіпокритів.

Понад 30 років життя в німецькому світі не могли лишитися без впливу не тільки на професійне, а й на духовне і психічне формування мистця. Жартів у нього не було. Іноді проривалася легенька іронія, імпульсована великим аргументом.

1947 рік у Зальцбурзі. Сюди переселився Ємець з провінційного австрійського містечка. Уроджений педагог, він відразу і без труднощів зформував школу пластичного мистецтва. У центрі усього — скульптура.

У 1948 році було біля десятка учнів, попри те, що табори почали помітно зменшуватися людьми (виїзди за океан). Був курс анатомії з демонстрацією на живій людині або на скелеті, моделювання, рисунок, відливання в гіпсі, воску, цементі. Професор дуже шкодував, що матеріяльні умови не дозволяли на іншу скульптурну техніку: бронзу і теракоту.

Майстер не розумів фіктивної професії. Він звертав велику увагу на анатомію як фундаментальну частину пластичного мистецтва. При огляді репродукцій або на виставі натрапляємо на сучасну скульптуру. "Дивися, — каже майстер, — цю скульптуру можна проколоти пальцем, ніби вона зроблена не з каменю чи теракоти, а з вати або смальцю. Вона купи не тримається, роз'їжджається на всі боки. У ній ні хребта, ні кісток".

Такі форми майстра потрясали. У нього була якась гіпертрофія відрази до слова "мода". Мало сказати не любив, він це слово ненавидів. За ним ховалося все, що було найнижче, найдешевше і найнетривкіше в духовному бутті мистця. Ховалася також бездарність. Такі прояви він називав "скоропостижність". І в наслідку, розуміється, — скороминучість.

Причина цього феномену в нього не походила з виховання на класичній філософії. Майстер не належав до цієї категорії людей. Він належав до категорії техніків і естетів більше, ніж до гуманістів. Не був він також і релігійний фанатик і ніколи себе не прикривав плащем "моралі". Для нього релігія була не чим іншим, як нашою віковою традицією. Він не тримався її формально, але

вона в нього була часто присутня в потрібні моменти, як також і в його творах. У студії, коли він був незадоволений тим чи іншим твором або при огляданні репродукції якогось твору сучасного скульптора можна було почути з його уст: "Дивись, та хоч би він йому надав якогось християнського вигляду".

1947 — Зальцбург. Федір Ємець (тримає череп) з групою учнів у студії. Біля нього (у береті) автор статті Андрій Сологуб.

Колись один священик натякнув майстрові, що він не ходить кожної неділі до церкви. Майстер, з притаманною йому "філософічною" манерою в таких ситуаціях, відповів, що за біблійним ученням відоме, що Бог всюди біля нас. Де ми тільки ступимо, що робимо, — Він усюди над нами і всім відає. У такій ситуації іти до церкви не кінечне. "Коли я в своїй майстерні при праці, — це моя молитва. Бог біля мене, Він любить трудящих людей". — І на закінчення лаконічно і прямо: — "Бог недосяжний через послух догматично-релігійному запові, встановленому віками, а приступний лише кожному з нас через власну глибоку думку".

■
Ємець, осівши в Берліні, у цьому центрі великої традиції Шлютера, — скористав багато. Останнього майстер мав у великій пошані. Шлютер — це великий архітект і скульптор-монументаліст 17 — початку 18 століття, якому Німеччина може завдячувати не тільки увіковічнення в пластичній культурі її

великих історичних постатей, а також як великому творцеві технічної частини, що сприяла виникненню усїєї культури.

У передових націях є свої великі люди, що створили кожний у своїй ділянці те, чого не було до них або існувало в скромному вияві.

Та Ємця полонила не тільки бронза. Він взагалі любив матеріал, з якого виникала скульптура. Кусок цементу — звичайного бруталного матеріалу, в його руках шліфувався і перетворювався на об'єкт, так би мовити, ювелірної вартости. І здавалося, що така скульптура постала не учора, а ніби їй уже віки.

А в бронзі кожний міліметр був на оці, і не було на ній місця, де не проходив би різець по декілька разів, посуваючи твір до остаточної досконалости.

У цьому матеріалі майстер був "археологом" свого твору. В нього укладалася копітка праця після відливу. Духовно майстер був в орбіті грецької античної і класичної скульптури. Його полонив архаїзм і натуральне джерело творчости. Та естетично було б недоречно порівнювати загальний колосальний потенціал пластичної культури старої Геллади з нашою національною традицією.

У майстра була така натуральна і така глибока пошана до старої Геллади як колиски європейської культури, що наша традиція в його концепції стає паралелею цієї культури. Не буде ніякої недоречности говорити навіть про біологічні стосунки: стара Геллада залишила сліди в Таврії і взагалі на півдні України.

Естетично це був самобутній мистець. Силою обставин, в яких живе індивідуум, естетика кристалізується віками.

На відміну від єгиптян давні греки уявляли, що вони можуть бути зображені в людській подобі. Два контрасти мітології — грецька і єгипетська ясно це доводять. У греків, ні бог ні півбог, ні герой не був у подобі птаха, ані тварини, хібащо в метаморфозах і фабулах.

Така ситуація створила максимум досконалости культу людини. Ні бог, ні герой не могли бути фізичними потворами. Глибока причина для цього та, що греки більше, ніж будь-який інший народ, мали почуття гуманізму.

Вони мали глибоке і живе чуття природи, тісний зв'язок з якою бачили через людину. І зрозуміло, що у старій Греції в найбільшій мірі моделем для скульптури була людина. Очевидно, гармонія, чистота ліній, ніжні почуття форм, ритм, дискретна усмішка, як невидимий промінь світла, що йде з нутра, загальне почуття життя і краси людського тіла — це стара Геллада.

Так і Ємець відчував людину. Для нього вона була зразковою

вершиною не тільки духової майстерности в пластиці, а й вершиною майстерности в естетиці.

Майстер не знав ні банальности, ні вульгарности в пластиці. Ці чинники йому були абсолютно чужі.

Дивлячися на його роботи бюст філософа Сковороди, можна постерегти, яким досконалим ключем психолога до людської душі володіє майстер. Тут не тільки естетика кристалізованої живої форми. Крізь цю форму промовляє душа своєю добротою, своєю рівновагою в світлі і темряві епохи: "Світ ловив мене і не впіймав".

Бюст відомого бандуриста — повний поезії, напружений драматичним переживанням. З нього йде промінням уся наша історія.

Одна з основних творчих рис старих грецьких майстрів скульптури — глибоке відчуття ритму. Ємець його відчував з народження, а не дійшов виучкою. Подивіться на його скульптури *Мати з дитиною* і *Нага жінка*. Тут досконалість ліній і ритмічне зрівноваження форм досягають вершини. Лінія перебігає з одного м'яза, з одного пляну на інший без ніякої невиразности, гармонійно опиняючися в тому місці, з якого вийшла. Таким чином ритмічний рух замкнений; він означає досконало усталізоване життя навкруги своєї осі.,

Характеристична риса пластики Ємця, як досконало обдарованого обсерватора природи в глибинах її історичного буття, — це живуча правда не миті, а вічності. На функцію безперервної гармонії і тривалого зрівноваження в його творчості анекдота не мала впливу, і наслідком цього він щасливо оминув скоропостижність і скороминучість моди.

Скульптура — єдиний рід пластичного мистецтва, абсолютно позбавлений ілюзорности. Багато скульпторів про це не думає. Виконавши скульптуру, крутять її на всі боки, шукаючи найцікавішого ракурсу для фотографа. Це підсвідоме фальшування. Забувається або й не знається, що в цьому роді мистецтва ніяк не уникнути спостереження в трьох вимірах: ширина, висота і глибина в реальному значенні слова, а не лише на фотографії.

Первень безпорадности лежить не в кінцевій стадії (фотографування), а в початку естетичної концепції твору. Ємець чудово розумів ці феномени і жартував із безпорадних, що бралися до скульптури з "малярською" методою технічно і "мальовничою" чуттєво. Та в доброго маляра і в цьому є почуття трьох вимірів, хоч силою технічного факту вони "ілюзорні". Я беру це слово в лапки. Тут воно умовне.

Майстер не любив аматорства в мистецтві.

Патетичні аж до конвульсій пози і різні дірки, включно з проколеними очима в такій "мальовничій" і ніколи не доведеної до кінця формі, майстер називав "гороб'ячими гніздами" (з німецького — шпаценнест).

Широким діапазоном своєї загальної концепції твір Ємця сягає далеко за провінційний горизонт вусатих козаків і мальовничих з волами чумаків. Та будши стихійним українцем, він не був байдужий і до цієї тематики. Але ніколи, ні тепер, ні в темпераментній молодості, в голову йому не вкладалася така химера, про яку тут піде мова.

Майже по всіх столицях Європи й інших містах існують музеї колоніальних об'єктів і негрського мистецтва, що часто зв'язане з релігійно-містичним характером цієї раси. Відомі дерев'яні фігури різних ідолів з великою масою забитих у них цвяхів, що одні стирчать на голові, а інші на корпусі.

Або знайти в лісі якийсь корінь чи обвітрений сук старого дерева, зроблений природою на подобу якогось фантастичного птаха або тварини (банальна річ, відома здавна у всьому світі) і назвати все це "nova arta ukrainiana". Ніколи в майстра не виникла думка присвоїти такий гібрид своїй нації. А він же також поза батьківщиною не тридцять, а вже шістдесят років, з яких чверть століття живе у цілком сусідській з Бразилією Венесуелі!

Друга велика слабкість Ємця, коли брати серйозно до уваги стиль нашого життя, лежить у наступному: майстер виконував свою місію з найбільшим природним почуттям. Створивши твір, він здавав його на руки зацікавленого, одержавши за працю належну нагороду для того, щоб утриматися фізично в житті і далі творити. Він лише у виняткових випадках дбав про фотографування своїх творів, не виляскував ними у всеможливій пресі, не хизувався рекламою.

Сучасний артист має нещастя бути рабом пропаганди і реклами, у чому міститься його найбільше приниження. Ємець це відчув і гордо відкинув моду на популярність. Моду, за якою ховаються найчастіше найнижчі якості. Людина, що силою своєї природи не може себе міняти, приречена в наш час на забуття, на духовне неіснування в умовах повсюдно устаткованої моди життя.

Майстер і сьогодні залишився таким, як був до і під час війни. Типовий представник нацистської офіційної культури скульптор Арно Брекер був дуже популярний на всю Німеччину перед війною і під час війни. Будши членом партії, Брекер легко

перехоплював усі державні замовлення монументального характеру. У такій ситуації незалежний скульптор мав мало шансів одержати важливе замовлення.

Ємцеві, не зважаючи на його стан чужинця, вдавалось одержувати подібні замовлення. Це свідчить про силу німецької об'єктивності, коли приходить момент оцінки якостей. Інші передумови гаснуть перед останньою.

Пригадую, майстер розповідав про один з своїх монументів. Це був пам'ятник авіаторам. Ніхто не мав ідеї сполучити символ монумента з його естетикою. Ємець розв'язав це по-своєму. Він посадив три літаки (у скульптурі) гармонійним монобльоком на високу вежу (гін у небо).

Траплялися й інші замовники без галасливої реклами. Коли майстер жив у Берліні, така реклама була не потрібна. Вистачало фактів і популярності, зростаючої з кожним замовленням.

Ефективний емпіризм колишнього плідного майстра, сьогодні поступається місцем експериментам наукового типу, що мобілізують усі ресурси психології, соціології і навіть психоаналізи, так чужих "архаїчному" стилю натури Ємця.

Кількість творів майстра невелика. Зате якісно ми не маємо другого скульптора, який у цьому стилі дорівнював би Ємцеві. Архипенко інша одиниця, і недоречно будувати будь-яку аналогію.

Не можна знати і приблизно кількості творів Ємця; ті, що репродуковані в наших виданнях, складають дуже маленьку частину загального мистецького доріжку майстра. Його бронзові фігури невеликого формату пішли переважно до Італії і для українського історика мистецтва, на жаль, назавжди пропали. Це вже аноніми. Хто може знати, де вони і в чийому посіданні. Майстер не дбав про те, щоб з кожного твору залишилася бодай фотографія у власному архіві.

Великий італійський скульптор раннього ренесансу і також один з найбільших майстрів відливу скульптури в бронзі Донателльо — також духово формувався на античному мистецтві. Ємець мав велику пошану до творчості останнього, і його стиль перегукується з стилем італійського майстра. Попри велику різницю соціальних, релігійних і політичних ситуацій, Ємцеві, як і Донателльо, властива ідеалістична естетична концепція.

У такій ситуації колись може статися таке, що сьогодні неймовірно: злиття двох духів, хоч їх розділяє сьогодні п'ять століть.

Пройдуть генерації, і колись якийсь італійський "неексперт-зований" експерт віддасть Донателльо або Бенвенуто Челліні (другий великий італійський скульптор) те, що належить Ємцеві. А енциклопедисти мистецтва так і занотують. У кращому випадку

твір Ємця може залишитися анонімом. В історії мистецтва трапляються такі твори, коли неможливо довести з певністю, з рук якого майстра вони походять.

Остання участь майстра в конкурсі на пам'ятник Шевченкові у Вінніпезі показала, з якою наївністю він віддався комунальній системі осуду якостей. Організатори в гіршому випадку часто визначають особу, якій буде доручено виконати твір, уже перед конкурсом. Конкурс служить лише проформою на випадок невдоволення громадянства.

Майстер, що у своїй кар'єрі втішався авторитетом у великого державного народу, пішов на відчай. Напевно штовхнутий матеріальними умовами на новому поселенні. Він довірив свій престиж організованій групі, для якої був недосяжний і з якою не знався ні зблизька, ні здалека.

Результат вийшов очевидний.

Архипенко ніколи не спокусився конкурсом. Він у такому випадку говорив: "Або я роблю пам'ятник поза всякими конкурсами, або не роблю нічого".

Це була остання участь Ємця в українському мистецькому житті. Розчарований, він уже ніколи не повернувся ні на який мистецький базар.

Андрій Сологуб

Перед відкриттям Музею Союзу українок Америки

У власному, недавно купленому, відновленому й двома поверхами відповідно пристосованому домі при Другій Авеню ч. 203 в Нью-Йорку має відбутися вже в жовтні ц. р. відкриття Українського музею Союзу українок Америки.

Збірка етнографічних експонатів, яка лягла в основу цього музею, — це ще давній набуток СУА. Її закупив СУА ще біля 1930 року у львівській кооперативі "Українське Народне Мистецтво". Ця збірка, в яку входять цінні зразки різних галузей українського народного мистецтва, була вперше виставлена на терені США ще 1933 року в українському павільйоні Світової виставки в Чикаго. Опісля ці експонати обвожено для спеціальних виставок по різних містах США, наприклад, м. ін. були вони виставлені на щорічній Міжнародній жіночій виставці у Нью-Йорку.

Після другої світової війни, особливо з припливом нової хвилі української іміграції до Америки, ця збірка поповнилася значною кількістю нових експонатів, найбільше з ділянки кераміки, так що число експонатів збільшилося до 600 і вони зберігалися в домі централі СУА у Філядельфії. З бігом років збірка постійно зростала і приблизно на початку 1960-их років управа СУА вирішила організувати в Нью-Йорку постійну музейну виставку нашого народного мистецтва, договорившись про це з фундатором Українського інституту Америки пок. Василем Джусом. Так, від 1965 року знайшла вона досить скромне (бо простором недостатне) приміщення у будинку УІА, а вже упорядковану постійну виставку відкрито на весні 1967 року в двох кімнатах Інституту. І в цьому приміщенні плянував СУА поширити в міру спроможностей згадану виставку на Музей СУА. Про цю музейну виставку вміщено навіть відповідний інформаційний матеріал у нью-йоркському музейному довіднику *Museum Guide of New York*, а на початку 1972 року музейна комісія СУА під проводом відомого мистця пані Слави Геруляк поробила заходи, щоб отримати фінансову підтримку в New York Council on the Arts, яку їй і визнано в сумі 1 500 доларів.

Протягом 1972 року запрошена музейною комісією спеціалістка музейництва та етнограф пані Оксана Грабович ідентифікувала тоді вже понад 800 експонатів, склясифікувала їх, упорядкувала та поробила найконечніші консерваторські заходи. Але вже в січні 1973 року УІА виповів Управі СУА дотеперішнє при-

міщення, а музейні експонати, що були — через ремонт виставових кімнат — зложені в іншому тимчасовому місці будинку Інституту, відіслав до централі СУА у Філядельфії. Проте Екзекутива СУА, за повною підтримкою усієї організації, відчуваючи відповідальність за долю збірки й її музейних плянів та завдяки великій фінансовій жертвенності відділів (а є їх понад 100) цієї жіночої організації, як і з моральною та матеріальною допомогою деяких громадян, відважилася на сміливе діло, на купівлю власного дому (купленого спільно з Українським Конгресовим Комітетом Америки), щоб дати плянованому музеєві приміщення.

Збірка експонатів, тепер уже в числі біля однієї тисячі, — як досі, охоплює передусім етнографічну ділянку у різних виявах народної творчости (народна ноша, вишивки, тканини й килими, кераміка, кустарна творчість у дереві, метали та на шкірі), як і в різних фрагментах історично-архівальні предмети (українські банкноти, знятки старих українських церков, різні прозорки з творів мистецтва і т. п.). Вона мала б, згідно з пляном заїнкорпованого музею, з бігом часу поширитися всебічно і на всі ділянки українських музейних експонатів — не лиш з України, але й з українських поселень поза нею. Коротко сказавши, СУА запланувала створити, самозрозуміло — в міру спроможностей, український музей у повному розумінні цього слова.

Треба подивляти завзяття і працю СУА в цьому напрямі. Задум СУА — не лише амбітний, а справді грандіозний і відповідальний. Бож ідеться тут про справжній музей, по змозі всеохопного типу, а не імітативні добірки й речі, часом і непевної автентичности, як це має тут нерідко місце у деяких випадках при різних наших т. зв. музейних виставках.

Хоч перші кроки реалізації цього пляну були не легкі, але при зрозумінні наших організацій (особливо регіональних), при підтримці наших установ та поодиноких громадян-меценатів, при дійсній співпраці та жертвенності — дальший цілеспрямований розвиток у майбутньому зовсім можливий до здійснення. Правду сказавши, це виявляє і той уже етап ставання музею, до якого досі привела його наполегливість і жертвенність, у першу чергу організованого в СУА українського жіноцтва.

Потреба такого, справжнього типу, українського музею у столиці світу, якою є місто Нью-Йорк, для кожного вдумливого українця напевно зрозуміла. Це ж мав би бути центр — не лише пропаганди й популяризації української культури серед чужинців несхибними, бо документальними засобами, але й установа, де наші одиниці, поважніше зацікавлені музейництвом та дослідями наших культурних надбань, могли б знайти справжній варстат для студій і діяння.

Знаємо, як уміло здійснює СУА повсякчасні свої завдання, з яким успіхом — у порівнянні з іншими нашими організаціями — реалізує поставлені собі цілі, тож і не сумніваємося, що це велике діло СУА, діло розбудови поважної музейної установи, почате з розмахом, речевістю та, безсумнівно, з почуттям відповідальності, — увінчається успіхом. Щоб, одначе, цей, теперішній уже осяг, побудований на добрих фундаментах, міг розгортатися у розмірах, гідних нас, як нації, хоч і в розсіянні суцях, уся наша громада повинна доложити також свою цеглинку. Тим більше, що ми віримо, що все цінне з нашої історії, культури і побуту — тут зібране і впорядковано зберігане — має усі шанси зберегтися на майбутнє, а не знаємо, яка в наявних умовинах доля чекає ті цінності, які — як показує життя — безслідно пропадають на нашій батьківщині, нищені окупантом та його прислужниками, розбазарювані, розграблювані і навіть палені. Тож зберігаймо і захищаймо ті всі речі хоч ось тут, на все таки спокійному місці нашого поселення поза батьківщиною, де ми їх захистити можемо. А це й є одним із найголовніших завдань відновленого, упорядкованого і дійсно приверненого до життя з доцьогочасного свого животіння Українського музею Союзу українок Америки.

Вадим Лесич

Книжка про мовні проблеми в Українській РСР

Василь Чапленко, **МОВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ НА УКРАЇНІ В 1950-60-их РР. ДОСЛІДЖЕННЯ Й ПУБЛІЦИСТИКА**, Український публіцистично-науковий інститут, Чикаго, 1974, 214 стор.

Заголовок цієї книжки не відповідає її змістові. У ній читач не знайде систематичного викладу мовної політики КПРС. Автор переважно вдається не до першоджерел, які стосуються проблеми, а до різних посередників, які є лише відображенням і популяризацією мовної політики КПРС. У цьому легко переконатися, ознайомившись лише з назвами розділів.

Основна заслуга автора в тому, що він занотував багато джерел, які стануть у пригоді наступним дослідникам. Також не може викликати застережень рішучість, з якою автор виступає проти мовної русифікації і перехід для розвитку української мови в Радянському Союзі.

У нас увійшло в моду висловлювати поради, щоб про різні кривди розповісти чужинцям, світові. Про це говорить в одному місці і В. Чапленко. Одначе в нас не думають, що і як видавати на експорт. Багато таких публікацій не відповідають існуючим нормам. У них говориться що попало і як попало. Своїм змістом, тоном і формою книжка В. Чапленка не задовольняє теперішніх міжнародних наукових і публіцистичних стандартів. У ній повно відхилень від теми, дивацтв і загадковостей, надокучливих епітетів і характеристик, які заважають зрозуміти суть справи. У даному випадку читача не цікавитиме озлоблення і підкреслена тенденційність. Він шукатиме лише фактів і наукового викладу проблеми.

В. Чапленко часто зупиняється на політичних, соціальних, національних справах, які не завжди потрібні для висвітлення мовної політики КПРС. Такі слова, як республіка, президент, нарком, обком автор бере в лапки. Ці лапки не лише дезорієнтують, але є також політично помилкові. На 20 сторінці уряд П. Скоропадського названо чорносотенним. Це лайка, неприпустима в такій праці. Це звичайна безграмотність, бо книжка присвячена мовній політиці, а не характеристиці різних урядів. Читач буде заскочений такою назвою, бо в українському політичному світі того часу не було ніяких чорносотенців. Ця назва стосується лише одного російського політичного руху.

Українських радянських авторів В. Чапленко називає боягузами, переляканими людьми, які белькочуть, базікають. Він вводить багато

новотворів, які дезорієнтують: не словник, а слівник, не Дніпропетровське, а Січеслав, не спілкування, а взаємлення.

Не завжди висновки і твердження автора вірні, вмотивовані і переконливі. На 191 сторінці він говорить про покірливість у Радянському Союзі білорусів. Навіщо це? І якими критеріями встановити покірливість чи непокірливість, беручи до уваги радянську дійсність? Один розділ озаглавлений: "Марія Тарасюк виконує доручення КДБ". Це сказано політично безграмотно. Мовну політику в СРСР формулює провід партії, а не карні органи. Ми тут не можемо точно знати, хто чие доручення виконує в Українській РСР. Наклепи і демагогія мало в чому нам допоможуть.

На 133 сторінці В. Чапленко говорить, що Академія наук УРСР "свої журнали та праці видає здебільшого російською мовою, особливо з технічних та природничих наук..." Це не зовсім вірно. Такими загальниками не варто б оперувати. Тут потрібні точні відомості. Коли писав В. Чапленко, в Українській РСР існував такий стан. Українською мовою виходили такі журнали: *Автоматика, Будівельні матеріали і конструції, Вісник Академії наук УРСР, Доповіді Академії наук УРСР, Тваринництво України, Механізація сільського господарства, Мікробіологічний журнал, Педіатрія, акушерство та гінекологія, Український біохімічний журнал, Український ботанічний журнал, Український фізичний журнал, Український хімічний журнал, Фармацевтичний журнал, Фізіологічний журнал*. Паралельно українською і російською мовами видаються такі журнали: *Геологічний журнал, Економіка Радянської України, Український математичний журнал*.

Коли мова про журнали з ділянки технічних і природничих наук, то приблизно така ж їх кількість видається російською мовою. Це, безперечно, ненормальний стан, примусова мовна русифікація української науки. Видання Академії наук України повинні появлятися українською мовою. Для цього є всі можливості. Видала ж у 1973 році Головна редакція Української Радянської Енциклопедії двотомну *Енциклопедію кібернетики* українською мовою.

На 111 сторінці В. Чапленко говорить:

"... Ірина Вільде висловила жаль з приводу ліквідації у Львові філіяла Академії наук, але вона не відважилась сказати, що це зроблено з метою послабити національний потенціал української науки, бо у Львові це була українська наукова установа, а натомість відкрито такий філіял у Донецькому, де він, напевно, буде вогнищем русифікації".

У цьому твердженні є багато плутанини і недомовлень. Ліквідація філіяла у Львові сталася, мабуть, у результаті адміністративних змін. Тепер діє Західний науковий центр АН УРСР у Львові (голова Я. С. Подстригач). Такий же рівнозначний науковий центр є і в Донецькому.

Доводиться шкодувати, що свої гарячкові газетні статті В.

Чапленко не охолодив, не пристосував їх до тривалішого книжкового життя, а пустив у світ розхристаними і схвильованими.

Один з висновків В. Чапленка звучить так: "... для того, щоб українська мова стала дійсно мовою загального вжитку, слід би змінити соціально-політичні умови на Україні, тобто зробити її в межах України державною, єдино-обов'язковою..."

Це мінімум, за який нам усім треба боротися, але не аматорськими, а доскональними політичними і науковими методами.

Леонід Лиман

Нове видання українського правопису

Пантелеймон Ковалів, **УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС**, Бібліотека українознавства, ч. 45 (Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1976), 96 стор.

Український правопис П. Ковалева, — як і видані 30 років тому правописні довідники Петра Оксаненка і Юрія Шереха*, — укладено на підставі так званого "харківського" академічного правопису, що його схвалено до вжитку 1928 року. Цей правопис прийняли й затвердили найвищі наукові установи України — Всеукраїнська Академія Наук (у Києві) і Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові.

"Харківський" академічний правопис проіснував на Україні лише до 1933 року, коли з наказу влади викинули з української абетки літеру *г* і запровадили інші різні зміни в напрямку наближення правопису української мови до правопису російської мови, зокрема в правилах правопису чужих слів. Українці на еміграції прийняли академічний правопис 1928 року.

На 5 стор. кн. П. Ковалева є така помітка: "Наукове Товариство ім. Шевченка (США), Українська Вільна Академія Наук (Канада), Шкільна рада Українського конгресового комітету Америки ухвалюють цей правопис до вжитку".

Безперечно, дуже добре, що авторитетні установи Америки схвалили цей правопис. Тепер тільки залишається побажати, щоб українці, що живуть поза межами України, додержувалися правописних правил, зазначених у цьому новому виданні *Українського правопису*.

Правила українського правопису в новому виданні сформульовано докладно й ясно. Кожне правило ілюстроване прикладами, взятими з

*Петро Оксаненко, *Український правопис* (Авгсбург, 1946), 56 стор.; Юрій Шерех, *Головні правила українського правопису* (Ульм, В-во "Прометей", 1946), 60 стор.

творів видатних українських письменників. Цінний розділ книжки П. Ковалева, якого не було в попередніх виданнях правил українського правопису, — це правила транскрипції й транслітерації, себто способів передачі на письмі слів української мови літерами іншої мови.

Український правопис П. Ковалева буде авторитетним довідником і підручником для учнів, студентів, журналістів, письменників і для всіх, хто пише українською мовою.

Але перш ніж користуватися цим цінним довідником, треба виправити деякі недогляди, друкарські помилки, а також деякі неточності формулювань та помилкові приклади. На 16 стор. правило про написання слів без апострофа зформульовано добре, але один приклад не відповідає правилу. Автор цілком слушно твердить, що в словах, запозичених із німецької чи французької мови (бюро, Мюллер), апостроф не пишеться. Але тут подано один приклад, який не відповідає правилу. Це слово — *інтерв'ю*. Автор пише його без апострофа (*інтервю*), зараховуючи його до слів, узятих із німецької чи французької мови. Але насправді це не німецьке і не французьке слово, а англійське, і тому воно пишеться з апострофом *інтерв'ю*. Словники Голооскевича (стор. 158), Бойкова (*Словник чужомовних слів*, Х. -К., 1932, стор. 181) А. Орла (Нью-Йорк, 1963, т. I, стор. 385) подають це слово як англійське запозичення і пишуть його з апострофом. На стор. 20 зазначено, що в деяких словах "і" вимовляється як "и". Автор цілком правильно ілюструє це правило такими прикладами: "інший", "інколи", "індик". Але потім до цих прикладів він додає ще й такі слова, як Іван, в яких насправді "і" вимовляється як "і" (а не як "и"). Двічі (стор. 22 і 30) автор подав неправильні приклади "боєвий", насправді треба тут подати як приклад слово "баєвий": від "бая" — назва тканини. Цей приклад є в кн. *Український правопис* (Х. 1929), а також у кн. Петра Оксаненка *Український правопис* (стор. 11). З дрібних недоглядів зазначимо ще такі: "вимова не *спадається* з правописом" (стор. 9); треба: "не *збігається*"; на 28 стор. читаємо: "Гадяч", а на 60 стор. "Гадяче". Треба писати "Гадяче". Замість "спутник" (стор. 33), треба: "супутник". Замість "Микифір", треба: "Ничипір" або "Никифор". Замість "Ньюарк", треба: "Ньюарк" (стор. 61). Замість "Баффало", треба: "Буффало" (стор.61). Замість "не є питальним", треба: "не питальне". Замість "Правопис (?) розділових знаків", треба: "Розділові знаки" або "Головні правила пунктуації". На 19 стор. надруковано: "хрещення". Але в правописному словнику Голооскевича (стор. 427), а також у кн. Юрія Шереха *Головні правила українського правопису* та в кн. Петра Оксаненка *Український правопис* надруковано "хрищення" (від Христос, а не від хрест). Згідно з правописним словником Голооскевича, треба писати "увечорі", а не "увечері". За Голооскевичем, треба писати "зауваження", а не "завваження".

Але ці дрібні недогляди ніякою мірою не зменшують великої цінності кн. П. Ковалева *Український правопис*.

Бажано, щоб наші найвищі наукові установи на еміграції видали докладніші правила правопису, бо з часу видання "харківського" правопису виникло багато різних проблем і спірних питань, які конче треба розв'язати, беручи до уваги розвиток української мови за останнє півстоліття.

Петро Одарченко

Дмитро Чижевський англійською мовою

Dmytro Čyževs'kyj, UKRAINIAN LITERATURE (FROM THE 11th TO THE END OF THE 19th CENTURY). Translated by Dolly Ferguson, Doreen Gorsline, and Ulana Petyk. Edited and with a Foreword by George S. N. Luckyj (Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1975), xii - 681 pp.

Дмитро Чижевський, УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА (ВІД 11 ДО КІНЦЯ 19 СТОЛІТТЯ). Переклад Долі Фергусон, Дорін Горзлін та Уляни Петик. Редакція і передмова Юрія С. Н. Луцького (Літлтон, Коло.: Українське Академічне Видавництво, 1975), xii-681 стор.

Названа праця Дмитра Чижевського різниться від дорадянських і радянських праць з історії української літератури тим, що вона базується на формалістично-естетичному підході до літературних процесів і явищ.

Дореволюційні автори (М. Грушевський, М. Возняк, І. Франко, О. Огоновський, С. Єфремов й інші) ділять українську літературу на три головні періоди: давній, середній і новітній. Давній період охоплює літературу до початків 17 століття, середній — 17-18 століття, а новітній від введення в українську літературу народної мови (появи *Енеїди* Котляревського) до початку 20 століття. Період 15-16 століття в них звичайно трактований дуже побіжно. Підхід до літературних явищ у цих авторів базувався на соціально-народницьких або історичних засадах.

Далеко гірше з літературними досліддами в Українській РСР. Дослідники не лише виходять з марксистського погляду й соціалістичного реалізму, але повнотою узалежнюють український літературний процес від російського, і то навіть тоді, коли це було навпаки. Старокиївська література й література барокко обговорюється на кількох сторінках. Дослідження літератури й мови київського періоду (11-13 ст.) стало виключним привілеєм не Української і Білоруської Академії наук, а Академії наук СРСР, очевидно, з тенденційним політично-утилітарним навісвітленням.

У такій дійсності літературних дослідів поява *Історії української літератури* Чижевського має велике значення і своїм підходом до

предмета, і своїм детальним наświetленням літературних періодів, занедбаних сучасним радянським літературознавством.

Виходячи з стильових критеріїв, Чижевський ділить українську літературу на стилі й жанри, починаючи з доісторичного періоду й кінчаючи реалізмом. Модернізм в обговорюваній праці не розглядається.

Найповніше автор опрацював Київський період (11-13 ст.), ділячи його на перекладану й позичену літературу, добу монументального й добу орнаментального стилів. Так само повно опрацьована доба барокко (17-18 ст.). Детально обговорений також період романтизму, але релятивно мало місця присвячено реалізові (30 стор.). Скупість впадає в вічі, навіть коли врахувати факт, що розвиток української літератури другої половини 19 століття був гальмований указами (1863 і 1876), якими заборонялося в межах російської держави видавання творів українською мовою. Побіжно потрактовано, наприклад, раннього Коцюбинського й Винниченка.

Чижевський обговорює в своїй праці дотепер майже занедбаний в історіях української літератури період ренесансу й реформації, але найповнішим щодо формату й якості є розділ про українське літературне барокко. Ця течія, на нашу думку, найближча душі Чижевського, і він найкращий дотепер її знавець в українському й слов'янському літературознавстві.

У праці Чижевського видна методологічна організованість і ясність викладу. Кожний розділ має вступ, в якому подана генеза доби й течії в світових літературах, і національні особливості української літератури.

Його виклад, за винятком реалізму, ілюстрований багатим матеріалом з літературних творів, що дуже підсилює функцію цієї праці, зокрема для вжитку студентів. До книжки доданий добрий предметний та іменний покажники. Зміст і стиль оригіналу праці Чижевського бездоганно збережений в англійському перекладі.

У наявній літературознавчій ситуації в СРСР і в західньому науковому світі *Історія української літератури* англійською мовою Д. Чижевського — це кінцевий для студентів і спеціалістів з славістики пункт бачення українських літературних процесів.

Ярослав Розумний

Спогади про хресну дорогу розкуркулених

Кузьма Каздоба, ЗАМЕТЕНИЙ ШЛЯХ. СПОГАДИ ПРО ХРЕСНУ ДОРОГУ РОЗКУРКУЛЕНИХ, Інститут літератури ім. М. Ореста, Мюнхен-Аделаїда, 1974, 367 стор.

Тільки читачам журналу *Український самостійник* були протягом минулих років приступні окремі розділи споминів Кузьми Каздоби про

українських селян, так званих "куркулів", що їх комуністична влада на наказ Москви вирішила в 1929 році ліквідувати як "ворожу клясу". Завдяки приятелям автора з Інституту літератури ім. Ореста в Австралії ці спогади стали тепер приступні широкому загалові у формі окремого видання.

Заметений бо справді снігами і викреслений з пам'яті тих, що відповідають за долю українського народу, шлях багатьох тисяч українських родин, що стали в 1929-30 роках першими жертвами розрахунку російських комуністів з прошарком селянства, що упродовж 1920-их років не приховувало свого негативного ставлення до нової влади.

Кузьма Каздоба не письменник, і його скромна розповідь про мучеництво українських селян у північних лісових пушах європейської частини Росії безпретенсійна, але потрясаюча сила цих свідчень не може залишити читача байдужим. Книжка Каздоби саме на часі: живемо бо у вік не фікцій у літературі, а саме речової документації, яка переважає на книжкових полицях.

Б. Кордюк, довголітній редактор *Українського самостійника*, слушно зауважив у вступному слові, що спогади Каздоби друкувалися вже перед появою *Архіпелагу Гулаг* Солженіцина і Каздобі належить першість, коли йдеться про засвідчення варварського нищення нашого селянства.

Каздоба, син заможних селян, потрапив 1929 року разом з батьком, що брав участь у протибільшовицьких повстаннях, спершу в тюрму, а опісля був вивезений на північ Росії у Вологодську область. Умови вивозу і спроба колонізувати під командою ГПУ північноросійські лісові пущі хліборобами степової України кричуше заперечення всіх тих високогуманних декларацій, якими комуністи СРСР оббрівували світ і самих себе. На жаль, не зважаючи на твори типу *Архіпелагу* Солженіцина і *Заметеного шляху*, правда тільки дуже рідко пробивається крізь "замуровані вуха прочан" (В. Мороз), що вірять в ідеальну розв'язку соціальних проблем в СРСР.

У центрі споминів Каздоби стоїть доля родини: батька, сестри та його самого. Як самовидець, Кузьма Каздоба здавав собі справу, що вартість таких спогадів творить саме вірна передача та якнайточніше зафіксування пережитого, фактів та прізвищ. Йому самому милосердна доля дала пережити найважчі роки й вирватися разом з дружиною з голодної півночі на Донбас, де йому вдалося влаштуватися. Автор здавав собі справу, що щасливий збіг обставин наклав на нього обов'язок описати пережите й тим самим поставити пам'ятник всім тим, чії кості лягли в непривітних лісах, болотах та тюрмах Вологодської землі, на якій і саме російське населення тільки животіло і перебивалося з хліба на квас. Бо хоч, як стверджує автор, там були колись і поміщики, вони не зуміли створити для тубільного населення кращі умови життя.

Спогади Каздоби вщерть переповнені жажіттями смерті, голоду й знущань з боку "гепеушників"; зойки дітей, розпука матерів та сльози

найсильніших і найвитриваліших були на денному порядку впродовж довгих років життя цих людей.

При читанні цієї нелегкої книжки мимоволі насувається думка, що трагедія, яка спіткала наш народ упродовж останнього півсторіччя кориниться в політичній незрілості й абстиненції саме цих селянських мас Південної України. Далі вона спричинена браком у минулому прошарку відданих народних працівників, що були б провели національно-виховну роботу серед селянства. Бо, на жаль, та наша інтелігенція, що йшла в народ, не зуміла визначити пріоритети й уважала партійні клопоти важливішими, ніж національно-виховна праця серед свого народу. Брак скоординованої дії антибільшовицького повстанського руху селянства за громадянської війни і в 1920-их роках мав, як знаємо, фатальні наслідки для того прошарку населення, що не було зрусифіковане й отже мало стати підпорою молодій державі. І немов у ланцюговій реакції, кільканадцять років пізніше за селянами центральних земель пішли в нещастя галицькі та волинські селяни, бо й вони, підпора свідомого українства, стояли на перешкоді стабілізації радянської, себто російської імперії.

Випадково у місті, де ми живемо, між нашими земляками проживав донедавна один з тих "спецпереселенців", що їх згадає Каздоба в своїй книжці. Походив він з Херсонщини, був сином великого багатія, вивезений 1929 року десь під Архангельськ. Під час війни попав у полон і залишився на Заході, хоч там, на Архангельщині, залишилася жінка й вже дорослі діти. У цього дядька жодної національної свідомости не було, його тягнуло раз до російської, раз до української церкви, залежно від того, де йому дали якусь почесну функцію. Приїжджала до нього і дружина на відвідини, вже зовсім зросійшена бабуся, що молодою жінкою покинула Україну. Її діти вже росіяни. Так пропали наші мільйони, що рятували життя, опинившись в Сибіру. Так пропадають з національного погляду ті, що покидають села і заради легкого хліба йдуть, як там кажуть, "на будови".

І ще дивує: який слабкий відгомін мала ця трагедія селянства в нашій мемуаристиці, в нашій літературі, що стосується тих років. Якщо й бито на сполох, то надто глухо й тихо.

Багато питань виникає після читання цієї книжки, вона закликає не втікати від неприємних дошукувань правди, а, навпаки, добиватися вияснення суспільно-політичних процесів, крізь які, немов крізь пекельний вогонь, доводиться проходити нашому народові.

А. Г. Г.

Ленін у Цюриху

А. Солженицын, ЛЕНИН В ЦЮРИХЕ. ГЛАВЫ (Париж: УМСА-Press, 1975), 241 стор.

О. Солженіцин, ЛЕНИН У ЦЮРИХУ. РОЗДІЛИ (Париж: УМСА-Press, 1975), 241 стор.

Твердження більшості американських і англійських рецензентів про те, що *Ленін у Цюриху* є великою мірою автобіографічною повістю, в тому сенсі, що О. Солженіцин змальовує в Леніні своє власне "психологічне 'я'", — є шонайменше дивне, а у всякому разі безпідставне. Солженіцин представляє Леніна як крайньо догматичного, тоталітарного політика, доктринера, авторитарного, нетолерантного амбіціонера, який тотально ідентифікує "справу" з власною особою, для якого його відношення до інших людей визначається виключно їхньою придатністю і підпорядкуванням Ленінові, а через нього його "справи", безоглядного маніпулятора і холодного політичного рахівника, для якого не існує нічого поза "справою" його вузької групи, над якою він неподільно панує, як над інструментом майбутньої революції. Людини — переконаної не лише у виключній правильності своєї політичної лінії і своїх дій, але взагалі ворожої, нетерпимої до будь-яких компромісів. Людини — макіявелліста і диктатора, для якого шляхом до його мети — "є тільки розкол!" "Розколюватися — завжди! Розколюватися на всіх етапах руху! Розколюватися до тих пір, поки сам не станеш, хоч і в невеликій купці — але Центральним комітетом! І хай у цій купці залишаться найбільш пересічні, хай і найбільш нікчемні люди, але — єдино-послушні, — і тоді з ними можна буде добитися всього!!!" (стор. 46-47). Вкінці, людини, повної презирства до інших, людини, повністю контрольованих почувань (любовна афера з Інесою Арманд — це радше "виняток", який підтверджує тут "правило"), людини, яка з погордою дивиться на всякі етичні засади і принципи, які практично для неї не існують, коли стоять їй на перешкоді.

Ледве чи Солженіцин хотів би себе таким бачити, а у всякому разі на такого він аж ніяк не виглядає, навіть, якщо й осів у тому самому Цюриху!

Натомість, беручи до уваги документаційні матеріали, що на них спирався Солженіцин, не може бути жодного сумніву, що він таки писав про самого Леніна і дав зовсім вірний образ лідера більшовиків, малюючи разом з його психологічною силуетою і його політичний та інтелектуальний профіль.

Особливо гострого контуру надає цьому образу Леніна його співставлення із Парвусом, якого Солженіцин представляє як революціонера й одночасно агента німецької розвідки, людину, яка була в обшарпаному піджаку і в смокінгах, гуляла по найрозкішніших берлін-

ських притонах, людину, якій "не дрижала рука розвалювати царську Імперію, але дрижала, коли вона рахувала гроші", соціаліста, для якого на другому пляні були всякі доктринерські програмові суперечки, але який був здібний куди краще аналізувати кожночасну ситуацію та передбачати її розвиток. Парвус був типовим, клясичним, "оперативником", який виходив з założення, що для революції потрібний розвал Росії і тим самим перемога Німеччини, а цього не можна досягнути без грошей, зв'язків і організації. Звідси його "плян" соціальної і національної революції в царській Росії, на який погодився й німецький уряд. Для реалізації його Парвус намагався включити у диверсійну кампанію проти царського режиму всі антирежимні сили у Росії і поза нею, у тому числі і всі еміграційні групи. Він вважав, що "перемога Німеччини — це перемога соціалізму", і для свого грандіозного "плану" мобілізував і Союз визволення України у Відні, і "експедиційні групи кавказців", й інших. Серед них, до речі, як твердить Солженіцин, "не обійшлося без хвальків і авантюристів" (стор. 114). Взагалі ж автор не має до них симпатії. У цілому, "план" Парвуса опирався на повстання неросійських народів проти царату і на викликання соціальної революції, центром якої мали стати "Путиловський, Обуховський і Балтицький заводи в Петербурзі та корабельні в Миколаєві (де у нього були особливо міцні зв'язки)..." (стор. 115). При тому головною підмогою національної революції мав бути якраз український рух, бо "без української підпори російська будівля дуже скоро перевернеться набік" (стор. 117). А за українцями підуть кубанські і донські козаки, Грузія і Вірменія вже є в кишені центральних держав, Кавказ можна буде, хоч з трудом, розбудити при допомозі мусулманської пропаганди з Туреччини, з іншого боку, через Фінляндію, Польщу і Прибалтику підє тиск просто на Петербург, "і централізована Росія — впаде назавжди!" (стор. 117).

Згідно з Солженіцином, особливо, вирішальну ролю в тому "плані" Парвус залишав російським соціалістам і вимагав від Леніна, щоб той теж включив свою підпільну мережу в Росії у його диверсійну роботу. Ленін опирався, але не лише з "принципових" причин (він же відставив Парвусові Ганецького), а з чисто "об'єктивних": у Леніна не було властиво підпільної мережі, здатної на таку акцію, і він просто блефував. І коли Парвус питав Леніна вже в 1917 році, безпосередньо після вибуху Лютневої революції, "що у нього є реальне", Ленін не міг йому відповісти, "тому що не було нічого. Швайцарія була на одній плянеті, а Росія — на іншій. У нього [Леніна] була... крихітна групка, яка називалася партією, і не всі враховані, хто до неї входить, а може, й уже відколовся. У нього було... Что делать, Крок-Два Кроки, Дві Тактики. Емпіріокритицизм. Імперіялізм. У нього була голова, щоб кожної миті дати централізованій організації — рішення, кожному революціонерові — детальну інструкцію, масам — захоплюючі лозунги. А більше не було нічого і сьогодні, як і півтора року тому. І тому, — з військовою передбачливістю і з простої гордості — не міг він

відкривати своє слабе місце Парвусові сьогодні, як і півтора року тому” (стор. 153-154).

Але Парвус був добрий психолог і знав, що якраз така “голова” була на потребу в 1917 році, і тому тиснув на Леніна, щоб той чимскорше переїжджав насамперед до Швеції, а після вибуху Лютневої революції до Петербургу. Залежало на тому і Парвусові, і німецькому урядові, і передусім німецькому генштабові. І коли Ленін відмовився прийняти готові німецькі пашпорти (що було просто не зрозуміле для Зінов’єва) і вимагав “запльомбованого вагона”, німці не протестували і радо на це пішли. Щодо Леніна, то він до останнього часу намагався зберегти бодай зовнішнє враження повної незалежності і замітав усі сліди.

Ленін був куди гірше поінформований про становище в Росії, ніж Парвус. Передусім Ленін не вірив, що в Росії можлива революція, і плянував розгорнути світову революцію з Швейцарії, бо, мовляв, тут легше, бо весь народ тут носить зброю. Про Лютневу революцію Ленін дізнався з вісток із преси, які переказав йому його підручний, і він не відразу повірив *Цюрхер Цайтунг*. Коли Лютнева революція була вже у повному розпалі, Ленін ще далі не вірив в її успіх і говорив, що її, мабуть, так само здушуть, як і в 1905 році. Але коли переконався, що царя вже нема і розмаху революції не зупинити, він всіма силами пер, щоб чимскорше дістатися до Росії і там перебрати революцію в свої руки.

Парвус хотів використати німців і Леніна (разом з іншими), німці хотіли використати Парвуса і Леніна (разом з іншими), але Ленін використав і німців і Парвуса (разом з іншими). І Солженіцин визнає, що з цього погляду Ленін був куди більш далекозорий, ніж німецький генштаб і його агент Парвус, який, до речі, мав куди більший досвід, ніж Ленін, як організатор страйків і заворушень напередодні революції 1917 року і як один з головних аранжерів революції 1905 року.

Залишаючи на боці такі чи інші погляди автора, слід визнати, що праця його цікава не лише як психологічний і інтелектуальний профіль Леніна і образ тодішніх еміграційних відносин, але й як причинок до роздумів про відношення еміграційних середовищ до суспільно-політичних процесів у Росії і про те, що Ленін назвав “революційною ситуацією”, і про механіку революційних рухів взагалі.

Анатоль Камінський

ВАЛЕНТИН МОРОЗ У "ПСИХУШЦІ"

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 21 травня 1976. З СРСР одержано вістку, що 10 травня 1976 Валентина Мороза перевезли до т. зв. Центрального науково-дослідного інституту судової психіатрії ім. В. П. Сербського в Москві (Кропоткінський завулок ч. 23). "Інститут" — це відома з своїх страхіть і знущань над в'язнями "психушка", символом якої став відомий кегебіст "професор" Д. Р. Лунц.

Ще перед запроторенням Мороза до цього "інституту" його тримали понад місяць у підвалі разом з дійсно хворою психічно людиною. Одночасно органи КГБ поширювали вістки про те, що Мороз, мовляв, став ненормальний, доказом чого має бути його релігійність, що "він сам себе порізав" (насправді — його побили), що "він має дивний погляд — дивиться вовком" і т. п.

Дружині Мороза Раїсі дозволили 18 травня ц. р., після довгих клопотань, одноденне побачення з чоловіком.

Усупереч твердженням Раїси, що Валентин зовсім нормальний і у відповідь на її протести, лікарка інституту перелічила всі "симптоми" нібито психічної недуги Мороза, що їх уже перед тим органи КГБ поширювали про нього. Офіцери-лікарі "психушки-інституту" поведуться грубо і виразно погрожують, що вони "зроблять своє діло з Морозом".

АНАТОЛЯ ХАЙЛА ЗАСУДЖЕНО НА ВІСІМ РОКІВ УВ'ЯЗНЕННЯ

Балтімор (УІС "Смолоскип"), 23 травня 1976. 19-річного Анатолія Хайла, сина відомого на Україні євангельського священнослужителя Володимира Хайла, засуджено на вісім років ув'язнення.

Після повторного засудження сина українського письменника Бориса Антоненка-Давидовича — Євгена це другий відомий випадок, коли радянська влада мстить на дітях за погляди батьків і засуджує їх на довголітнє ув'язнення.

Про випадок з сином Анатолем докладно пише сам Володимир Хайло, його батько, в самвидавному документі, який недавно дістався на Захід. Нижче подаємо уривки з розповіді батька, як дійшло до засудження сина за те, що батько відмовився співпрацювати з органами КГБ.

Спроба заангажувати до співпраці з КГБ

У понеділок я виходжу на дежурство, — розповідає Володимир Хайло, — але мене не допускають до роботи, посилають до КГБ. Довелося піти. У кабінеті сидів Єгоров. Він при мені підніс трубку і запитав:

— Що будемо робити з Хайлом?

Йому відповіли:

— Підождіть дві години.

І дійсно, через дві години прийшов якийсь не знайомий мені молодий чоловік. Єгоров вийшов і залишив нас самих. Той показав мені папку з документами і сказав:

— Усе це заготовлене на вас, але я знаю, що все це неправда. Я знаю вас як хорошого спеціаліста по автомобілях, хорошого сім'янина, який любить правду, чесного чоловіка і глибоко віруючого християнина. Може, і я вірю, це не заборонено нашими законами. Ви знаєте — нам потрібні люди, такі, як ви, — чесні і глибоко віруючі, але щоб вони нам довіряли і чесно працювали для нас. Я пропоную вам сьогодні: залишайтеся при своїх переконаннях, але ви повинні співпрацювати з нами і виконувати наші доручення. Тоді всі ці зібрані на вас документи будуть знищені і ви залишитеся з родиною, а як ні — будемо вас судити.

Я запитався, що я повинен робити.

— Це дуже легко, нічого важкого тут немає. Ми постараємося, щоб ви мали авторитет серед братів (євангеліків-баптистів), але будемо вас просити стежити за тим чи іншим братом, що він робить, що говорить, де буває, і доносити нам.

(У повідомленні "Смолоскипу" далі йде розповідь, що Хайло відмовився стати донощиком КГБ, після чого органи КГБ влаштували провокацію, обвинувативши його сина Анатолія в побитті і зґвалтуванні дівчини Ірини Белкіної. Насправді Белкіну побив інший хлопець, який признався в цьому батькові Анатолія. Далі дослівно за повідомленням "Смолоскипу" — *Редакція*).

Володимирові Хайлові вдалося записати на магнетофоні розповідь хлопця Валерія Сичова, який побив дівчину з ревності, у чому й признався. Після арешту хлопців слідчий прийняв запис, влаштували очну ставку, з чого виразно виходило, що до цієї справи син Хайла Анатоль взагалі не був причетний, як й інші хлопці, сини баптистів. Одному з хлопців слідчий просто сказав: "Ми вам, баптистам, так зробимо, що ніякі докази не допоможуть". Так і сталося. Суд був засекречений, однак біля будинку зібралось багато людей, яких міліція розганяла автоматами, пустивши чутку, що, мовляв, судять "дуже небезпечних злочинців-баптистів". Двом хлопцям дали по дев'ять років, а Анатоль Хайло дістав вісім років. Усіх відправили за Урал. Хайло вніс скаргу, був у прокурора. Прокурор підвівся і сказав:

— Якщо підсудні не винні, то, виходить, Белкіна винна, але ми не можемо вважати радянських дівчат брехухами.

— Я зайшов до судді і сказав:

— Ви беззаконно засудили наших дітей, самі звели на них злочин. Хороше буде кіно, коли на Заході про це довідаються: нехай усі знають, який гуманний радянський суд.

ЗНУЩАННЯ НАД В'ЯЗНЯМИ ПРОДОВЖУЮТЬСЯ. НОВІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ МОЛОДІ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР), 11 травня 1976.

У Владімірській тюрмі загострили останнім часом режим проти в'язнів. Там тепер перебувають Юрій Шухевич, Зиновій Антонюк, Євген Пронюк та Олександр Сергієнко.

3. Антонюк був засуджений обласним київським судом 8-15 серпня 1972 року, на якому головував відомий сталініст-садист Дишель. Антонюка засудили на 7 років таборів суворого режиму і 3 роки заслання. За порушення таборового режиму його перевезли з Пермського табору ч. 35 до Владімірської тюрми, де стан його здоров'я серйозно погіршився.

Є. Пронюк був засуджений на початку грудня 1973 року тим же київським обласним судом у справі В. Лісового й І. Семенюка на 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. Він теж перебував у Пермському таборі ч. 35. У 1976 році його запроторили до Владімірської тюрми.

В. Лісового в грудні 1975 року возили з Мордовського табору до Києва, де КГБ намагався "вплинути" на нього, щоб він покався. При кінці грудня його перевезли знову до табору, не добившись від нього жадних покань.

В останніх місяцях посилилися репресії проти української молоді, головно середньошкільників. Так, наприклад, ще в грудні 1975 року в середній школі ч. 75 у Львові заарештували групу учнів з 5, 6 і 7 клас під закидом "малювання тризубів". Щораз частіше також, порядком репресій, переселяють українців з Львівської області до інших областей на сході.

Після ув'язнення звільнили Лева Лук'яненка та Івана Кандибу. Лук'яненко вийшов з Владімірської тюрми, Кандиба з Пермського табору ч. 35.

НА УКРАЇНІ ДАЛІ НИЩАТЬ ЦЕРКВИ, ПЕРЕСЛІДУЮТЬ ВІРНИХ

Гельсінкі (УІС "Смолоскип"), 22 травня 1976. З України надійшли інформації про дотепер не відомі за кордоном випадки дальшого нищення церков і переслідування вірних. Нижче подаємо деякі факти.

Львів. У 1972 році у Львові на вулиці Артема була закрита церква Введення в Храм Пресвятої Богородиці. Згодом цю церкву знищено. Під бульдозер, яким її валено, кидалися вірні, зокрема жінки похилого віку. Великий загін міліції, покликаний на допомогу, уможливив цілковите зруйнування цього старовинного українського храму.

Вінниця. У Вінниці зруйновано або закрито за останні роки всі церкви. Залишилися лише одна відкрита на околиці міста.

Івановичі, Житомирська область. Від 1971 року тут стоїть закрита єдина вціліла церква.

Київ. На Подолі, у Фролівському монастирі, місцева влада насильно поселила цивільних осіб, які знущаються над черницями, що там живуть.

Коропуть. 6 березня 1974 року, у Великий піст, саме після літургії Преосвящених дарів, місцева влада підпалила церкву. Вогонь пішов з вітваря відразу після літургії. Коли прибули пожежні машини, виявилось, що в них не було води, а колодязь на церковному подвір'ї був забитий.

Малі Підліски, Львівська область. Біля місцевого цвинтаря стояла стара Спасопреображенська церква, а поруч неї дзвіниця. Голова сільради Михайло Васюта з заступником Віктором Негребельним спочатку закрили церкву, а згодом знищили її разом з дзвіницею, пояснюючи це тим, що вона стоїть поблизу шосейної дороги, яку, мовляв, будуть поширювати. Вірні зверталися з проханнями до різних інстанцій, щоб церкву і дзвіницю перенести на інше місце, але це не допомогло. Коли руйнували церкву, все село було заповнене міліцією. Віруючі кидалися під бульдозери, плакали. Брутальна поведінка міліції, включно з побиттями, викликала протести майже всього місцевого населення.

Житомир. У 1973 році тут була закрита, а в серпні 1975 знищена Богоявленська церква.

Почаїв. На Різдво 1974 року почаївську міліцію вислано до Тернополя, щоб не допустити прочан до Почаєва. На автобусній станції в Тернополі міліція забрала всіх прочан, посадила в автобуси і вивезла до Чорткова, де всіх затримано в будинку колишньої тюрми, пофотографовано і потім відпущено.

Супроти прочан міліція застосувала насильство і залякування: кілька років тому у лаврський сад скинули чоловіка середнього віку, який забився на смерть; у 1974 році трое дівчат ночувало в приміщенні храму на території Лаври, звідки вони ніколи не повернулися; того ж року під празник Вознесіння Господнього молода жінка з Закарпаття, мати чотирьох дітей, теж ночувала в приміщенні храму. Наступного дня її знайшли замордовану в яру за Почаївською Лаврою. В усіх цих випадках місцева міліція не робила розслідувань, що свідчить про її причетність до доконаних злочинів.

З України одержано також вістку, що о. Сава з Київського собору св. Володимира, про якого є згадка в *Українському віснику* ч. 7-8, деякий час перебував у Почаївській Лаврі, звідки безслідно зник.

Духовні семінарії. Ще недавно на Україні було три православні духовні семінарії: у Києві, Одесі і Луцькому. Недавно дві закрито, лишилася тільки одна в Одесі. Рада у справах релігії в Москві з своїми уповноваженими на Україні чинить різні перешкоди молодим людям, які хочуть студіювати теологію. У багатьох випадках охочих вступити до семінарії українців спрямовують до Загорська або Ленінграду, а росіян — до Одеси. В Одеській семінарії майже все навчання ведеться російською мовою.

Церковне життя. Усе церковне життя на Україні й в інших республіках підпорядковане Раді в справах релігії в Москві, яку очолює Курєєв. Республіканські і місцеві уповноважені в справах релігії підпорядковані безпосередньо московській Раді. Згідно з новими директивами, священників цілковито усунено від церковного життя. Церкви і монастирі стали громадськими установами. Місцеві уповноважені у справах релігії призначають для церковних рад старост, касирів, а для церков у багатьох випадках і священників. Уповноважені в справах релігії, що є членами комуністичної партії і з переконання атеїстами, роблять усе можливе, щоб віруючих, священників й інших церковних діячів компрометувати в очах населення і зокрема молоді.

РЕЛІГІЙНІ РЕПРЕСІЇ НА УКРАЇНІ. НОВІ ВІСТКИ З ТАБОРІВ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР), 2 червня 1976. За останніми вістками з України, там, упарі з посиленням антиукраїнського курсу політики, зростає переслідування релігії. Воно виявляється зокрема в нищенні церковних пам'яток, забороні виконування релігійної практики та в репресіях супроти віруючих.

У селищі міського типу Печеніжин (Коломийський район, Івано-Франківська область) під час Великодніх свят учителі в школах не пускали дітей до церкви й на гагілки, що їх традиційно виводять біля церкви. Вони тримали дітей у школі до години 6 вечора, а коли ввечері учні хотіли взяти участь у гагілках, учителі, на розпорядження місцевої влади, стояли біля церкви й не пускали туди молоді. Тому учні побили деяких учителів.

В Івано-Франківській області останнім часом закрито 18 церков. Як причину, органи влади подали, мовляв, при перевірці церковних актів стверджено, що хрищення дітей у згаданих церквах відбувається тільки на бажання матері і за її підписом, а для цього вимагається також підпису батька.

Нещодавно з пермських таборів були звільнені після закінчення своїх реченців такі українські політичні в'язні: д-р Роман Корольчук, Микола Горбаль, Микола Коць, Тарас Мельничук, Василь Пирус. З Владівірської тюрми звільнено Івана Сокульського, арештованого 1971 року за згодане співавторство т. зв. "Листа творчої молоді Дніпропетровського". Коротко перед звільненням Сокульського перевезли до горезвісного Інституту ім. Сербського на "психіатричну експертизу", де рішено, що він божевільний. Його однак випустили жити на волі, погрозивши, що коли він буде займатися "антирадянською" діяльністю, його запроторять до психіатричної тюрми на тривалий час.

НАДІЯ СВІТЛИЧНА ЗАКІНЧИЛА СВІЙ СТРОК, ЗВІЛЬНЕНА З КОНЦТАБОРУ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР), 15 червня 1976. Надія Світлична, арештована в квітні 1972 року за т. зв. "антирадянську діяльність" і засуджена на 4 роки позбавлення волі, закінчила свій таборовий строк і була звільнена в травні ц. р.

Надія Світлична народилася 1936 року в Донбасі. Вона закінчила Київський університет і була членом комсомолу. До 1968 року Світлична працювала в Київському радіо, а згодом як бібліотекар. У 1969 році одружилася з Данилом Шумуком. У них є син Ярема. Коли в січні 1972 року почалися арешти в Україні, Надію Світличну викликали кожного дня до КГБ на допити, а в квітні її арештували. Її судив Київський обласний суд 23-24 березня 1972 і її обвинувачували у збереженні рукопису споминів її чоловіка, Данила Шумука.

Надія Світлична перебувала чотири роки в Мордовському концтаборі ч. 3, разом з іншими українськими політв'язнями — Стефанією Шабатурою, Іриною Стасів, Оксаною Попович, Іриною Сенік та Ніною Строкатою (звільненою при кінці 1975 року). Брат Надії Світличної, Іван Світличний, далі перебуває в Пермському концтаборі. Він засуджений на 7 років таборів і 5 років заслання.

СПРАВА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ НА VII З'ЇЗДІ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

Нью-Йорк (УІС "Смолоסקип"), 14 квітня 1976. 14 квітня 1976 року в будинку Верховної ради УРСР у Києві (вул. Кірова 5) почався VII-ий З'їзд письменників України. У національному, культурному і навіть політичному житті України з'їзд цей мав багато більше значення, ніж з'їзд комуністичної партії, чи будь-якої іншої спілки.

Суди дісталася вістка з України, що в передз'їздовій підготовці

наступили деякі розходження між комуністичною партією і органами КГБ, які зазіхають на повну контролю діяльності СПУ.

Пряме вмішування КГБ у життя Спілки письменників України було найпомітніше, коли на її форумі заживізувалися два високі офіцери КГБ — генерал Іван Головченко і полковник Іван Солдатенко.

Багато замішання і шептаних розмов викликали в перший день з'їзду телеграми й телефонічні виклики, які почали надходити з США й Канади на різні адреси в Києві в оборону українських письменників — політичних в'язнів у Мордовії, Пермських таборах і Владімірі.

За зібраними інформаціями, в перший день з'їзду, 14 квітня вислано біля сто телеграм з багатьох міст Америки й Канади до президії з'їзду на адресу будинку Верховної ради УРСР, де відбувався з'їзд, на адресу будинку СПУ, де була реєстрація делегатів і засідали різні комісії (вул. Орджонікідзе 2), на ім'я Юрія Смолича й ін.

Деякі спроби телефонувати до делегатів з'їзду на перевірені телефонічні номери в Києві були зупинені в Москві, де давали відповідь, що або ніхто з Києва не відповідає, або телефон зайнятий.

Голові Комітету оборони людських прав у Детройті, Марусі Зарицькій, одній з небагатьох, вдалося після кількогодинних намагань добитися телефонічної розмови з делегатом з'їзду, українським письменником, який відмовився назвати своє прізвище. Делегат цей був у будинку Верховної ради УРСР дуже заскочений таким телефоном з Америки. М. Зарицька, назвавши своє прізвище і комітет, який вона репрезентує, висловила побажання, щоб З'їзд письменників України став в оборону українських культурних діячів і зокрема українських письменників, які відбувають ув'язнення в радянських тюрмах і концтаборах. На це побажання їй дано відповідь: "Як ви смієте телефонувати в такій нетовариській справі, я далі з вами говорити не можу". На це М. Зарицька йому сказала: "Поки покладете слухавку: будьте добрі й передайте це наше побажання з Америки президії з'їзду".

У багатьох телеграмах, висланих українською, англійською і французькою мовами, висунуто домагання до делегатів з'їзду, щоб вони домагалися амністії для українських письменників — політичних в'язнів у СРСР: І. Світличного, І. Калинця, С. Караванського, В. Мороза, З. Красівського, В. Захарченка, В. Чорновола, М. Осадчого, І. Стасів-Калинець, І. Сенік, Є. Сверстюка, В. Стуса, А. Лупиноса і В. Рубана.

У деяких телеграмах висунуто домагання повернути членство в СПУ І. Дзюбі, В. Іванисенкові і О. Бердникові.

ПРО СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНСЬКІЙ КАТОЛИЦЬКІЙ ЦЕРКВІ

Товариство за патріархальний устрій Української Католицької Церкви влаштувало 29 квітня в Нью-Йорку пресову конференцію, присвячену тридцятим роковинам ліквідації цієї Церкви на Україні. Формально ту Церкву ліквідували на т. зв. Львівському соборі у Львові в березні 1946 року, а фактично це сталося в результаті рішення уряду СРСР та керівників Російської Православної Церкви.

Органи КГБ виарештували тоді всіх єпископів Української Католицької Церкви та сотні священників, а залишених на волі змусили прийняти зверхність московського патріарха. Усі єпископи цієї церкви загинули у в'язницях або концтаборах СРСР, а врятуватись удалося лише львівському і галицькому митрополитові Йосифові Сліпому та архієпископові Василеві Величківському, яким уряд СРСР дозволив виїхати за кордон.

Метою пресової конференції було, однак, не тільки пригадати трагічну долю УКЦ на Україні, але також розглянути її становище у країнах поселення української еміграції. Микола Галів, що був доповідачем на конференції, говорив про обидва аспекти цієї проблеми. Він вказав на те, що між сучасним становищем вірних і душпастирів УКЦ на рідних землях, де вони змушені ховати свої релігійні почування і практику перед очом влади, і становищем УКЦ у західних країнах є — хоч як це дивним може здаватися — певна подібність. А подібні вони тим, що теперішні керівники римської Вселенської Церкви, складовою частиною якої є помісна УКЦ, байдуже, а на ділі й вороже ставляться до долі і майбутнього УКЦ та її вірних. Це діється з причин наскрізь політичної натури, точніше — з огляду на сучасну співпрацю Ватикану з Москвою і московською патріархією, а також тому, що ватиканська адміністрація кривим оком дивиться на прагнення помісної УКЦ правити собою, тобто бути справді автономною в рамках Вселенської Церкви. Показником такого ставлення Ватикану до Української Католицької Церкви є такі факти, як його мовчазна згода на офіційну ліквідацію цієї церкви на Україні (коли в Загорську ієрархи Російської Православної Церкви офіційно стверджували цей акт насильства, присутній представник папи не обмовився й словом протесту чи усунення з офіційних енуціяцій Ватикану окреслення "мовчазні церкви" (що, зрештою, є ляпасом також для інших церков за залізною заслоною). Про таке становище Ватикану говорить і його відмова визнати патріархальний устрій помісної Української Католицької Церкви з її патріархом Йосифом Сліпим у проводі.

Така політика папи і підлеглих йому органів адміністрації б'є по інтересах української церкви і народу на рідних землях й у країнах поселення еміграції. Відомо, що, незалежно від офіційної ліквідації цієї церкви на Україні, вона продовжує існувати серед народу. Там

зберігається ієрархія, священники та вірні, що стоять при своїй церкві, не дивлячися на репресії комуністичного режиму. Проте становище їхнє дуже важке. Їх переслідують не тільки як християн й українських католиків, але також як виразників української національної самобутності. Якраз останнім часом посилюється нищення Божих храмів на Україні, заборона виконувати релігійну практику хоч би у приватних приміщеннях. Проте моральної підтримки ця страждаюча українська церква не одержує з боку керівників Вселенської Церкви в Римі.

Більше того, як згадано, у складному становищі опинилася також Українська Католицька Церква на еміграції. Як і на українських землях, її вірні у країнах поселення на Заході розглядають її, згідно з нашою історичною традицією, у тісному пов'язанні з духово-культурним життям нації. Для них церква — це не тільки дім молитви, але й фактор у збереженні нашого існування як окремої національної спільноти серед інших народів світу.

Але інакше на ці справи дивляться керівники римської адміністрації Вселенської Церкви. Від сторіч вони намагаються нашу церкву обрядово латинізувати, затирати її власне обличчя, позбавляти її українського характеру. Паралельно з цим вони аж ніяк не хочуть допустити до того, щоб її ієрархи, священники та вірні самі правили своєю Церквою. Це правда, що після другої світової війни Ватикан розбудував українську ієрархію в різних країнах поселення, призначив кільканадцять єпископів. Але для нього вони — це сліпо підпорядковані йому виконавці його волі, а ні в якому разі не об'єднана в одному синоді Української Католицької Церкви її автономна влада. Об'єднаними українськими ієрархами, у проводі з патріархом, було б важче правити. Тому, за старою засадою, їх ділять і над ними панують.

Це приводить до спустошуючих результатів. Українські ієрархи спільно протестують проти переслідувань релігії на Україні, але спільно виступити проти зазіхань ватиканської адміністрації на права власної церкви вони неспроможні. Незалежно від формальної ухвали ієрархів, на ділі не діє їхній постійний синод. Хоч, згідно з постановами Берестейської унії, за керівними органами УКЦ забезпечене право висвячування нових єпископів, цього сьогодні ніяк не респектують. Не визнає цього Рим, і, що гірше, бояться постояти за це самі українські ієрархи. Немає в них також мужности визнавати патріарха Йосифа Сліпого, хоч багато менш численні східні церкви, наприклад, антиохійська чи мелхїтська, мають власні патріархати. Більшість єпископів посилається на те, що проти визнавання у теперішню пору патріарха Української Католицької Церкви висловився папа Павло VI. Це правда, але попередньо позитивне рішення у цьому питанні виніс Ватиканський Собор. Крім цього, справа також у тому, щоб патріарха поминали самі єпископи і дозволяли це робити своїм священникам. Але за дуже незначними винятками вони самі цього не роблять, не роблять цього також монаші чини, наприклад, оо. Василяни, а єпископ Августин Горняк у Англії

навіть заборонив на терені своєї дієцезії поминати патріярха, що привело до серйозних заворушень у тамошніх церквах.

Вражає також непослідовність деяких ієрархів. Митрополит Максим Германюк з Вінніпегу дуже переконливо виступав на Ватиканському Синоді в обороні прав східних церков та домагався визнання за патріярхами та верховними архієпископами права творити нові епархії, призначати єпископів, але на ділі він сам не обстоює постанов української ієрархії у справі патріярхату. Немає також спільного фронту українських ієрархів у питанні висвячування на священників одружених. Відоме, що целібат накинута нам Римська Церква і що він у нашому народі не користувався доброю славою (звичайно, не йдеться про монаші чини). Останньо у торонтській епархії висвячено трьох одружених священників, але папська нунціятура в Оттаві вимагає їх суспендування. Подібне сталося з одним священником у Венесуелі, що його висвятив патріярх Йосиф. І там представник Ватикану вимагає унедійснення свячення, хоч місцевий венесуельський архієпископ заступився за українського священника.

Доля української церкви, казав М. Галів, це справа усієї української громади. У боротьбі за її права зобов'язані брати участь ієрархи, священники і вірні. Як і на рідних землях, тут ідеться не тільки про заспокоєння релігійних потреб людини, але також про збереження українського характеру української церкви, установи, яка впродовж віків тісно пов'язана з життям народу, з його успіхами і невдачами.

Пресову конференцію відкрив голова місцевого відділу Товариства за патріярхальний устрій УКЦ Ярослав Щербанюк, а керував нею д-р Роман Осінчук. Присутніх було близько 50 осіб.

3 життя українців у світі

■ У різних країнах поселення української еміграції місяць травень проходив під знаком сотих роковин Емського указу і п'ятдесятих роковин смерти Симона Петлюри. Українська вільна академія наук в США влаштувала в Нью-Йорку 16 травня наукову конференцію, на якій Юрій Лавріненко виголосив доповідь "Політичний рух Вільної Спілки, як відповідь на Емський указ про заборону української культури", Марко Антонович — "Заходи українців проти наслідків Емського указу", а Роман Сольчаник доповідав на тему "Михайло Драгоманов і Емський указ". У статтях, що появились в українській пресі з приводу цих роковин, підкреслювано подібність між намаганнями царського режиму нищити ознаки самотності українського народу і не допускати до розвитку його культури з сучасною національною політикою вождів КПРС, які не в меншій мірі прагнуть під ширмою т. зв. радянського народу звести до повної нівеляції окремішності українського та інших неросійських народів і перетворити їх на росіян.

Симон Петлюра, провідна постать української національно-визвольної революції 1917 і наступних років, голова Директорії Української Народної Республіки і Головний Отаман Армії УНР, — 25 травня 1926 року загинув у Парижі від рук більшовицького агента Щварцбарта і став символом визвольної боротьби українського народу за найновішої історії України. Його ідеї державної незалежності України і боротьби за неї стали власністю мільйонів українців на батьківщині і на еміграції. Такі були головні думки, що їх у різних країнах поселення українців за кордоном висловлено під час громадських зборів, конференцій і на сторінках газет і журналів з приводу 50-их роковин смерті Петлюри. Урочисті відзначення цієї трагічної події відбулися зокрема в Парижі та у Бавнд Бруку в штаті Нью-Джерсі в США, при церкві-пам'ятнику св. Андрія Первозванного.

■ Вістка про те, що Валентина Мороза органи КГБ перевезли з Владімірської в'язниці до психіатричного Інституту ім. Сербського в Москві, глибоко сколихнула українців, що живуть за кордоном. Інформації про це подали й міжнародні інформаційні агентства та преса різних країн. Усі вони розцінюють приміщення Мороза у психіатричній лікарні як підступний засіб зламати досі незламного українського патріота.

На оборону Мороза виступила Міжнародна Амнестія, що опікується особами, переслідуваними за переконання. У цій справі звернулися до світової громадськості, до урядів та установ західних демократій Світовий конгрес вільних українців, Комітет українців

Канади, Український конгресовий комітет, Українське лікарське товариство, а зокрема Комітет оборони Мороза і Комітет оборони радянських політичних в'язнів в США і Канаді.

Широку протестну акцію проти нового злочину органів КГБ проти Мороза розгорнув Леонид Плющ, якого до січня ц. р. також тримали у психіатричній лікарні в Дніпропетровському. Леонид Плющ живе тепер з родиною в Парижі, і там він недавно організував Міжнародний комітет оборони політв'язнів. Завдяки його заходам голова Комітету математиків Франції Картан погодився разом з Плющем виступати на захист Мороза, зокрема у телевізійній програмі в Парижі. Французька асоціація психіатрів і Ліга проти расизму також заангажувалися в оборону Мороза.

Ще до часу, заки Мороза вивезли до психіатричної лікарні, президент Гарвардського університету втретє звернувся до Мороза з запрошенням прийняти посаду викладача історії в тому університеті. Запрошення вислано на адресу дружини Мороза Раїси. Слід додати, що Український дослідний інститут при Гарвардському університеті своєчасно запросив на працю й інших переслідуваних радянською владою діячів української культури: Ярослава Дашкевича, Маргариту Малиновську, Віктора Іванисенка, Михайла Брайчевського.

■

Українська вільна академія наук влаштувала в Нью-Йорку 17 і 18 квітня 1976 року наукову конференцію, присвячену сторіччю з дня народження академіка Сергія Єфремова. На конференції доповідали Юрій Шевельов, Юрій Бойко, Григорій Грабович, Петро Одарченко, Марко Антонович, Валеріян Ревуцький, Марія Овчаренко, Петро Голубенко і Григорій Костюк. Кілька доповідей буде надруковано в нашому журналі.

■

6-8 травня 1976 року Іллінойський університет у Чикаго (США) влаштував наукову конференцію в рамках славистичних студій. Окремою темою конференції було питання "Націоналізм і людські права: процеси модернізації в Радянському Союзі". У цій частині конференції доповідали професори американських і канадських університетів Юрій Борис, Ярослав Білінський, Петро Потічний, Ігор Каменецький. У іншій частині конференції, присвяченій питанням літератури, проф. Богдан Рубчак прочитав доповідь п. н. "Від барокко до романтизму в українській літературі".

21-23 березня 1976 року професори Богдан Бошюрків і Василь Маркусь доповідали на конференції присвяченій питанням релігії і модернізації в СРСР, що відбувалася в Південно-західньому Тексаському університеті в США. Про джерела та бібліографію до питань

досліджень церкви і релігії говорив там Едвард Касинець з Українського наукового інституту при Гарвардському університеті. Б. Боцюрків говорив 20 і 21 квітня також про політичну опозицію в радянській Україні на форумі Інституту китайсько-радянських студій університету Джорджа Вашингтона та в Інституті закордонної служби Державного департаменту США. Там само він мав і доповідь про релігійний рух опору в СРСР.

У столиці південної Кореї Сеулі від 30 квітня до 3 травня цього року відбувалася дев'ята конференція Світової антикомуністичної ліги (ВАКЛ) та міжнародних формацій, що з нею співпрацюють. Серед 310 делегатів з різних країн світу у конференції брали участь також представники Антибільшовицького блоку народів (АБН): Ярослав Стецько, Слава Стецько, Степан Галамай, Роман Малашук, Василь Безхлібник, Андрій Соколик, Ярослав Сворах і Лев Добрянський (як обсерватор від Українського конгресового комітету Америки). В одній з резолюцій, що була ухвалена на конференції, говориться, що з уваги на те, що "зникнення російської імперії, як закінчення демократизації світу, забезпечить справедливий і тривалий мир... дев'ята конференція ВАКЛ, враховуючи світове політичне значення України, підтримує національно-визвольну боротьбу українського народу за його державну незалежність".

У видавництві "Сучасність" появилися на весні ц. р. три нові книжки: *Каруселя віршів* Бабая (Богдана Нижанківського), *У лісах Лемківщини* Івана Дмитрика і друге видання *Історії хвороби Леоніда Плюща*. Збірка Бабая, поета і сатирика, включає 231 вірш, що, за визначенням у підtitулі збірки, творять такі категорії: "лірика, сатира, гротеск, придибашки, баляндрази, словокрутки, присіканки та чиста правда". Книжка Дмитрика — спогади колишнього вояка УПА, його розповідь про дії УПА на Лемківщині від 1944 року аж до переходу деяких частин УПА на Захід. Це спогади документальної вартости, бо автор списав їх зразу після подій, що їх він у ті роки переживав. Він показує живих людей у хвилини їхньої сили і слабости, кидає чимало світла на досягнення і невдачі боротьби УПА. Друге видання *Історії хвороби Леоніда Плюща* є поширеним виданням першого. Воно появилося вже після виїзду Плюща на Захід, для нього Плющ написав своє післяслово, туди також включена його давніше написана, але досі не друкована стаття п. н. "Етична настанова".

Видавництво "Смолоскип" видало англійською мовою 7-8 випуск самвидавного *Українського вісника*, що появилося на Україні і був виданий у тому ж видавництві окремою книжкою в 1975 році. Англо-

мовне видання має назву *Етноцид українців в СРСР*, що є назвою основної статті *Українського вісника*. Автор її редактор *Вісника* М. Сагайдак. Передмову до англomовного видання написав видатний англійський дослідник СРСР Роберт Конквест. "Смолоскип" повідомив недавно також про одержання поширюваної на Україні самвидавної збірки новель ув'язненого тепер у Радянському Союзі українського кіно-режисера Сергія Параджанова.

■ Видавнича кооператива "Червона Калина" в Нью-Йорку видала книжку спогадів видатного українського публіциста Івана Кедрина п. н. *Життя, події, люди*. Книжка має 724 сторінки і містить розповіді про переживання і спостереження автора над українським політичним і громадським життям від часу революції 1917 року аж до наших днів.

■ Українська вільна академія наук в США та Об'єднання українських письменників "Слово" влаштували 8 травня ц. р. в Українському інституті Америки вечір на вшанування пам'яті Богдана Кравцева, який помер 21 листопада 1975 року. На вечорі виступали Григорій Костюк, Остап Тарнавський, Йосип Гірняк і Ждана Кравців-Скальська.

■ Варшавська газета *Наша культура* (ч. 4, квітень 1976 року) надрукувала статтю Дмитра Бандрівського п. н. "Пам'яті великого вченого". Стаття написана з приводу сотих роковин з дня народження видатного українського філолога і мистецтвознавця, довголітнього директора Музею українського мистецтва у Львові Іларіона Свенціцького. Бандрівський відзначає багатогранну наукову творчість Свенціцького, у спадщині якого є понад 100 наукових праць з галузі старouкраїнської мови, діалектології, історії слов'янських літератур, їх взаємозв'язків з українською літературою, українського мистецтва, фольклору та етнографії.

■ У Мюнхені померла 29 березня 1976 року на 84 році життя видатна українська політична і громадська діячка Мілена Рудницька. За міжвоєнного періоду вона була керівником українського жіночого руху в західних областях України, провідною діячкою Українського національно-демократичного об'єднання і послом до польського сойму. М. ін. вона була автором збірника п. н. *Західня Україна під більшовиками 1939-41 років*, що появилася у видавництві Наукового Товариства ім. Шевченка.

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Роман Бабовал*: З циклу "Дерева проходять".
- 8 *Володимир Войнович*: Іванькіяда, або Оповідання про вселяння письменника Войновича в нове помешкання. Переклад *Івана Кошелівця*.
- 34 *Стефан Маллярме*: Пополудень фавна. Переклад *Олега Зуєвського*.
- 37 *Еммануїл Райс*: Володимир Свідзінський.
- 42 *Марта Тарнавська*: Євгенія Ярошинська: життя і творчість (II).
- 52 *Іван Кошелівець*: З приводу VII з'їзду письменників України.
- 57 На пошану Соні Дельоне. *Маріян С. Кузан*: Розмова з Соною Дельоне. *Яків Гніздовський*: Соня Дельоне і наша мистецька критика. *Аркадія Оленська-Петришин*: Мистецький шлях Соні Дельоне.

ДО 120-ЛІТТЯ НАРОДЖЕННЯ ІВАНА ФРАНКА

- 67 *Петро Одарченко*: Іван Франко в листуванні Лесі Українки.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 74 *Роман Сольчаник*: Драгоманов на Паризькому літературному конгресі 1878.
- 79 *Михайло Драгоманов*: Література українська, проскрибована рядом російським.
- 103 *Михайло Сосновський*: Нарис історії української політичної думки (III).
- 127 *Мирослав Прокоп*: До питання західніх окраїн України.
- 133 *Юрій Лаврінченко*: Україна у концепціях Арнольда Тойнбі.

ДО 200-ЛІТТЯ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

- 140 *Василь Маркус*: 200-ліття Америки — нагода для самоаналізу американців.
- 153 *Ірвінг Крістол*: В чому полягав успіх Американської революції?
- 170 *Богдан Цимбалістий*: Американізм, американська культура та її критики.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 191 *Мая Уляновська*: Фрагмент спогадів про українських політичних в'язнів.
- 196 Лист з табору.
- 198 Програма польських самостійників — вимовний документ польського руху опору.
- 207 Деклярація Литовського національного фронту в роковини незалежності Литви.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 210 *Зіновій Женін*: Про сучасне становище на Україні.
- 217 *Адріян Каратницький*: Міжнародна хроніка.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 219 *Андрій Сологуб*: Забутий майстер.
- 227 *Вадим Лесич*: Перед відкриттям Музею Союзу українок Америки.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 230 *Леонид Лиман*: Книжка про мовні проблеми в Українській РСР.
- 232 *Петро Одарченко*: Нове видання українського правопису.
- 234 *Ярослав Розумний*: Дмитро Чижевський англійською мовою.
- 235 *А. Г. Г.*: Спогади про хресну дорогу розкуркулених.
- 238 *Анатоль Камінський*: Ленін у Цюріху.

ОГЛЯДИ І НОТАТКИ

- 241 Валентин Мороз у "психушці".
- 241 Анатоля Хайла засуджено на вісім років ув'язнення.
- 243 Знушання над в'язнями продовжуються. Нові репресії проти молоді.
- 243 На Україні далі нищать церкви, переслідують вірних.
- 245 Релігійні репресії на Україні. Нові вістки з табору.
- 246 Надія Світлична закінчила свій строк, звільнена з концтабору.
- 246 Справа українських політичних в'язнів на VII з'їзді письменників України.
- 248 Про становище в Українській Католицькій Церкві.
- 251 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto, Ont. M6P 2N5

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо на
адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»
на 1976 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.60	6.—фун.
Аргентина	5.—	50.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	5.—	50.—н. круз.
Венесуела	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання на-
шого журналу летунською поштою
до Канади і США становлять 9. —
дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпорте-
рів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх
обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища праців-
ників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню
реалізацію.

Адреси для влат:

**Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.**

Karlsplatz 8/III. 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz. 8000 München 2
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ОЛЕКСАНДЕР СЕМЕНЕНКО

ХАРКІВ, ХАРКІВ...

Мюнхен, 1976, 240 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського. Спомини О. Семененка охоплюють період від початку 20-их років до гітлерівської окупації України. У книжці багато нового про недавнє минуле і про людей нашої доби.

Автор багато бачив і він барвисто розповідає про бачене і пережите. Деколи його розповідь переплітається також спогадами про Київ, Одесу, Єлисаветград, Миргород. Семененко майстерно малює словесні портрети і дає їх багато.

Після представників старшого покоління, як акад. Самокиша, артільний батько Левитський, ген. Потоцький, артист Саксаганський, оратор Александров, з'являються похмурі постаті державного терору — великі й малі.

Яскравими фарбами автор малює тюремних друзів. Він з любов'ю говорить про звільнених війною і знищених за гітлерівських часів — про родину Недужих, про Зою Сапіцьку.

Цієї книжки про правдивих людей України ніхто не може читати байдуже.

Ціна: 7.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висипати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, 10025
USA